

ACADEMIA
DE ȘTIINȚE
SOCIALE
ȘI POLITICE
A REPUBLICII
SOCIALISTE
ROMÂNIA

REVISTA DE ISTORIE

DIN SUMAR:

POZIȚIA DE NEUTRALITATE ADOPTATĂ DE P.S.D. DIN ROMÂNIA
LA ÎNCEPUTUL PRIMULUI RĂZBOI MONDIAL

NICOLAE HUSCARIU

ÎNCERCĂRI DE MODIFICARE A LEGII ELECTORALE ÎN ULTIMUL
DECENIU AL SECOLULUI AL XIX-LEA

MIRCEA IOSA

DATE NOI PRIVIND HARACIUL ȚĂRILOR ROMÂNE ÎN SECOLUL AL
XVII-LEA

TAHSIN GEMIL

CONSIDERAȚII ISTORICE PE MARGINEA TOPONIMIEI VECHI
MARAMUREȘENE

RADU POPA

PROBLEME PRIVIND ORIGINEA TRACILOR ÎN LUMINA CERCETĂRI-
LOR ARHEOLOGICE

SEBASTIAN MORINTZ

PROBLEME DE IDEOLOGIE POLITICĂ ÎN IMPERIUL ROMAN

EUGEN CIZEK

DOCUMENTAR

STUDII DOCUMENTARE

VIATA ȘTIINȚIFICĂ

RECENZII

ÎNSEMNĂRI

BULETIN BIBLIOGRAFIC

8

TOMUL 30

1977

AUGUST

www.dacoromanica.ro
EDITURA ACADEMIEI
REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
SECȚIA DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE

COMITETUL DE REDACȚIE

ARON PETRIC (*redactor responsabil*); ION APOSTOL (*redactor responsabil adjunct*); NICHITA ADĂNILOAIE; LUDOVIC DEMÉNY; GHEORGHIIE I. IONIȚĂ; VASILE LIVEANU; AUREL LOGHIN; DAMASCHIN MIOC; ȘTEFAN OLTEANU; ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU; POMPILIU TEODOR (*membri*).

Prețul unui abonament este de 120 lei.

În țară abonamentele se primesc la oficiile poștale, factorii poștali și difuzorii de presă din întreprinderi și instituții.

Revistele se mai pot procura (direct sau prin poștă) și prin „PUNCTUL DE DESFACERE AL EDITURII ACADEMIEI”, Calea Victoriei nr. 125, sector 1.

Cititorii din străinătate se pot abona adresându-se la ILEXIM — Departamentul export-import presă. P. O. Box 136—137 telex 11226 — București, Str. 13 Decembrie, nr. 3.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență se vor trimite pe adresa Comitetului de redacție al revistei „REVISTA DE ISTORIE”.

Apare de 12 ori pe an

Adresa redacției :
B-dul Aviatorilor, nr. 1
București, tel. 50.72.41

www.dacoromanica.ro

REVISTA DE ISTORIE

TOM. 30, Nr. 8,
august 1977

S U M A R

- NICOLAE HUSCARIU, *Poziția de neutralitate adoptată de P.S.D. din România la începutul primului război mondial* 1401
MIRCEA IOSA, *Încercări de modificare a legii electorale în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea* 1419

★

- TAHSIN GEMIL, *Date noi privind haraciul țărilor române în secolul al XVII-lea* . . 1433
RADU POPA, *Considerații istorice pe marginea toponimiei vechi maramureșene* . . 1447

★

- SEBASTIAN MORINTZ, *Probleme privind originea tracilor în lumina cercetărilor arheologice* 1465
EUGEN CIZEK, *Probleme de ideologie politică în Imperiul Roman* 1489

DOCUMENTAR

- VALENTIN URUM, *Principiul naționalității și lumea colonială, elemente ale unui arhetip distinct în mișcarea de idei din România* 1503
ȘTEFAN ROMAN, *Urmări ale aplicării reformei agrare din 1864 județul Dolj* . . . 1509
PAUL CERNOVODEANU, *Izvoare engleze privitoare la istoria Românilor (Arhiva Finch)* 1519

PROBLEME ALE ISTORIOGRAFIEI CONTEMPORANE (STUDII DOCUMENTARE)

- Pe marginea unor studii de genealogie și heraldică (*Ștefan S. Gorovei*) 1531

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

- Simpozionul „Independența națională și cultura autohtonă în istoria popoarelor europene. O sută de ani de la cucerirea independenței de stat a României” (*Constantin Jordan-Sima*); Colocviul internațional de istorie maritimă și de istorie a orașelor de la Varna (*Radu Manolescu*); În slujba adevărului. Răspuns la „O dovadă de rea credință” (*N. Stoicescu*); Două precizări (*N. Stoicescu*); Cronică. . . . 1541

RECENZII

- VALERIU ȘOTROPA, *Protecele de constituție, programele de reforme și petițiile de drepturi din țările române în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea*, București, Edit. Academiei R.S.R., 1976, p. 306 Colecția „Biblioteca de istorie” (*Constantin Șerban*) 1551

- EMANUEL TURCZYNSKI, *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*, Düsseldorf, Pädagogischer Verlag Schwann, 1976, XI + 323 p. + 4 hărți (Alexandru Dușu) 1555
- ENDRE FERENCZY, *From the Patrician State to the Patricio-Plebeian State*, Budapest, Akadémiai Kiado, 1976, 224 p. (Cecilia Ioniță) 1558
- GUY HERMET, *L'Espagne de Franco*, Paris, Armand Colin, 1974, 302 p. (Silvia Istrate) 1563

ÎNSEMNĂRI

- Istoria României**: LUCIAN BOIA, *Evoluția istoriografiei române*, Tipografia Universității București, 1976, 378 p. (Dumitru Nicu); * * * *Yüzyll'k Bag'ms'z'l'k (1877—1977). Romanya tarihine k'sa bir bak's* (O sută de ani de independență (1877—1977). O scurtă privire asupra istoriei României), Istanbul, 1977, 204 p. (Mustafa Ali Mehmet); * * * *Lucrări științifice*, 1974, 1975, 1976, Seria B, Institutul Pedagogic Oradea, 55 + 53 p. (Gelu Apostol); **Istoria Universală** — HORIA C. MATEI, SILVIU NEGUȚ, ION NICOLAE, NICOLAE ȘTEFLEA *Statele lumii. Mică enciclopedie*, Coordonator științific Mircea Malița, Ed. a II-a revăzută și adăugită, București, Edit. științifică și enciclopedică, 1976, 695 p. (Marian Strota); * * * *Colophons of Armenian Manuscripts, 1301—1480. A source for Middle Eastern History*, selectate traduse și adnotate de Avedis K. Saujian, Harvard, 1969, 459 p. (Virgil Ciociltan); CHARLES B. MAC. DONALD, *The Mighty Endeavour in World War II*, New York, Oxford University Press, 1970, 564 p. (Stelian Popescu) 1569
- BULETIN BIBLIOGRAFIC** (Gelu Apostol) 1579

REVISTA DE ISTORIE

TOME 30, N° 8,
août 1977

SOMMAIRE

- NICOLAE HUSCARIU, La position de neutralité adoptée par le Parti Social Démocrate de Roumanie au début de la première guerre mondiale 1401
MIRCEA IOSA, Essais de modification de la loi électorale pendant la dernière décennie du XIX-e siècle 1419

- TAHSIN GEMIL, Nouvelles données concernant le tribut des pays roumains au XVII-e siècle 1433
RADU POPA, Considérations historiques en marge de l'ancienne toponymie du Maramureş 1447

- SEBASTIAN MORINTZ, Problèmes concernant l'origine des Thraces à la lumière des recherches archéologiques 1465
EUGEN CIZEK, Problèmes d'idéologie politique dans l'Empire Romain 1489

DOCUMENTAIRE

- VALENTIN URUM, Le principe de la nationalité et le monde colonial, éléments d'un archétype distinct dans le mouvement d'idées de Roumanie. 1503
ŞTEFAN ROMAN, Conséquences de l'application de la réforme agraire de 1864 dans le département de Dolj 1509
PAUL CERNOVODEANU, Sources anglaises concernant l'histoire des Roumains (Les Archives Finch) 1519

PROBLEMES DE L'HISTORIOGRAPHIE CONTEMPORAINE (ETUDES DOCUMENTAIRES)

- En marge d'études de généalogie et d'héraldique roumaine (*Ştefan S. Gorovei*) 1531

LA VIE SCIENTIFIQUE

- Le symposium „L'indépendance nationale et la culture autochtone dans l'histoire des peuples européens. 100 ans depuis la conquête de l'indépendance d'Etat de la Roumanie (*Constantin Iordan-Sima*); Le colloque international d'histoire maritime et d'histoire des villes qui a eu lieu à Varna (*Radu Manolescu*); Au service de la vérité. Réponse à „Une preuve de mauvaise foi” (*N. Stoicescu*); Deux précisions (*N. Stoicescu*); Chronique 1541

COMPTES RENDUS

- VALERIU ȘOTROPA, *Proiectele de constituție, programele de reforme și petițiile de drepturi din țările române în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea* (Les projets de constitution, les programmes de réformes et les pétitions de droits des pays roumains au XVIII-e siècle et dans la première moitié du XIX-e siècle), Bucarest, Editions de l'Académie de R. S. de Roumanie, 1976, 306 p. Collection „Biblioteca de istorie” (Constantin Șerban) 1551
- EMANUEL TURCZYNSKI, *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*, Düsseldorf, Pädagogischer Verlag Schwann, 1976, XI + 323 p. + 4 cartes (Alexandru Dușu) 1555
- ENDRE FERENCZY, *From the Patrician State to the Patricio-Plebeian State*, Budapesta, Akadémiai Kiado, 1976, 224 p. (Cecilia Ioniță) 1558
- GUY HERMET, *L'Espagne de Franco*, Paris, Armand Colin, 1974, 302 p. (Silvia Istrate) 1563

NOTES

- Histoire de la Roumanie** : Dr. LUCIAN BOIA, *Evoluția istoriografiei române* (L'évolution de l'historiographie roumaine), Typographie de l'université de Bucarest, 1976, 378 p. (Dumitru Nicu); * * * *Yüzy'll'k Bag'ms'zl'k (1877—1977). Romanya tarihine k'sa bir bak's* (Cent ans d'indépendance (1877—1977)). Bref aperçu de l'histoire de la Roumanie), Istanbul, 1977, 204 p. (Mustafa Ali Mehmet); * * * *Ouvrages scientifiques*, 1974, 1975, 1976, Série B, L'Institute Pédagogique d'Oradea, 55 + 53 p. (Gelu Apostol); **Histoire Universelle** — HORIA C. MATEI, SILVIU NEGUȚ, ION NICOLAE, NICOLAE ȘTEFLEA, *Statele lumii. Mică enciclopedie* (Les Etats du monde. Petite encyclopédie), coordonateur scientifique Mircea Malița, II-e édition revue et complétée, Bucarest, Editions scientifiques et encyclopédiques, 1976, 695 p. (Marian Stroia); * * * *Colophons of Armenian Manuscripts, 1301—1480. A source for Middle Eastern History*, sélectionnés, traduits et annotés par Avedis K. Saujian, Harvard, 1969, 459 p. (Virgil Ciociltan); CHARLES B. MAC. DONALD, *The Mighty Endeavour in World War II*, New York, Oxford University Press, 1970, 564 p. (Stelian Popescu). 1569
- BULETIN BIBLIOGRAPHIQUE (Gelu Apostol) 1579

POZIȚIA DE NEUTRALITATE ADOPTATĂ DE P.S.D. DIN ROMÂNIA LA ÎNCEPUTUL PRIMULUI RĂZBOI MONDIAL

DE

NICOLAE HUSCARIU

Marea conflagrație europeană — devenită ulterior și mondială — izbucnită în vara anului 1914 a fost un moment de importanță capitală în istoria mișcării muncitorești internaționale, în dezvoltarea multor popoare din Europa, printre care și a poporului român.

Declanșarea războiului în iulie 1914 a determinat — la noi în țară — o puternică efervescență în cele mai diferite straturi sociale. Unele dintre ele vedeau în el mijlocul ideal de înfăptuire al visului secular al poporului român: făurirea unui stat unic, suveran, unitar și independent, prin care toți românii să aibă posibilitatea să contribuie la afirmarea poporului nostru în concertul politicii europene și mondiale. Alte forțe politice — printre care și social-democrații — apreciau, ținând seamă de anumite antecedente de ordin istoric, că un război nu este cel mai nimerit mijloc pentru satisfacerea aspirațiilor naționale ale poporului român. Fără a contesta legitimitatea și justețea acestora, social-democrații au formulat o opinie întrucâtva deosebită, dar care coincidea, în fond, cu vederile unei părți însemnate a claselor dominante, în speță a liberalilor care se aflau la guvern.

Poziția claselor dominante în problema neutralității a fost analizată deja în diferite lucrări¹; în schimb, poziția socialiștilor nu a fost analizată într-un mod mai amplu. În lucrările menționate există doar referiri marginale care nu dezvăluie în profunzime considerentele pe care le-au avut în vedere social-democrații atunci când au fundamentat linia lor politică de neutralitate. Acest lucru se impune, mai ales că în trecut au fost emise și păreri greșite în această chestiune. Este tocmai ceea ce ne propunem în rândurile ce urmează.

Una din cele mai concludente dovezi ale procesului de maturizare politică și ideologică pe care l-a parcurs proletariatul român în anii care

---

¹ *Desăvârșirea unificării statului național român. Unirea Transilvaniei cu vechea Românie*, București, Edit. Academiei R. S. România, 1968, *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, Edit. Academiei R. S. R., 1968, *Unirea Transilvaniei cu România, 1 decembrie 1918*, ed. a II-a, București, Ed. politică, 1970, C. Nuțu, *România și problema neutralității, 1914—1916*, București, Edit. științifică, 1972.

au urmat refacerii Partidului Social-Democrat din România (1910) este și atitudinea mișcării muncitorești din România față de primul război mondial. Deși relativ tânăr, cu o experiență mai modestă în materie de luptă politică, în raport cu partidele socialiste din Europa occidentală, P.S.D. din România a sesizat just, încă de la început, caracterul imperialist al primului război mondial și s-a situat pe o poziție înaintată, încă înainte de izbucnirea lui, în problemele luptei antirăzboinice. Experiența căpătată în anii 1912 — 1913 — în vremea războaielor balcanice — a fost valorificată acum din plin și a ajutat pe muncitorii români și pe conducătorii lor să se plaseze pe o poziție înaintată.

Încă la izbucnirea primului război mondial, la 21 iulie 1914, la întrunirea clubului social-democrat din București, vorbind în numele conducerii partidului, M. Gh. Bujor spunea : „Clasele capitaliste ale țărilor industriale, în concurență nemiloasă între ele, urmăresc să se întrecă una pe alta, să-și cucerească reciproc piețele de desfacere a produselor respective, să puie mina pe teritorii din celelalte continente — pe colonii. Dar coloniile au început să se împuțineze, puterile capitaliste încep să revendice cam aceleași teritorii, sint în atingere în Asia Mică, în China, în Externul Orient, în Africa de Nord, și împuținarea aceasta a prăzii teritoriale ațită și mai mult pofta claselor stăpânitoare, le învrăjbește mai adânc, iar lupta dintre ele devine mai aprigă și mai crudă.

Aici e obârșia inarmărilor și a politicii de expansiune și supremație, *politica imperialistă*. (Cursivul lui M. Gh. Bujor, n.n.)².

Fruntașul socialist sus menționat arăta că, pe lângă această cauză generală care a provocat războiul, au mai existat și altele speciale : rivalitatea franco-germană, cea austro-rusă etc. El insistă și asupra faptului că războiul izbucnit era o diversiune a claselor exploatoare care vroiau să sugrume cu acest prilej mișcarea revoluționară a proletariatului. La întrebarea : care trebuie să fie atitudinea proletariatului conștient, în speță a P.S.D. din România, față de acest conflict, M. Gh. Bujor răspunde limpede : „lupta pe viață și pe moarte împotriva războiului”³.

C. Dobrogeanu-Gherea în lucrarea : *Război sau neutralitate* arăta limpede că războiul izbucnit în iulie 1914 are un caracter imperialist, generat de cauze adânci ; acest război — scrie teoreticianul socialist român — se duce „nu sub semnul reintregirii statelor, ci sub semnul distrugerii și subjugării țărilor și popoarelor mici”⁴. Iată, de ce, încă de la început, socialistii români au formulat lozinca : „Nici cu Austria, nici cu Rusia !”⁵.

Într-un articol intitulat : *Cu cine sîntem?* dr. C. Racovski sublinia, pe bună dreptate, că „Provocatorul războiului joacă un rol relativ mic. E aici o chestie de date... fără importanță pentru istorie. Războiul general se pregătea, el era în aer și poate, dacă acum nu-l declara Austria și Germania, după un an ar să fie declarat de către Franța și Rusia”⁶.

Vorbind de „răspunderi”, C. Racovski amintește că „nu putem fi nici pentru arogantul și brutalul militarism german care urmărește cuce-

² „România Muncitoare”, seria a II-a, nr. 90 din 7 august 1914

³ *Ibidem*

⁴ C. Dobrogeanu-Gherea : *Război sau neutralitate*, București, Cercul de Editură Socialistă, 1914, p. 25 ; 86

⁵ România Muncitoare, X, nr. 92 din 12 august 1914

⁶ *Ibidem*, nr. 96 din 24 august 1914

rirea coloniilor franceze ... dar nici cu Rusia țaristă ... dușmana progresului democratic"; socialiștii români nu pot fi nici pentru „oligarhia austro-ungară care țintește să iasă la Marea Egee, dar nici pentru imperialismul englez care, după ce a pus mîna pe o parte a globului pămîntesc, după ce a distrus, acum cîțiva ani, micile republici țărănești din Africa de Sud, se teme să nu le piardă dacă ar lăsa pe rivala ei, Germania, să pună piciorul în Africa de Nord. Anglia vrea să zdrobească pe Germania și pentru concurența industrială nimicitoare ce-i face pe toate piețele mondiale”⁷.

Important de reținut este că socialiștii români au înțeles limpede cauzele conflictului mondial izbucnit în 1914, antagonismele adînci care dezbinau cele două grupări militaro-politice (Tripla Înțelegere și Quadrupla Alianță), adevărul conținut al războiului. Cu alte cuvinte, ei nu s-au lăsat induși în eroare de zarva și isteria războinică ce cuprinsese bătrînul nostru continent. Stabilirea clară a vinovăției claselor dominante din toate statele beligerante în declanșarea războiului, este un merit indiscutabil al socialiștilor români, dacă ne gîndim la faptul că „socialiști” cu renume și cu experiență din Apus căutau să arunce asupra altora răspunderile pentru declanșarea măcelului imperialist. „Linia noastră de conduită, a socialiștilor — spunea dr. C. Racovski — este drept și adînc trasată: sîntem împotriva militarismului din toate țările și sîntem de partea învinșilor, indiferent cine ar fi ei”⁸. Această poziție, evident, nu pe de-a-ntregul justă, a primit mai tîrziu riposta cuvenită din partea altor fruntași ai partidului.

Și mai limpede sînt expuse lucrurile într-un editorial al „României Muncitoare”: „Lupta se dă între două grupări care urmăresc aceeași politică de cucerire. Pentru proletariatul și democrația română nu e loc de alegere. Dacă proletariatul din țările beligerante e pus într-o situație tragică de a lovi în frații săi..., proletariatul din țările neutre e încă în putință de a rămîne credincios, și în faptă, credinței sale internaționaliste”⁹.

Presa socialistă din România a acordat o atenție deosebită demascării celor vinovați de izbucnirea primului război mondial, fără a acorda circumstanțe atenuante nici unuia dintre acuzați, deși au existat oameni care căutau să învinuiască pe conducătorii social-democrației române de așa ceva¹⁰. Din exemplele de mai sus rezultă felul cum aceștia din urmă apreciau războiul imperialist și pe cei care l-au dezlănțuit. Pentru a întregi tabloul și a avea o imagine clară asupra poziției P.S.D.R. trebuie avute în vedere și documentele oficiale ale partidului.

În manifestul publicat la 21 iulie/2 august 1914 de către Comitetul Executiv al P.S.D. din România se arăta că principala cauză a războiului este „anarhia fundamentală a regimului social modern, concurența sălbatică dintre grupele capitaliste ale fiecărei țări, întrecerea în acapararea

⁷ Ibidem

⁸ „România Muncitoare”, X, nr. 96 din 24 august 1914

⁹ Loc. cit., nr. 100 din 31 august 1914

¹⁰ Vezi, de pildă, colecția ziarului „Adevărul” din decembrie 1914; de asemenea, „Socialiștii români în slujba Germaniei”, București, 1915.

coloniilor, intrigile și violențele imperialismului, politica de pradă a unora, politica de mândrie și prestigiu a altora”¹¹; el greșește însă când face vinovați de declanșarea războiului atât „imperialismul austriac /cît/ și șovinismul sîrbesc”¹². Manifestul se ridică „împotriva pretențiilor extraordinare și brutale ale guvernului austro-ungar, unice în istoria lumii”¹³. El arată că „Din cauza intrigilor și concurenței austro-ruse în Balcani, din cauza luptei seculare dintre cele două mari împărății vecine pentru hegemonia în Peninsula Balcanică, pentru dominarea ei economică și politică, războiul austro-sîrb nu se putea localiza”¹⁴.

În manifestul lor, socialiștii români evidențiau că războiul izbucnit în 1914 are în vedere nu numai cotropirea popoarelor mici, nevinovate, ci și de a se opune „largului curent democratic și socialist, care de cîțiva ani devine tot mai impetuos, mai popular”¹⁵, adică o apreciere identică în fond cu cea a bolșevicilor¹⁶.

Sintetic, punctul de vedere oficial al socialiștilor români față de cauzele și caracterul războiului au fost formulate în raportul prezentat de Ecaterina Arbore la Congresul extraordinar al P.S.D. din 10 august 1914. Folosind cuvintele ei, războiul „era de așteptat nu pentru că Kaizerul Wilhelm e un maniac grandoman, iar țarul Rusiei Nicolae II e un despot sanguinar, nu pentru că împăratul Frantz Iosif este o jucărie în miinile diplomaților intriganți și ambițioși, și nici pentru că arhiducele Austriei a fost ucis de camarila militaristă a Serbiei în unire cu bandele negre din Rusia. Războiul european trebuie să izbucnească, pentru că există societatea capitalistă. Izbucnirea acestui război e cea mai strălucită confirmare a doctrinei maestrului nostru Karl Marx”¹⁷. Cauzele războiului trebuiau căutate, după părerea ei, în „concurența colonială dintre Anglia și Germania, alianța neutrală a imperiului țarist cu Republica Franceză, alianță bazată pe interese materiale capitaliste... militarismul crescînd al Germaniei nu putea merge la infinit, supraproducția tunurilor Krupp trebuia să se termine; alcătuirea capitalistă a Austriei nu putea merge înainte cu veșnica concurență a naționalităților ce o compun”¹⁸.

Din cele spuse pînă acum rezultă limpede că socialiștii români au apreciat just caracterul primului război mondial, cauzele lui, iar poziția lor netă, de condamnare a acestuia, ca un război de jaf și cotropire, dus pentru reîmpărțirea coloniilor și a sferelor de influență, îi situează pe pozițiile cele mai avansate în social-democrația internațională din acea vreme.

Este important de subliniat acest lucru deoarece înțelegerea clară a cauzelor și caracterului războiului izbucnit în 1914 a permis socialiștilor români să-și poată fixa o linie politică justă, corespunzătoare adevăratelor interese naționale ale țării, linia neutralității sincere și definitive a României.

¹¹ *Documente din istoria mișcării muncitorești din România, 1910—1915*, Edit. politică, București, 1968, p. 797

¹² *Ibidem*

¹³ *Ibidem*

¹⁴ *Ibidem*

¹⁵ *Ibidem*, p. 798—799

¹⁶ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 27, Edit. politică, București, 1964, p. 3

¹⁷ „România Muncitoare”, IX, nr. 100 din 27 august 1914

¹⁸ *Ibidem*

Pe de altă parte, această apreciere începe să ciștige tot mai mult teren în istoriografia noastră¹⁹. În expunerea la a 45-a aniversare a creării Partidului Comunist Român, tovarășul Nicolae Ceaușescu sublinia că „Partidul Social-Democrat din România s-a situat în rindul partidelor și grupărilor de stînga din Internaționala a II-a, care au condamnat războiul imperialist”²⁰ și au militat activ împotriva lui.

Poziția de neutralitate a P.S.D. din România în 1914 și considerentele ei principiale a fost expusă în numeroase documente ale Partidului și cuvîntări ale conducătorilor săi din anii 1914—1915. Ea a fost lait-motivul campaniilor antirăzboinice duse de către mișcarea muncitorească în acești ani, axa în jurul căreia a oscilat întreaga ei activitate.

Războiul izbucnit în 1914 a constituit o grea încercare, un greu examen al maturității partidelor care compuneau Internaționala a II-a. Zeci de ani ele educaseră clasa muncitoare în spirit antimilitarist și făcuseră declarații solemne prin care arătau că sînt decise să bareze calea războiului. Acest lucru a fost afirmat sus și tare în congresele socialiste internaționale de la Stuttgart (1907), Copenhaga (1910) și Basel (1912) și în diferite luări de poziții ale partidelor socialiste luate individual. Microbul oportunismului rosese însă prea mult la rădăcina acestor partide pentru ca ele să fie în stare să-și ducă la îndeplinire angajamentele asumate.

La 4 august 1914, social-democrația germană, cel mai puternic partid din Internațională, a votat pentru creditele militare și a inaugurat politica „burg-rfreden”-ului (minus un vot, al lui Karl Liebknecht, și acesta doar la a treia citire a proiectului de lege). La fel au procedat și social-democrații din Franța (care au inaugurat politica „Uniunii Sacre”), din Belgia, Anglia, Austro-Ungaria etc. După cum relevă V.I. Lenin, „majoritatea partidelor social-democrate în frunte în primul rînd cu cel mai influent partid în Internaționala a II-a, partidul german, s-au situat de partea propriului stat-major, a propriei lor burghezii, împotriva proletariatului”²¹. Practic, Internaționala a dat faliment, încetînd de fapt să mai existe, transformîndu-se în partide social-șoviniiste separate, care au făcut front comun cu burghezia proprie și îndemnau pe muncitorii din propria țară să tragă în frații lor din țările „inamice”. După cum accentua Roza Luxemburg, „Apelul istoric al „Manifestului Comunist” a fost completat acum în mod esențial și, după corectarea făcută de Kautsky, sună

¹⁹ În lucrări mai recente (vezi N. Copoiu : *Afirmarea aripii de stînga din Partidul social-democrat din România în anii 1914—1917* în „Analele Institutului de istorie a partidului” ... nr. 1 1964, pag. 38—40; I. Popescu-Puțuri, I. Rădulescu : *România și Marea Revoluție Socialistă din Octombrie* în lucr. cit., nr. 4 1967, p. 40; mai recent, N. Copoiu : „Cu privire la aprecierea poziției socialiștilor români față de participarea României la primul război mondial”, în „Anale de istorie”, XIX, nr. 3 1973, p. 158—181, Constantin Nuțu, *România în anii neutralității (1914—1916)*, București, Edit. științifică, 1972, p. 179—181. Augustin Deac, *Participarea României la primul război mondial*, București, Edit. politică, 1974, ca să cităm doar cîteva din ele, problema atitudinii P. S. D. din România față de războiul imperialist este pusă într-un mod just, corespunzător realității istorice.

²⁰ Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul desăvîrșirii construcției socialiste*, București, Edit. politică, 1968, vol. 1, p. 349

²¹ Lenin, *Opere*, vol. 21, București, Edit. P. M. R., 1952, p. 196

cam astfel : proletari din toate țările, uniți-vă în timp de pace și măcelăriți-vă reciproc în timp de război”!²²

Vorbind despre conținutul de clasă al acestui fenomen, V.I. Lenin menționa că prin el se înțelege „recunoașterea în actualul război imperialist a ideii de apărare a patriei, justificarea alianței, în acest război, între socialiști, burghezi și guvernele din „propriile” țări, renunțarea la propovăduirea și sprijinirea acțiunilor revoluționare ale proletariatului împotriva „propriei” burghezii etc. E absolut evident că principalul conținut ideologic-politic al social-șovinismului coincide întru totul cu bazele oportunistului”²³.

În mare, aceasta era situația din mișcarea muncitorească internațională în vara anului 1914. Se pune întrebarea : ce poziție și atitudine a luat social-democrația română în momentul izbucnirii primului război mondial față de această situație ? Inițial, în primele zile după izbucnirea ostilităților, dată fiind și dezorganizarea legăturilor telegrafice și prin radio, a confuziilor răspindite de propaganda burgheză, nu s-a putut ști exact ce s-a produs în Europa occidentală, mai ales ce poziție au luat partidele socialiste din Europa față de război și acest lucru a fost abil speculat mai târziu.

Socialiștilor români, deși circulau anumite zvonuri în acest sens, nu le venea să creadă că social-democrații din Germania sau Franța pot să alunece pe panta trădării, să-și renege propriile lor principii și convingeri pentru care luptaseră zeci de ani.

Ideea „credinței prin fapte” este strălucit ilustrată în scrierile și activitatea socialiștilor din vechea Românie, deși la început aceștia nu vroiau — mai exact spus se făceau că nu vor să înțeleagă faptul simplu că Internaționala a dat faliment, iar unii conducători ai acesteia căutau să justifice atitudinea socialiștilor din țările intrate în conflict ; accentele de simpatie și stimă față de cei rămași credincioși internaționalismului proletar sint evidente. Chiar C. Racovski, care încerca să justifice pe toată lumea, nu se poate abține să menționeze că poziția socialiștilor sirbi care au votat în Scupșcină împotriva creditelor militare — deși țara lor ducea un război drept, am adăuga noi — „este demnă de toată lauda”²⁴.

Tot la fel de elogios a fost apreciată în rîndurile social-democraților români poziția antirăzboinică a „radicalilor de stînga” germani, a „tesniacilor” bulgari și a bolșevicilor ruși, deputați în a IV-Dumă de Stat, care au refuzat să voteze pentru creditele militare, deși știau că îi așteaptă deportarea în Siberia”²⁵.

Dacă cineva urmărește atent colecția gazetei „România muncitoare” („Jos Războiul” și apoi „Lupta zilnică”) din a doua jumătate a anului 1914, rămîne frapat de marele număr de dovezi de solidaritate internaționalistă ale reprezentanților clasei muncitoare din România față de acțiunile părții înaintate a proletariatului din țările beligerante.

²² Roza Luxemburg, *Cubintărl și articole alese*, Edit. politică, București, 1962, p. 130.

²³ V. I. Lenin, *op. cit.* p. 231.

²⁴ „România muncitoare”, seria a II-a, nr. 93 din 14 august 1914

²⁵ „Lupta zilnică, X, din 8 februarie 1915 (articolul „Trăiască tovarășii ruși !”)

Deși nu ia încă poziție precisă și clară față de trădarea comisă de social-democrații din Occident, din coloanele gazetei rezultă limpede că simpatia ei se îndreaptă către socialiștii care au rămas credincioși principiului luptei de clasă și nu au trădat idealurile revoluționare ale muncitorimii din întreaga lume. Această concluzie este împărtășită și de către alți cercetători²⁶.

Încă din acest moment, prin urmare, muncitorimea română se arăta credincioasă principiilor rezoluțiilor congreselor socialiste internaționale de la Stuttgart, Copenhaga și Basel în problema luptei împotriva războiului.

Ștind ferm pe pozițiile internaționalismului proletar, muncitorii bucureșteni au protestat cu toată energia împotriva asasinării mirșave a lui Jaurés, marele tribun al proletariatului francez ucis la 18 iulie 1914 stil vechi/31 iulie 1914 stil nou.

Îndată după ce au izbucnit ostilitățile între Austro-Ungaria și Serbia (la 20 iulie stil vechi), Comitetul Executiv al Partidului Social-democrat a convocat la sala „Dacia” din Capitală o mare întrunire, cu o afluență enormă de public. Din această cauză, în loc de o întrunire s-au ținut de fapt două : una în sală și alta în curte. Semnificativ este faptul că la această întrunire au participat un număr important de țărani din jurul Bucureștiului.

Nota caracteristică a acestor întruniri a fost aceea că ele au fost ținute sub puternica influență a curentului dominant, de stînga, din partid. În cuvîntările rostite cu această ocazie s-a subliniat că războiul, deși este o calamitate, va aduce întronarea mai grabnică a socialismului. În acest sens de pildă, s-au pronunțat doctorul Ottoi Călin, o figură reprezentativă a social-democrației române, Ecateriana Arbore și Alexandru Constantinescu. În cuvîntarea pe care a ținut-o cu acest prilej, Alexandru Constantinescu spunea că „acest război va aduce după sine prăbușirea capitalismului”. Deși „sîntem revoltați — spunea el — de crima pe care a pus-o la cale capitalismul, în același timp zimbim încrezători deoarece sperăm că poate acesta este mijlecul prin care idealul nostru va fi împlinit”²⁷.

„Cînd nebunia se va risipi — spunea Alexandru Constantinescu — poporul își va păstra armele spre a-și asigura domnia lui”. Unul dintre oratorii care au luat cuvîntul la întrunirea din curte, Gheorghe Ene Filipescu, s-a exprimat și mai limpede : „dacă împrejurările ne vor forța să punem mîna pe arme ca să ne vîrșăm sîngele, îl vom vîrșa, însă nu pentru război, ci pentru revoluție”²⁸. Iată deci că prima reacție a mișcării muncitorești organizate de la noi față de sarcinile mișcării muncitorești în cazul izbucnirii unui război imperialist a fost o reacție de condamnare a acestuia și de traducere în viață a rezoluțiilor Congreselor socialiste internaționale de la Stuttgart, Copenhaga și Basel.

²⁶ Georgeta Tudoran, „13 iunie 1916, București, Edit. politică, 1966, p. 9—10 ; de asemenea, N. Copoiu, *Afirmarea arptii de stînga din Partidul Social-Democrat din România în anul 1914—1916*, în „Anale de istorie”, X, nr. 1/1964, p. 39 și urm.

²⁷ „România Muncitoare”, seria a II-a, X, nr. 83 din 22 iulie 1914

²⁸ *Ibidem*

Tot la această întrunire a fost lansată lozinca menținerii neutralității României ca mijloc de salvare a poporului de calamitățile războiului. Întruniri similare au avut loc și în alte orașe din țară, toate ținute în același spirit²⁹.

La 21 iulie/2 august 1914 Comitetul Executiv al P.S.D. din România a formulat oficial punctul de vedere al muncitorimii române față de conflictul mondial și sarcinile ce îi revin în manifestul intitulat: „Partidul Social-Democrat și războiul”.

Ținând seama de considerentele expuse anterior, Comitetul Executiv trăgea următoarea concluzie: „România este sortită să cadă într-o zi în ghiarele unuia din acești doi coloși (Rusia sau Austro-Ungaria, n.n.) dacă va duce o politică de agresiune, de șovinism, de provocare și de cucerire... Politica noastră trebuie să tindă spre o neutralizare completă a țării față de aceste două mari puteri și o apropiere, o alianță cit mai strinsă cu micile popoare balcanice, de care ne leagă aceeași situațiune și aceleași interese”³⁰.

În acel moment, cînd nu se știa cum vor evolua evenimentele, soluția propusă de socialiști era cit se poate de înțeleaptă, singura compatibilă cu interesele țării. C.E. al P.S.D. socotea că este de datoria claselor dominante să repare „cit mai e timp greșeala din trecut”, adică „nenorocita intervenție din 1913 din Balcani”³¹.

„N-ar fi nebunie și crimă mai mare — spuneau autorii — decît aceea ca România să intre în război”³². „Înainte de a ne război cu alții și pentru libertatea altora să ne războim cu rămășițele trecutului, cu forțele reacționare dinlăuntru și să cucerim propria noastră libertate și bunăstare”. Ideea înfăptuirii de reforme democratice în locul participării la război va trece, după cum vom vedea, ca un fir roșu prin toată activitatea mișcării muncitorești în anii 1914—1916.

În incheiere, manifestul P.S.D. din România trimitea „un salut de înfrățire internațională proletarilor din toate țările și, declarîndu-se solidari cu dinșii în eforturile lor pentru pace, sub pavăza socialismului, atît în viață cit și în moarte, strigăm din toate puterile noastre: „Jos războiul! Vrem neutralitatea! Trăiască pacea!”³³

În afară de alte considerente definitorii pentru poziția avansată a social-democrației române, subliniem că P.S.D. a fost primul partid politic din România care a propus soluția neutralității sincere și totale a României³⁴. Faptul e cu atît mai demn de menționat cu cit oamenii politici de talia lui I.I.C. Brătianu și Take Ionescu nu știau, pînă în momentul ținerii Consiliului de Coroană de la Sinaia (3 august 1914) ce hotărîre să ia³⁵, după cum relatează unul din biografii celui din urmă, în această chestiune gravă, de care atirna viitorul țării³⁶, după expresia lui C. Dobrogeanu-Gherea.

²⁹ Georgeta Tudoran, *op. cit.*, București, Edit. politică, 1966, p. 40—41.

³⁰ „Documente din mișcarea muncitorească, 1872—1916, p. 606

³¹ *Ibidem*

³² *Ibidem*, p. 606

³³ *Ibidem*, p. 607

³⁴ G. Tudoran, *op. cit.*, p. 9

³⁵ Romulus Seišanu, *Take Ionescu, viața și opera sa, 1858—1922* București, 1930, p. 243

³⁶ C. Dobrogeanu-Gherea, *Război sau neutralitate*, București, C.E.S., 1914, p. 4

O a doua luare de poziție, de astă dată cu caracter oficial desăvârșit, a fost Congresul extraordinar al Partidului Social-Democrat și al mișcării sindicale care s-a ținut la 10 august 1914. Ordinea de zi a acestui Congres a avut două puncte :

1. Războiul european, socialismul român și neutralitatea ;
2. Lipsa de lucru.

La Congres au participat 55 de delegați din toate orașele din țară. Biroul Congresului a fost format din Alexandru Constantinescu — președinte, Paul Marc și Ion Spătaru — secretari ; chiar această alegere, în felul ei, era o recunoaștere a meritelor militanților revoluționari din partid în lupta pe care o dusesse până atunci muncitorimea română pentru drepturi și libertăți politice, pentru reforme de structură ale societății.

Raportul asupra primei probleme de pe ordinea de zi: „Războiul european, socialismul român și neutralitatea” a fost prezentat de către Ecaterina Arbore — membră în Comitetul Executiv al partidului. În raportul pe care l-a prezentat, după analiza cauzelor războiului, ea a cerut „să elaborăm în scurtul timp ce avem, o *linie de purtare energică, hotărâtă, fără șovăieli, o tactică cu adevărat socialistă* (cursivul Ecaterinei Arbore, n.n.) avînd în vedere toate împrejurările ce s-ar putea ivi”³⁷.

O parte însemnată a raportului era rezervată perspectivei socialismului care „... luminos și limpede se arată acum, și se impune intrarea în acțiune a proletariatului... care astăzi moare pe cîmpul de război pentru interesele capitalismului și care are marea datorie de a salva progresul omenirii... .

„Domnia capitalistă — spunea ea mai departe — și-a piedut rațiunea istorică de a fi, și altă soluție decît a socialismului nu este. Și această soluție se impune, prin forța necesității istorice. Imperialismul, monarhia, religia, proprietatea, totul se prăbușește acum.

Dar, conform istoriei omenirii de pînă astăzi mult sînge se va vărsa, multe jertfe vor cădea, altă generație va zidi ceea ce se prăbușește astăzi. Noi deplorăm aceste jertfe dar strigăm : „trăiască Revoluția socială și viitoarea pace internațională”³⁸.

Ultima parte a raportului este consacrată necesității apărării neutralității³⁹.

A doua chestiune de pe ordinea de zi — „Lipsa de lucru” — l-a avut ca raportor pe Constantin Popovici, — unul dintre conducătorii Comisiei Generale a sindicatelor din România în acea vreme.

Și de astă dată, la fel ca la întrunirea din 20 iulie 1914, toți vorbitorii, inclusiv raportorul, s-au pronunțat pentru condamnarea războiului imperialist, și-au afirmat solidaritatea cu forțele clasei muncitoare din Europa rămase credincioase principiului internaționalismului proletar.

Singurul care a avut o poziție întrucîtva mai aparte la acest congres a fost doctorul C. Racovski. El și-a luat asupra lui o sarcină extrem de ingrată — aceea de a apăra social-democrația germană și franceză de atacurile justificate, de altfel, ale vorbitorilor la acest congres, pentru trădarea pe care acestea o săvîrșiseră față de principiile socialismului.

³⁷ „România muncitoare”, seria a II-a, X, nr. 98 din 26 august 1914

³⁸ Ibidem, nr. 99 din 28 august 1914

³⁹ Ibidem, nr. 100 din 31 august 1914

La sfârșit, Congresul extraordinar al Partidului Social-Democrat din România, a votat două rezoluții: una în problema atitudinii față de război și a doua în problema lipsei de lucru.

Rezoluția Congresului Extraordinar al P.S.D. din august 1914, vorbind despre sarcinile care stau în fața mișcării muncitorești în legătură cu războiul, „invită clasa muncitoare din România să se gândească în aceste momente tragice la organizarea ei cât mai puternică în vederea efortului suprem pe care va trebui s-o facă profitând de războiul dezlanțuit de către capitalism pentru întărirea lui să împingă mai departe lupta pentru Votul Universal și exproprierea totală, pregătind astfel dezrobirea definitivă”⁴⁰.

Demn de remarcat în legătură cu acest pasaj este faptul că în mod limpede, fără nici un echivoc, socialiștii români legau această luptă de revendicările mari care stăteau în fața clasei muncitoare și a întregului popor: lupta pentru votul universal și exproprierea totală, aceste două reforme fiind socotite ca mijloace în lupta pentru dezrobirea definitivă, prin aceasta înțelegându-se, desigur, revoluția socialistă.

În continuare, rezoluția reafirmă solidaritatea muncitorimii din din România „cu socialiștii din toate țările care și-au făcut și-și vor face datoria până la capăt”⁴¹.

Problema principală care a preocupat totuși pe delegații la Congresul Extraordinar din august 1914 a fost aceea a soartei viitoare a României. Ce poziție trebuie să adopte țara noastră în acel moment? Ce soluție trebuie să preconizeze socialiștii români în asemenea împrejurări? Răspunsul dat de către rezoluția Congresului Extraordinar din august 1914 a fost acela că, „singura politică compatibilă cu interesele vitale ale țării este neutralitatea sinceră și definitivă”⁴², pentru a cărei menținere muncitorimea română se va lupta chiar cu prețul singelui său, apărând integritatea teritorială a țării împotriva oricărei încercări de violare”⁴³.

Mai ales acest din urmă pasaj era citat cu ani în urmă ca exemplu de poziție social-șovină a social-democrației române. Or, inconsistența unui asemenea punct de vedere apare limpede, dacă judecăm tot ansamblul pasajului menționat fără a-l rupe din context. Dacă ținem seama de considerentele care au călăuzit pe socialiștii români în fundamentarea unei astfel de linii de conduită, ne apare clar că poziția social-democrației române era adoptată în urma unei meditații profunde, era rodul unei conduceri înțelepte și că în acel moment ea reprezenta într-adevăr singura soluție compatibilă cu interesele vitale ale țării.

Netemeinicia acuzației amintite rezultă și din analiza stadiului de dezvoltare a țării în acea vreme, România nefiind o țară imperialistă, ci una care trebuia să-și reîntregească unitatea națională. Vecinătatea ei cu Rusia țaristă și Austro-Ungaria — două state imperialiste agresive, gata oricând să atenteze la integritatea teritorială a statului român — justifica din plin necesitatea apărării neutralității chiar cu „prețul singelui”, ca să folosim expresia din rezoluție.

Care au fost considerentele de principiu, ce au condus pe socialiștii români la adoptarea acestei soluții? Ele sînt prezente și în rezoluția mai sus

⁴⁰ „Calendarul Muncii” pe 1916, București, Cercul de Editură Socialistă, 1915, p. 88

⁴¹ „Calendarul Muncii” pe 1916, p. 88

⁴² Ibidem, p. 89

⁴³ Ibidem, p. 89

amintită și în lucrarea lui Constantin Dobrogeanu-Gherea — cel mai remarcabil teoretician al socialismului român de atunci — intitulată *Război sau neutralitate*, apărută la o lună după Congresul Extraordinar, sub forma unei suite de articole publicate în ziarul „Lupta zilnică”. În septembrie 1914, de altfel, „România Muncitoare” și-a schimbat titlul în „Lupta zilnică”, tot în semn de protest împotriva războiului imperialist⁴⁴.

Principalul argument adus de către rezoluția congresului extraordinar pentru fundamentarea politicii de neutralitate era acela că în condițiile măcelului mondial dezlanțuit de către capitaliștii din toate țările mari, imperialiste, statele mici din Apusul și Orientul Europei sint amenințate de „a servi drept compensație pentru sacrificiile de oameni și bani pe care le fac marile state beligerante”⁴⁵. Astăzi, cînd cunoaștem planurile secrete elaborate la statele majore și în cabinetele conducătorilor marilor puteri, care prevedeau o asemenea împărțire a statelor mici, ne dăm seama că argumentul invocat de către socialiștii români era pe deplin întemeiat și fundamentat.

În al doilea rînd, rezoluția motiva necesitatea unei politici de neutralitate la fel ca și Manifestul P.S.D. din iulie 1914 — prin faptul că România, datorită poziției ei geografice, este strînsă ca într-o menghină între doi coloși imperialiști (Rusia țaristă și Austro-Ungaria).

După expresia lui C. Dobrogeanu-Gherea, „Țara Românească a avut marea neșansă istorică să fie înconjurată de trei state puternice, care o strîngeau ca într-un cerc de fier și dintre care unul se socotea stăpînul ei de drept (Turcia), altul stăpîn de fapt (Rusia) și al treilea căuta să devină și una și alta, (Austria)”⁴⁶. În acel moment, evident, Turcia nu mai conta; Rusia și Austro-Ungaria erau însă o primejdie reală, ușor palpabilă.

Din această cauză, socialiștii români socoteau că neutralitatea este singura soluție realistă pentru România în contextul istoric dat.

Pentru a preîntîmpina un eventual atac, fie din partea Austro-Ungariei, fie din partea Rusiei țariste, socialiștii români preconizau o politică de alianță, de federație cu statele balcanice vecine, însă „pe baze de echitate și respectarea principiului naționalității”⁴⁷ (subl. ns N.H.), principiu care nu este de neglijat; ideea federalizării era însă utopică.

Această „federație balcanică” era socotită ca necesară deoarece, spune rezoluția, „prin propriile noastre forțe nu am putea rezista cu destul succes unei eventuale invazii din partea armatelor ruse sau austriece”⁴⁸. După cum se știe, lozinca federalizării statelor balcanice s-a dovedit neadecvată împrejurărilor istorice concrete de atunci și de mai tîrziu și n-a putut fi transpusă în practică.

⁴⁴ „Lupta zilnică” (România muncitoare), X, 104 din 9 sept. și 106 din 12 sept. (1914; vezi și „Documente din mișcarea muncitorească, 1872—1916... p. 615—616

⁴⁵ „Calendarul Muncii” pe 1916 ... p. 89

⁴⁶ C. Dobrogeanu-Gherea; *Neobăgia*, ed. a II-a, „Viața Românească” București, f. a. p. 43—44

⁴⁷ „Calendarul Muncii” pe 1916 ... p. 89

⁴⁸ Ibidem

În momentul istoric respectiv însă, lozinca înfrățirii muncitorilor din țările balcanice, care de fapt era la ordinea zilei, și nu constituirea federației statale propriu-zise, a jucat, indiscutabil, un rol pozitiv în stringerea legăturilor frățești dintre muncitorii din această parte a Europei.

În altă ordine de idei, socialiștii români motivau necesitatea neutralității și prin alte împrejurări importante. În concepția lor, menținerea neutralității trebuia să creeze un climat favorabil pentru înfăptuirea „colegiului unic” promis de liberali și pe care socialiștii îl extindeau până la introducerea dreptului de vot universal, pentru înfăptuirea exproprierii totale, adică desființarea clasei moșierilor. Pe lângă necesitățile de progres propriu-zise ale României de atunci, socialiștii motivau necesitatea înfăptuirii acestor importante reforme și ca o premisă pentru realizarea unității naționale depline a poporului român.

În concepția lor, înfăptuirea acestor reforme trebuia să facă din vechea Românie un stat burghezo-democratic înaintat — avansat din punct de vedere economic și social — pentru care problema principală trebuia să fie îmbunătățirea soartei maselor largi populare.

O Românie democratică, un stat progresist — după părerea conducătorilor social-democrați, trebuia să fie un adevărat magnet care să capteze inimile conaționalilor aflați atunci sub stăpânirea străină, un stat pentru care toți românii trebuiau să nutrească un sentiment de atracție firească, irezistibilă, din două motive: întâi, ca fiind statul lor național și, în al doilea rând, ca fiind un stat democratic avansat în care sînt asigurate drepturi democratice și libertăți largi maselor populare.

După expresia lui M. Gh. Bujor, „Cînd pretinzi să realizezi... un ideal așa măreț și temerar ca doborîrea unei întregi împărății (a Austro-Ungariei, n.n.) și crearea unei Românie Mari, atunci nu mai poți susține că poporul acesta nu e în stare să facă o efortare mult mai mică și anume aceea de a se folosi de niște drepturi noi”,⁴⁹ adică votul universal și reforma agrară.

Raționamentul de mai sus arată încă o dată maturitatea de gîndire a conducătorilor socialiști, grija lor față de progresul social-economic și politic al țării.

În al doilea rînd, Constantin Dobrogeanu-Gherea, în lucrarea despre care am amintit — *Război sau neutralitate* — spunea foarte limpede că, „Într-o țară care are nenorocirea ca mai mult de jumătate din trupul ei să se afle sub stăpînire străină, întregirea țării este o dorință comună tuturor cetățenilor. Această dorință e în afară de orice discuție. Ceea ce e în discuție — spune Dobrogeanu-Gherea — e metoda, e vremea, e forma și felul acestei întregiri, împrejurările, consecințele, *putința* realizării ei”⁵⁰. Mergînd pe aceeași linie, teoreticianul de la Ploiești scria: „Dacă am fi creat în țară la noi niște norme de viață politico-sociale democratice superioare, dacă am fi creat o stare culturală, sufletească, o stare morală sănătoasă și superioară țărilor care ne înconjoară și care stăpînesc provinciile românești subjugate, atunci toate miinile s-ar întinde într-un elan cald către noi — afinitatea și atracția etnică s-ar fi manifestat cu o putere ire-

⁴⁹ „Lupta zilnică”, X, nr. 167 din 19 noiembrie 1914

⁵⁰ C. Dobrogeanu-Gherea: *Război sau neutralitate*, București, C.E.S. 1914, p. 8.

zistibilă și lupta ardelenilor pentru întregirea neamului ar fi fost considerabil înlesnită.”⁵¹

Acest punct de vedere a lui Dobrogeanu-Gherea a fost îmbrățișat de către covârșitoarea majoritate a socialiștilor români.

În momentul istoric concret din 1914—1915 Constantin Dobrogeanu-Gherea și ceilalți socialiști socoteau că împrejurările nu sînt prielnice pentru îndeplinirea imediată a acestui deziderat ; de aceea, ei socoteau că neutralitatea trebuie să servească la menținerea existenței unui stat național român ca suport trainic al îndeplinirii unității naționale desăvîrșite a poporului nostru, un „Piemont românesc”. După expresia militanțului socialist băcăoan, dr. H. Aroneanu, „nu putem merge cu nici una din constelațiunile europenești, pentru că înainte de a întregi neamul e nevoie să ne păstrăm în limitele în care sîntem, pentru a nu avea soarta țărilor mici : Belgia, Serbia și Munte-negrul”⁵².

Acest punct de vedere a fost propagat prin presă și agitație orală timp de doi ani de zile, pînă la intrarea în război a României. Nu putem pune la îndoială sinceritatea intențiilor care au călăuzit pe social-democrații români în promovarea unei astfel de politici. Fapt este că ea a coincis și cu politica guvernanților români : C. Racovski avea suficiente motive să declare la Congresul extraordinar al P.S.D. din August 1914 : „de astădată și pentru astădată sîntem și noi guvernamentali”⁵³. În anumite momente ea a coincis și cu planurile Rusiei sau cu cele ale Austro-Ungariei și Germaniei, lucru pentru care socialiștii români au fost calomniați și huliți în repetate rînduri și din cele mai diferite direcții.

În ciuda tuturor atacurilor — indiferent din ce parte veneau — P.S.D. din România nu s-a abătut de la poziția sa principială, de menținere a neutralității chiar dacă în decursul anilor 1915—1916 în rîndurile sale au apărut interpretări diferite a conceptului de neutralitate însăși.

Privită din alt unghi, lozinca neutralității promovată de socialiștii români se deosebea în mod esențial de neutralitatea proclamată de guvernul lui Ion I.C. Brătianu ; pentru acesta din urmă neutralitatea trebuia să asigure momentul cel mai favorabil pentru intrarea țării în război de partea Antantei, pe care — este adevărat — el căuta să-l amine cît mai mult timp posibil, deoarece știa că țara nu este pregătită pentru război și nu poate avea o influență decisivă asupra evenimentelor. Pentru socialiști această politică izvora nu din motive de oportunitate, ci din convingerea profundă că aceasta este singura cale de a feri poporul român de calamitățile războiului.

Important de precizat este și faptul că, dacă neutralitatea promovată de social-democrați convenea în anumite momente uneia din taberele beligerante, aceasta era doar o simplă coincidență și nu rezultatul unei politici deliberate anterior. Nu este întîmplător, de pildă, că în arhiva Direcției Generale a Poliției și Siguranței Statului nu se găsește nici măcar o aluzie la socialiști sau chiar *foști socialiști* care să fi fost implicați sau urmăriți pentru acțiuni de spionaj sau trădare de țară.

⁵¹ Ibidem, p. 52—53

⁵² „Lupta zilnică”, XII, nr. 39 din 17 februarie 1916

⁵³ C. Dobrogeanu-Gherea, *op. cit.*, p. 4

Clasa muncitoare și reprezentanții ei politici — social-democrații — au înțeles să respecte legile țării chiar atunci când au avut un punct de vedere radical diferit de cel al guvernului în problemele de importanță națională majoră, dînd dovadă uneori chiar de un legalism excesiv.

Firește, astăzi cînd știm cum s-au desfășurat evenimentele care au dus la realizarea unității naționale depline a românilor și avem documente care ne permit să reconstituim cît mai complet realitatea, este mai ușor să judeci evenimentele decît atunci cînd ești contemporan cu ele și nu ai o privire de ansamblu asupra lor (nemaivorbind de faptul cunoscut, îndeosebi, că evenimentele zilnice nu se reflectă întotdeauna în modul cel mai obiectiv cu putință în rîndurile contemporanilor și că aceștia, volens-nolens, exagerează, în bine sau în rău, sensul și importanța lor). Chiar așa stînd lucrurile, nu poți să nu remarci profunzimea analizei făcută de conducătorii socialiști, îndeosebi de către C. Dobrogeanu-Gherea, asupra perspectivelor intrării României în războiul european și mondial.

Printre argumentele aduse de către C. Dobrogeanu-Gherea în favoarea neutralității un loc de seamă îl ocupă demonstrarea lipsei de pregătire — economică și militară — a României pentru un război de lungă durată. După părerea lui, „un război ar constitui pentru noi un *dezastru economic*”⁵⁴ (cursivul lui C. Dobrogeanu-Gherea).

Multe note critice justificate găsim în acest studiu și asupra politicii externe a guvernanților români în anii 1912—1913 prin care aceștia au creat o amenințare la frontierele sudice ale statului, la adresa ușurinței și superficialității cu care „factorii responsabili” dirijau politica ei externă.

Sintetizînd părerile socialiștilor români în problema neutralității și a raportului acesteia cu revendicările naționale ale poporului român, C. Dobrogeanu-Gherea scria :

„Să ne rezunăm deci.

În caz dacă vom participa la războiul gigantic de acumina alături de Tripla Înțelegere, vom realiza revendicările sau o parte din revendicările noastre naționale, *dacă* va ieși învingătoare Tripla Înțelegere, *dacă* înainte de a intra în război vom obține toate garanțiile necesare consemnate în acte diplomatice autentice, *dacă* aceste acte diplomatice vor avea la timpul dat valoarea necesară, *dacă* Tripla Înțelegere se va ține de cuvînt și va apăra cu toată vigoarea pretențiunile noastre, *dacă* apărîndu-le cu toată sinceritatea va fi în stare, în condițiunile de atunci atît de complexe și de grele, să le ducă la izbindă, în sfîrșit *dacă* rezultatul acestui război va fi prăbușirea și dezmembrarea Austriei, *dacă*... dar cred că ajunge”⁵⁵.

Din aceste cuvinte rezultă clar un lucru : social-democrația română, mai ales personalitățile sale cele mai lucide, doreau fierbinte unitatea națională, unirea tuturor pămînturilor românești ; acuzația adusă de presa și oamenii politici burghezi în anii aceia, cum că s-ar împotrivi acestui deziderat, este nulă și neavenită.

Ceea ce deosebea în bine pe social-democrați de lumea politicianilor burghezi era înaltul simț de răspundere și adîncă conștiință patriotică cu care judecau lucrurile ; ei nu voiau ca „pe baza acestor — *dacă* — proble-

⁵⁴ C. Dobrogeanu-Gherea, *op. cit.*, p. 16

⁵⁵ *Ibidem*, p. 63—64

matici”⁵⁶ — expresia îi aparține lui C. Dobrogeanu-Gherea — România să fie împinsă în război. Ei nu voiau, ca să folosim cuvintele lui M. Gh. Bujor, ca prin intrarea în război să urmeze, „nu numai ingenuncherea noastră economică, ci și o sigură primejdie a integrității teritoriului și poate chiar o pierdere a independenței noastre”⁵⁷.

Dealtfel, acele ipoteze pe care Dobrogeanu-Gherea le-a formulat în chip atit de strălucit încă în toamna anului 1914, s-au îndeplinit în decursul anilor următori și după ce țara a intrat în război, înșiși guvernânții socotind aceste condiții drept indispensabile pentru sfârșitul victorios al războiului la care au participat în urma presiunilor Antantei care îi promitea satisfacerea revendicărilor sale naționale legitime. Când România a intrat în acțiune, aceste condiții erau realizate sau pe cale de a fi puse în practică.

Socialiștii s-au pronunțat pentru neutralitate, prin urmare, din grija față de viitorul țării și al națiunii române, din considerentul că războiul imperialist izbucnit în vara anului 1914 nu poate avea un deznodământ previzibil și nu este bine ca România să aducă „brațul ei de surcele” (expresia aparține ziarului „Lupta zilnică”) la incendiul dezlănțuit de marile state imperialiste spre a nu se pirjoli ea însăși la dogoarea acestui foc.

Ținând seama de cele expuse pînă acum, rezultă că P.S.D. din România a apreciat în mod just situația creată pentru țară odată cu izbucnirea primului război mondial, recomandînd soluția cea mai înțeleaptă și lucidă în acel moment.

Social-democrația română n-a uitat însă nici un moment de datoria ei de clasă, ca partid revoluționar. Dacă în problema majoră a situației externe, punctul ei de vedere coincidea în multe domenii celui al unor grupuri al claselor dominante, în problemele de politică internă orientarea social-democrată era net opusă acestora. În răutățirea situației materiale a oamenilor muncii, creșterea șomajului, mărirea volumului de cheltuieli pentru înarmare, au radicalizat starea de spirit a maselor largi populare, mai ales a muncitorilor. Nu întimplător conducătorii P.S.D. care luau cuvîntul la întuniri în iulie-august 1914 spuneau că războiul apropie clipa izbucnirii revoluției sociale (adică socialiste, n.n.).

Semnificative, mai ales pentru orientarea mișcării muncitorești din țara noastră în acel moment, sînt lozincile cu care se încheie rezoluția Congresului extraordinar al P.S.D. din 10 august 1914 în problema războiului: Jos războiul! Trăiască Revoluția Socială!

În strînsă interdependență de aceste lozinci este și pasajul de încheiere al celeilalte rezoluții: „În privința lipsei de lucru”, care recomandă membrilor de partid să „profite de mizeria și nemulțumirea lucrătorilor fără lucru, atrîgînd masele la organizarea în partid și syndicate, luminîndu-le asupra cauzelor acestor stări — și educîndu-le pentru războiul de clasă, pentru înlăturarea sistemului de exploatare și mizerie”⁵⁸.

Această rezoluție cuprinde o seamă de revendicări pentru ameliorarea celor mai stringente nevoi ale clasei muncitoare pentru care s-a ho-

⁵⁶ Ibidem

⁵⁷ M. Gh. Bujor: *Războiul european și social-democrația*, București, 1914, C.E.S., p. 11.

⁵⁸ *Calendarul Muncii* pe 1916 ... p. 91

tărit „începerea unei agitații în toată țara pentru aducerea la îndeplinire a punctelor de mai sus”⁵⁹.

Astfel, hotărârile Congresului socialist extraordinar din 10 august 1914 au elaborat un program de luptă destul de amplu pentru mișcarea muncitorească din România. Înmarmat cu o linie clară în problema fundamentală „război sau neutralitate?”, P.S.D. a dus o campanie activă pentru apărarea neutralității, imbinată strins cu lupta pentru satisfacerea revendicărilor zilnice ale maselor muncitoare, după cum se vede și din programul sus amintit.

După cum arăta secretarul general al P.C.R. tovarășul Nicolae Ceaușescu, „Dezvăluind primejdia ce amenința România din partea ambelor tabere imperialiste, socialiștii români au militat pentru o politică de neutralitate”⁶⁰, fără însă a neglija nici revendicările naționale ale poporului român, fără a uita de datoria lor de clasă atît pe plan intern cît și extern (domeniu în care ei au avut o contribuție deosebit de activă)⁶¹.

Atît din aprecierile făcute asupra cauzelor și caracterului primului război mondial, din analiza situației României la izbucnirea groaznicului măcel, din recomandările formulate pentru politica externă a țării cît și din sarcinile indicate pentru clasa muncitoare în condițiile speciale ale războiului, rezultă limpede ce progrese mari făcuse socialismul în România.

Avangarda muncitorimii române a adoptat o poziție justă, înaintată, în esența ei profund internaționalistă⁶², foarte apropiată de cea a bolșevicilor și a celorlalte grupări social-democrate de stînga din Europa față de primul război mondial, pronunțîndu-se categoric împotriva lui și fiind hotărîtă să lupte împotriva lui cu toate forțele de care dispunea.

Soluția neutralității sincere și definitive a României formulată de către socialiști la începutul războiului este un indiciu extrem de grăitor al maturității politice crescute a acestora, al înaltului grad de conștiință civică și patriotică de care erau animați. Această soluție realistă demonstra limpede că afirmația din programul P.S.D.R. din 1910 cum că el este „singurul partid cu adevărat național”, „național și democrat în înțelesul cel mai adînc al cuvîntului”⁶³, nu era o simplă vorbă aruncată în vînt, ci un principiu fundamental în activitatea partidului, a cărui supremă grijă era asigurarea unui viitor luminos și fericit pentru poporul muncitor.

Din cele de mai sus se vede discernămintul cu care au analizat social-democrații români perspectivele intrării României în conflictul european și mondial, șansele de supraviețuire ale statului național — baza viitoarei reîntregiri a țării. Lupta pentru înfăptuirea reformelor de structură ale

⁵⁹ „Ibidem, p. 90. (Aceste puncte erau: Crearea de ateliere de către stat și comune în care să poată munci lucrătorii someri, interzicerea muncii în închisori, oprirea muncii cu elevatoarele în silozuri și porturi, respectarea repaosului duminical, măsuri împotriva speculanților de alimente, crearea de către stat a unui fond pentru ajutorarea familiilor celor concentrați. O comisie a Congresului trebuia să se prezinte autorităților pentru a cere îndeplinirea cererilor de mai sus)

⁶⁰ Nicolae Ceaușescu, *op. cit.*, vol. 1, p. 349

⁶¹ Vezi, în acest sens: N. Copoiu: *Socialiștii români la Zimmerwald* în „Magazin istoric”, I, nr. 2 din iulie 1967; Gh. Matei: *Date privind contribuția socialiștilor români la păstrarea și dezvoltarea legăturilor de solidaritate internațională a clasei muncitoare în anii 1914-1916*, în „Anale de istorie”, XVI, nr. 2/1970 p. 101-110

⁶² Nicolae Ceaușescu, *op. cit.*, p. 349

⁶³ Documente din mișcarea muncitorească 1872-1916 .. p. 464-465; vezi și „Documente” ... 1910-1915 ... p. 17

societății — atât de necesare pentru progresul economic, social și politic al țării — erau văzute de socialiști într-o largă perspectivă, aceea a creării unei Români care trebuia să fie un stat profund democratic în care terenul să fie curățit în vederea luptei pentru socialism — idealul suprem al clasei muncitoare.

O altă concluzie care iese pregnant la suprafață este aceea că P.S.D. din România nu se opunea — cum s-a afirmat uneori — desăvârșirii unității naționale a statului român, ba, din contra, se poate spune că el dorea fierbinte acest lucru, pornind de la ideea că „Această reîntregire constituie o putință mai mare pentru desfășurarea luptei de clasă a proletariatului”⁶⁴, idee justă în fond și verificată ulterior de viață. Ceea ce însă nu vedeau unii conducători ai partidului în mod limpede erau căile de înfăptuire a acestei unități. În orice caz, unii dintre ei erau categoric împotriva realizării ei prin intermediul războiului care se găsea prezent atunci la fronturile României.

Dacă judecăm lucrurile în mod obiectiv, era greu de prevăzut atunci destrămarea Rusiei țariste și descompunerea Austro-Ungariei — condiții de bază pe care le prevăzuse încă F. Engels ca necesare pentru înfăptuirea acestui deziderat — prin revoluția generată de mizeria și suferințele îndurate de popoare în război.

Justă în ansamblul ei, poziția ocupată de socialiștii români la începutul războiului, avea totuși și unele limite. Rezoluția Congresului extraordinar din 10 august 1914 nu indica mijloace precise pentru lupta împotriva războiului deși acest lucru fusese cerut de secțiile din țară⁶⁵. Pe de altă parte, spiritul de adulație oarbă față de social-democrația germană în care muncitorii români fuseseră educați timp de zeci de ani, i-a făcut pe unii conducători ai lor să nu înțeleagă de la început gravitatea actului de trădare al acestora — ca și al altor partide din Occident — de la 4 august 1914 și să nu critice deschis această trădare decît mai tirziu și cu unele menajamente nejustificate de situație. După cum aflăm dintr-o rezoluție a secțiunii din București „Congresul nostru extraordinar din 10 august 1914 a admis fără nici o obiecție propunerea biroului acestui Congres și anume „că noi nu putem fi judecătorii tovarășilor din țările astăzi în război din cauză că acest drept revine Congresului Internațional care va urma imediat după încetarea războiului european”⁶⁶. Această concepție greșită explică de ce pînă la începutul anului 1915, P.S.D.R. nu a luat poziție deschisă față de trădarea comisă de partidele social-democrate din Occident și atunci doar din motive oarecum independente de voința lui⁶⁷.

Nu întîmplător presa socialistă din România escamota în 1914 această trădare prin afirmația că nu socialismul a dat faliment ci politica războinică a burgheziei. Erau și alte lucruri — atât de domeniul teoriei cît și al practicii nemijlocite de luptă împotriva războiului imperialist — nu încă îndeajuns de clare (ca și în alte partide socialiste, dealtfel) care erau o consecință a însuși stadiului de dezvoltare a țării, a dezvoltării

⁶⁴ „Lupta zilnică”, X, din 15 noiembrie 1915

⁶⁵ „România Muncitoare”, IX, nr. 93 din 14 august 1914 ; vezi și G. Tudoran, *op. cit.*, p.11

⁶⁶ „Lupta zilnică”, IX, nr. 47 din 27 februarie 1915

⁶⁷ Ibidem

teoriei socialiste însăși, la corectarea cărora, pe parcursul războiului și-au adus o contribuție și socialiștii din România.

Esențiale nu erau aceste limite și neclarități ci faptul că mișcarea muncitorească se plasase pe o poziție principial justă în ansamblu și existau premisele necesare pentru desfășurarea unei lupte antirăzboinice cât mai eficiente.

LA POSITION DE NEUTRALITÉ ADOPTÉE PAR LE PARTI SOCIAL DÉMOCRATE DE ROUMANIE AU DÉBUT DE LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE

RÉSUMÉ

S'appuyant sur les documents et la littérature de spécialité, l'auteur de l'étude examine la manière dont le Parti Social Démocrate de Roumanie a fixé sa position dans la question de la guerre, à l'été 1914.

L'auteur présente aussi bien le contexte interne et international dans lequel fut adoptée cette décision par les socialistes roumains, que les principaux documents à caractère de programme où fut exposé leur orientation politique au début de la première guerre mondiale.

Dans la partie finale de l'étude on relève que l'attitude de l'avant-garde révolutionnaire du prolétariat roumain dans le contexte historique mentionné, en dépit de certaines limites inhérentes à l'étape respective de développement du mouvement socialiste à cette date, a démontré son discernement, sa ligne tactique réaliste et sa lucidité politique.

ÎNCERCĂRI DE MODIFICARE A LEGII ELECTORALE ÎN ULTIMUL DECENIU AL SECOLULUI AL XIX-LEA

DE

MIRCEA IOSA

Modificarea Constituției în 1884 și înfăptuirea reformei electorale, cerută și impusă de reprezentanții grupării brătieniste, satisfăcea în mare măsură năzuințele burgheziei. Reducerea colegiilor electorale de la patru la trei permitea creșterea numărului alegătorilor cu drept de vot direct, accesul la viața politică a noi categorii sociale — micii meseriași și comercianți de la orașe, învățătorii și preoții de la sate etc., — ceea ce contribuia la întărirea influenței burgheziei și, implicit, la sporirea numărului reprezentanților ei în Parlament¹.

Schimbările operate în sistemul electoral în 1884, deși constituiau un progres, un pas înainte pe linia chemării la viața politică a țării a noi categorii sociale, nu răspundeau însă imperativelor vremii, dezideratelor maselor largi populare de la orașe și sate.

Deși dezvoltarea economică generală interesa deopotrivă toate straturile sociale, fenomenele economice aveau efecte diferite asupra clasei muncitoare și a țăranimii, situația lor nu numai că nu suferea îmbunătățiri dar, dimpotrivă, continua să se înrăutățească. Consecințele unei atari realități economico-sociale se materializau în numeroasele acțiuni de organizare și de luptă ale maselor populare de la orașe și sate, care, în afara accentuării exploatarei lor economice, erau private și de lipsa drepturilor politice.

Sistemul electoral cenșitar perpetuat și după modificarea Constituției din 1884 excludea în mod fățiș o însemnată parte a populației de la exercitarea dreptului de vot. Din întreaga populație a țării de aproximativ 6 500 000 de locuitori participau direct la vot pentru Adunarea Deputaților numai 93 250 de cetățeni, adică 1,3% din totalul populației țării, iar pentru Senat doar 27 260 locuitori, adică 0,34% din totalul populației țării. Majoritatea covârșitoare a cetățenilor, sub pretextul neștiinței de carte, participa indirect la vot.

În general, împărțirea corpului electoral în trei colegii² contribuia la creșterea rolului burgheziei, fapt demonstrat și de modul de repartitie

---

¹ Vezi mai pe larg : Gr. Chiriță, *Modificarea Constituției în 1884, Desprinderea grupării liberal-radical conduse de C. A. Rosetti din Partidul Liberal*, în „Studii”, tom. 23, nr. 4, 1970, p. 739—768.

² Potrivit modificărilor, la colegiul I votau alegătorii cu un venit funciar rural sau urban de minimum 1 200 lei pe an, iar la colegiul II orășenii care plăteau anual un impozit de cel puțin

al mandatelor de deputați. Din cele 183 de mandate, colegiului I îi erau rezervate 75, în timp ce colegiilor II și III (în care, alături de burghezie, erau incluse păături sociale aflate sub influența ei politică) un număr de 108. Astfel, din cei 183 deputați aleși în 1895, 108 erau reprezentanți ai burgheziei (industriași, bancheri, ingineri, profesori, avocați, medici etc.), iar 75 ai moșierimii³ și ai păturii înstărite de la sate (avem în vedere pe așa-ziii „agricultori” de la colegiul al III-lea, care, în fond, apărau, cu unele excepții, tot interesele claselor dominante). Avînd în vedere o asemenea componență, un deputat își exprima nedumerirea de a nu fi văzut în Parlamentul conservator pe „reprezentanții direcți și interesați ai maselor largi ale țărănimii”. El constata lipsa din Cameră a deputaților țărani, aceia care „să reprezinte în mod real interesele imensei majorități a populației țării”⁴.

Lipsa dreptului de vot pentru majoritatea populației, a țărănimii mai ales, care reprezenta, după statistica din 1899, peste 81,2%⁵ din totalul populației, a atras atenția unor grupări politice. Avem în vedere, în primul rînd, gruparea radicală sau „Partidul Democrat Radical”, de sub conducerea lui George Panu,⁶ al cărui program cuprindea o serie de deziderate sociale și politice, printre care și votul universal, care interesa mica burghezie, cercuri de intelectuali, mase de oameni ai muncii de la sate și orașe, fiind în acel timp cel mai înaintat program politic burghez. Dealtfel, desprinderea acestei grupări din Partidul național-liberal în 1884 s-a făcut, între altele, și pentru faptul că nu au fost acceptate ideile reprezentanților acestei grupări privind introducerea *colegiului unic*. Programul politic al acestei grupări se apropia întrucitva de programul minimal pe care avea să-l afișeze partidul politic al clasei muncitoare (P.S.D.M.R.), creat în 1893. Dealtfel, între radicali⁷ și socialiști în cadrul Adunării Deputaților și în unele campanii politice au existat puncte de vedere comune asupra unor deziderate ale maselor, între care și aceea privind votul universal.

Problema reformei legii electorale în sensul extinderii sufragiului universal s-a pus cu fermitate de către partidul politic al clasei muncitoare (P.S.D.M.R.). Încă în programul cercurilor socialiste: *Ce vor socialiștii români?*, publicat în septembrie 1886 în „Revista socială”, se arăta că

---

25 de lei (erau scutiți de cens liber profesioniștii, ofițerii în retragere, pensionarii și absolvenții școlilor primare). La colegiul al III-lea votau alegătorii care plăteau un impozit oricît de mic către stat. Alegătorii cu un venit de cel puțin 300 de lei și știau să scrie și să citească puteau să voteze direct. Învățătorii, preoții și arendașii care plăteau o arendă anuală de cel puțin 1000 de lei erau scutiți de cens. Marea majoritate a țărănimii, dispunînd de censul de 300 de lei, anual, vota prin intermediul delegaților, aleși cîte unul la 50 de alegători.

³ Calculul a fost făcut de noi pe baza datelor lucrării : G. Nicolescu, *Parlamentul român 1866—1901*, București, 1903.

⁴ Dezbaterile Adunării Deputaților (în continuare : D.A.D.). nr. 49, ședința din 27 februarie 1895, p. 34.

⁵ *Documente din istoria mișcării muncitorești din România, 1900—1909*, București, Edit. politică, 1975, p. 759.

⁶ Asupra activității politice a lui G. Panu vezi mai pe larg : Traian Lungu, *Viața politică în România la sfîrșitul secolului al XIX-lea (1888—1899)*, București, Edit. științifică, 1967, p. 169 și urm. ; vezi de asemenea Corneliu Mateescu, *Atitudinea antimonarhică a lui G. Panu reflectată în ziarul „Lupta”, în „Studii”, tom. nr. 6/1973, p. 1219—1233.*

⁷ După 1892 conducerea grupării radicale se va orienta tot mai mult spre conservatori, iar în 1895 va trece cu totul în rîndurile partidului conservator, al cărui șef era Lascăr Catargiu.

acestea vor lupta pentru lărgirea drepturilor electorale — mergînd pînă la cucerirea votului universal. Această problemă va fi apoi înscrisă în proiectul de program al Partidului clasei muncitoare, publicată în ziarul „Munca”⁸, din decembrie 1892, spre a fi dezbătut în adunările generale ale cluburilor muncitorești.

Crearea în 1893 a Partidului social-democrat al muncitorilor din România a avut o însemnătate deosebită în afirmarea luptelor sociale din țara noastră, în stabilirea principalelor probleme care frământau viața social-politică a țării, și, în primul rînd, a luptei pentru cucerirea sufragiului universal⁹. Militînd pentru un astfel de program cu conținut larg democratic, primul partid politic marxist al clasei noastre muncitoare urmărea să atragă de partea sa masele largi ale poporului, sustrăgîndu-le de sub influența burgheziei și moșierimii, îngustînd, în acest fel, baza de masă a partidelor burgheze.

Programul partidului clasei muncitoare înseria la loc de frunte problema votului universal, direct, egal și secret pentru toți locuitorii, fără deosebire de naționalitate, religie sau sex, care apoi va fi reluată în mai toate congresele partidului. În 1895, ca urmare a activității desfășurate în acest sens, se va constitui chiar o *Ligă a votului universal*. În apelul lansat de ziarul „Lumea nouă” pentru constituirea acesteia se arată: „Noi cerem chemarea națiunii întregi la viața politică, fiind convinși că numai reforma legii electorale prin introducerea votului obștesc, direct și egal pentru toți va lumina poporul și, interesîndu-l la viața politică a țării, îi va da conștiința . . . patriotismului și a demnității naționale”¹⁰. Înscrierea revendicării dreptului de vot universal în programul primului partid politic marxist al clasei muncitoare din România, precum și lupta dusă pentru realizarea ei corespundea necesităților dezvoltării mișcării muncitorești din țara noastră, fiind în concordanță cu tactica mișcării socialiste internaționale¹¹. Treptat, însă, lupta pentru cucerirea sufragiului universal a ajuns să reprezinte una din principalele coordonate ale activității elementelor burghezo-liberale din conducerea P.S. D.M.R.¹².

Problema unei reforme a legii electorale a fost înscrisă și în programul politic al partidului național-liberal, adoptat la Iași, la 8/20 noiembrie 1892. În introducerea la program, menționîndu-se că falsificarea alegerilor avea consecințe dintre cele mai nefaste asupra vieții politice, se arăta: „Partidul național-liberal va lupta pentru asigurarea sincerității și independenței votului alegătorilor”, pentru „întărirea și dezvoltarea libertăților publice”, a ideilor democratice și a independenței naționale. „Libertatea

⁸ „Munca”, III (1892), nr. 43, din 13 decembrie.

⁹ Vezi în acest sens și: Florea Nedelcu, *Programele socialiste din România și lupta pentru cucerirea votului universal (1880—1914)* în „Studii”, tom. 23, nr. 2/1970, p. 271—283.

¹⁰ *Documente din istoria mișcării muncitorești din România, 1893—1900*, București, Edit. politică, 1969, p. 337.

¹¹ Florea Nedelcu, *op. cit.*, p. 272.

¹² Într-un anume fel, desfășurarea activității numai în direcția obținerii votului universal, impusă de elementele burghezo-liberale din conducerea partidului politic al clasei muncitoare, avea drept urmare minimalizarea celorlalte forme ale luptei de clasă mai eficace, printre care: întruniri și manifestații politice, greve, demonstrații etc., fără de care nu se putea ajunge la scopul urmărit de partidul clasei muncitoare: cucerirea puterii politice.

alegerilor se arăta în program — dimpreună cu aceea a domniei legilor, reclamă toată solitudinea noastră”¹³. „În privința bazelor electorale ale sistemului nostru reprezentativ — se arată în continuare — *Sufragiul universal cu reprezentarea proporțională* (sublinierea noastră — M.I.) este idealul partidului național-liberal — către dinsul ne vom îndruma și vom tinde a-l realiza prin reforme treptate, răspinzind tot mai mult în toate păturile sociale luminile unei instrucțiuni solide și sănătoase”¹⁴. Deși recunoștea necesitatea introducerii „sufragiului universal cu reprezentare proporțională”, totuși conducerea partidului național-liberal nu avea în vedere să pună în aplicare această problemă, precizînd în program că „pînă vom pune în lucrare această reformă binefăcătoare, care sigur este în stare a întări conștiința națiunii . . . vom lupta din toate puterile pentru ca respectul și *Domnia Legilor* să-și facă începutul în aplicarea onestă și conștiincioasă a Legii Electorale”¹⁵. Ajuns la guvern, în octombrie 1895, partidul național-liberal avea să ignoreze promisiunea din opoziție că atunci cînd va veni la putere va chema la viața politică a țării nasele largi ale poporului.

Programul de guvernare înfățișat în Parlament nu mai amintea deloc problema reformei electorale. Această ignorare a promisiunilor făcute în opoziție avea să producă serioase disensiuni în rîndurile majorității membrilor partidului național-liberal. O manifestare a acestor disensiuni avea să se producă încă la alegerea diferitelor comisii în Parlament, cînd unii membri de bază ai Partidului (ca B. Jepurescu și I. Poenaru-Bordea) aveau să-și prezinte demisiile, neprimind să facă parte din comisiile în care fuseseră aleși. Atari manifestări își aveau izvorul în programul de activitate al guvernului, care contrasta cu acel înfățișat de conducerea partidului în opoziție. Numeroși membri ai majorității liberale se pronunțaseră în diferite ocazii în favoarea unor acțiuni de modernizare a partidului care să contribuie la consolidarea bazei de masă a acestuia prin lărgirea dreptului de vot, participarea într-o mare măsură a oamenilor muncii de la orașe și sate la viața social-politică a țării.

C. Nicolaescu, unul din membrii marcantî ai partidului, trecînd în revistă problemele mari cu care era confruntată societatea românească în ultimul deceniu al secolului XIX-lea, considera că momentul respectiv impunea partidului național-liberal să facă un pas înainte pe calea democrației și lărgirii orizontului activității sale politice, căci astfel risca să rămînă „staționar”¹⁶, nemaideosebindu-se prin nimic de celelalte formațiuni politice. În mod deosebit se impunea reforma legii electorale. De altfel, ca urmare a cererilor tot mai insistente venite din partea a numeroși membri de bază ai partidului național-liberal spre sfîrșitul anului 1895 s-a constituit o comisie care să analizeze programul partidului și în mod special reforma electorală, făcînd propuneri de îmbunătățire a acesteia¹⁷.

¹³ B. C. S., Msse, fond Saint Georges, Pachet XLV, dos. 4, *Partidul național-liberal, Programe și declarații 1863—1933*, f. 33. Vezi și *Programul Partidului național-liberal din 1892*, București, 1896, p. 10.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ D.A.D., 1895—1896, nr. 9, ședința din 18 decembrie 1895, p. 61.

¹⁷ B.C.S., Msse, fond Saint Georges, pachet XLV, dos. 4, *Partidul național-liberal. Programe și declarații 1863—1933*, p. 196.

Petre Grădișteanu, în raportul asupra programului partidului, arăta că, în legătură cu reforma electorală, în comisia instituită în acest sens au avut loc discuții vii, atât din punctul de vedere al oportunității, cât și din punctul de vedere al sistemului electoral și al colegiilor electorale. În raportul prezentat el făcea precizarea că într-o țară democratică cu regim reprezentativ, în care stă scris în *Constituție* că toată puterea emană de la națiune — preocuparea de căpetenie trebuie să fie ca țara, de sine stătătoare, să se administreze de sine, ca reprezentățiunea națională, județeană și comunală să înceteze de a fi „o minciună constituțională”. El demonstra că sistemul alegerii prin majoritate de voturi — fie că alegătorii s-ar împărți în trei sau în două colegii sau s-ar întruni într-unul singur — era vicios din toate punctele de vedere.

Este interesant de relevat faptul că majoritatea membrilor comisiei electorale, — exceptînd pe Anastasie Stolojan care, după cum se menționa în raport, ar fi fost împotrivă¹⁸ — a admis sistemul reprezentării proporționale, implicit unirea tuturor colegiilor într-unul singur. Dealtfel, Petre Grădișteanu arăta în raportul său că împărțirea alegătorilor în trei colegii n-avea nici o rațiune de a fi, că această împărțire contravenea principiilor democrației, permițînd „înăbușirea inteligenței în colegiul al II-lea și falsificarea voinței alegătorilor din colegiul al III-lea, lipsindu-i de conducătorii lor firești”¹⁹.

Cu toate acestea, Anastasie Stolojan, Alex. Djuvara și Emanoil Porumbaru, membrii de bază ai Partidului național-liberal, aveau să susțină, din diverse puncte de vedere, împărțirea alegătorilor în două colegii, deși majoritatea membrilor comisiei socotea că o împărțire în două colegii ar da naștere la lupte intestinale, la diviziunea cetățenilor țării în „urbani și rurali” cu interese distinse și opuse, ar produce slăbirea dacă nu zdruncinarea completă a unității naționale. „Ne pronunțăm dar — arăta P. Grădișteanu în raport, pentru colegiul unic cu reprezentățiunea proporțională. Mai admitem și reprezentățiunea minorităților”²⁰.

În rezoluția asupra reformei electorale se prevedea :

1. Pentru Cameră ca și pentru Senat, pentru consiliile județene, ca și pentru cele comunale, alegătorii vor vota într-un singur colegiu ;

2. Deputații și Senatorii, membrii consiliilor județene și comunale nu se vor mai alege cu majoritatea voturilor, adică jumătate plus unul din voturile exprimate, ci fiecare candidat cu numărul de voturi exprimate proporțional cu numărul reprezentanților hotărît pentru acel colegiu ;

3. Vor fi rezervate opt scaune în Cameră și patru în Senat pentru acei care în diferite colegii vor fi întrunit mai multe voturi dintre candidații care nu vor fi avut numărul proporțional în vreun colegiu spre a fi aleși. Recensămîntul acestor voturi și proclamarea reprezentanților minorității se va face de Corpurile Legiuitoare îndată după constituirea lor . . . ”²¹

În privința compunerii colegiilor electorale raportul arată că „comisiunea nu crede să poată admite la vot direct pe acei care întrunesc îndoita condițiune de cens și de capacitate”. Neapărat censul va fi mai ridicat

¹⁸ *Ibidem.* f. 197.

¹⁹ *Ibidem.*

²⁰ *Ibidem.*

²¹ *Ibidem.* f. 197.

pentru Senat decît pentru Cameră și mai redus pentru consiliile județene și comunale”. Rezoluțiile comisiei în această privință erau : 1. vor fi alegători cu vot direct pentru Senat toți românii majori, în deplină capacitate de muncă și care aveau să îndeplinească îndoita condițiune : a) de a fi terminat studiile sau vreo școală primară și b) de a plăti o contribuție anuală de 150 de lei ; 2. Vor fi alegători pentru Cameră cu drept de vot direct toți românii „neizbiți de vreo incapacitate legală și care vor plăti o contribuție anuală de 25 de lei”. Cei care nu îndeplineau aceste condiții urmau să voteze prin delegație²², bineînțeles numai aceia care știau carte ; (numărul delegaților nu putea fi mai mare de o treime din numărul votanților direcți) ; 3. vor fi alegători pentru consiliile județene și comunale toți românii majori care plăteau o dare către stat și știau să scrie și să citească. Verificarea titlurilor pentru Senat și Cameră revenea Corpurilor legiuitoare ; pentru Consiliile județene, Curților de apel, ca și pentru cele urbane, afară de București, Iași și Craiova, care aparțineau Curții de Casație ; pentru comunele rurale verificarea titlurilor aparținea tribunalelor²³.

Vasile Lascăr, unul din membrii marcanti ai partidului național-liberal, făcînd rezerve în privința oportunității reformei constituționale, era de părere că sistemul proporțional cu un *colegiu unic* să fie aplicat numai la județ și comună, răminînd că dacă va da rezultate bune să fie introdus mai tîrziu și la alegerile pentru Cameră și Senat²⁴. Majoritatea membrilor Comisiei electorale a partidului național-liberal persista însă în aplicarea integrală a sistemului expus mai sus. Pe de altă parte, în raport se arăta că pentru a da alegătorilor garanții „reale” cu privire la „libera expresie a voinței țării”, comisia electorală propunea următoarele : 1. *Stabilitatea funcționarilor*, prezentînd în acest sens o anume Lege care să garanteze tuturor funcționarilor publici stabilitatea în funcție, aceștia nemaiputînd fi destituiți, revocați, decît în anume cazuri, și nici transferați fără asentimentul lor scris ; 2. *Neatîrnarea Consiliilor comunale și județene de puterea centrală*, dizolvarea Corpurilor Legislative, a consiliilor județene și comunale, precum și revocarea organelor lor executive nemaiputînd a se face decît pentru cauze bine determinate de către Curțile de Apel pentru consiliile comunale urbane și consiliile județene și de către Tribunalele comunale rurale²⁵.

Un paragraf aparte, în raport, intitulat *Înfrînarea abuzurilor din partea funcționarilor publici*, avea în vedere unele pedepse ce s-ar fi putut lua împotriva oricărui funcționar public care ar influența sau încerca măcar să influențeze asupra viitorului alegătorilor.

Întocmirea listelor electorale urma să o aibă organele executive ale comunelor, care aveau a răspunde pentru înscrieri sau ștergeri frauduloase. În privința operațiunilor electorale în raport se arăta că acestea vor fi prezidate de magistrați, care aveau dreptul de a lua măsurile ce vor crede necesare spre a asigura libertatea și sinceritatea votului nu numai în sala de alegeri dar și afară. Președinții birourilor electorale aveau pe lingă ei

²² *Ibidem*, f. 198.

²³ *Ibidem*, f. 198.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*, f. 201.

suplitori tot din rindurile magistraților ²⁶. În sfârșit, supravegherea operațiunilor electorale era încredințată unei delegațiuni compusă din trei membri ai Curții de Casație, aleși în ședința plenară a secțiilor unite ²⁷, în sarcina căreia stătea rezolvarea tuturor plingerilor și contestațiilor relative la alegeri.

Incontestabil, încercarea de reformă electorală cerută de o mare parte a membrilor partidului național-liberal avea în vedere lărgirea bazei de masă a partidului, teama de a nu îngusta această bază în favoarea altor partide și grupări politice (partida radicală, țărănească, socialistă) interesate în atragerea maselor largi la viața politică. Pe de altă parte, reforma propusă, *colegiul unic* însemna în fapt un progres în evoluția sistemului electoral, acesta fiind menit să atragă, într-o măsură mai mare, masele largi ale poporului, în special țărănimea, la viața politică a țării.

Conducerea partidului național-liberal nu era însă dispusă să pună în practică o asemenea măsură. Acest lucru a ieșit pregnant în relief cu ocazia deschiderii sesiunii ordinare a parlamentului din 1895—1896, când o serie de membri ai majorității liberale aveau să discute pe larg necesitatea reformei electorale.

Astfel, C. Nicolaescu, referindu-se la reforma electorală arăta că era necesară o astfel de organizare a votului țărănimii în așa fel încât aceasta să fie mai puțin accesibilă influențării de sus. „Masele — turmele acestea electorale — arăta el — au început să-și simtă situațiunea, au început să vadă dependența și izolamentul în care le ținem, au început să aspire, deși într-un mod foarte vag, dar nu mai puțin să aspire la o schimbare, la o stare nouă de lucruri, la un aer mai liber și mai curat” ²⁸. Pornind de la această constatare, el socotea că era necesar ca Partidul național-liberal să pregătească în așa fel terenul încât să vină în întâmpinarea dorinței țărănimii privind lărgirea dreptului de vot, văzînd în această acțiune o ieșire din impas. „Ideia mea — arăta el în continuare — ar fi că scăparea nu o putem găsi decît în ... era să zic în *votul universal*, dar pentru că acest cuvînt cam sperie, voi zice în *colegiul unic*, în unificarea mare și largă, amestecul bine cumpănit al țărănilor cu celelalte elemente” ²⁹.

O serie de alți oameni politici liberali, supunînd unei ascutite critici programul de guvernare înfățișat în octombrie 1895 de conducerea partidului național-liberal, s-au pronunțat în favoarea modificării legii electorale, în sensul chemării la viața politică a maselor largi populare. Unii dintre ei au mers mult mai departe, solicitînd nu atît *colegiul unic*, cît *votul universal*. Astfel, Al. G. Școarțescu, G.A. Școarțescu, C. Nicolaescu, Junius Lecca, Emil Cozadini, Alex. Delimarcu, Paul Gorgos, (liberali-democrați), C. Dobrescu-Argeș (democrat) și V. Gh. Morțun (social-democrat) au cerut și au militat pentru acordarea votului universal. În diversele sesiuni ale Parlamentului ei aveau să propună amendamente în legătură cu introducerea sufragiului universal cu reprezentarea proporțională; de fiecare dată, însă, fără succes, fie din cauză că Adunarea Depu-

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ D.A.D., 1895—1896, nr. 9, ședința din 18 decembrie 1895, p. 61.

²⁹ În legătură cu programul *Partidului țărănesc*, a se vedea: Ioan Scurtu, *Mișcarea țărănistă din România pînă la 1907*, în „Studii”, tom. 25, nr. 3, 1972, p. 529—550.

taților nu era în număr, fie că puse la vot ele nu aveau să întrunească aprobarea majorității.

Problema reformei legii electorale și deci a înscrierii necesității acordării votului universal s-a pus cu deosebită amploare și de reprezentanții „Partidei țărănești”, care în alegerile parlamentare din 1895 reușiseră să trimită în Parlament doi reprezentanți: C. Dobrescu-Argeș, (jud. Argeș) și M. Moisescu (jud. Muscel); aceștia aveau să desfășoare o vie activitate în favoarea sufragiului universal. Așa, C. Dobrescu-Argeș, după încercarea nereușită de a încheia un partid al țărănimii — datorită, pe de o parte, lipsei unei baze de susținere în sinul maselor țărănești, iar pe de altă parte „torpilării moșierimii” — ridica în toate ocaziile problema extinderii dreptului de vot în rindurile țărănimii. Punind problema votului universal, C. Dobrescu-Argeș critica cu vehemență în Parlament și în presă „regimul reprezentativ” din România. Dealtfel, după opinia lui, un asemenea „regim” nici nu exista, fiind înlocuit de clasele dominante cu un regim electoral „despotie” bazat pe cens și care lipsea „marea majoritate a națiunii de la exercitarea dreptului de vot”. Intrind în analiza legii electorale, C. Dobrescu-Argeș releva caracterul anti-constituțional al acesteia, arătând că la colegiul I, 180 de alegători alegeau un deputat, la colegiul al II-lea, 421 de alegători alegeau un deputat, în timp ce la colegiul al III-lea, 20 000 de alegători puteau să aleagă tot un deputat ³⁰. Concluzia pe care el o trăgea dintr-o astfel de procedură era aceea că o clasă de câteva zeci de mii guvernează o întreagă populație, care nici nu era întrebată și consultată asupra nevoilor ei. „Noi partizanii votului obștesc — arăta el — trebuie să protestăm contra actualei legi electorale și să cerem introducerea sufragiului universal” ³¹. Susținând necesitatea acordării drepturilor politice imensei mase a țărănimii, care în fapt constituia majoritatea populației țării, C. Dobrescu-Argeș făcea elogiul acesteia în apărarea independenței și a conservării naționalității. „Legați de pământ prin zeci de veacuri, acolo unde avem averea, familia, străbunii și tradițiile noastre, noi iubim acest pământ, ne dăm viața pentru dînsul și istoria este de față ca să vă dovedească cum că elementul cel mai puternic care a contribuit la conservarea naționalității noastre a fost elementul țărănesc” ³². C. Dobrescu-Argeș reușise, prin ideile și activitatea lui, „să cîștige o largă popularitate” — după cum aprecia N. Iorga ³³, fapt pentru care cercurile dominante ale burgheziei și moșierimii aveau să ia măsuri împotriva lui.

La rîndul său, celălalt reprezentant al țărănimii în Parlament, învățătorul M. Moisescu, deputat al colegiului III (Muscel), referindu-se la neajunsurile din lumea satelor, se pronunța pentru acordarea dreptului de vot maselor largi ale țărănimii. „Am zis — arăta el în Parlament — că țaranii cer lărgirea dreptului de vot; cer sufragiul universal. Și să nu credeți că dacă o cer aci o vreau numai eu; o voiesc și ei. Ei o cer în cunoștință de cauză... Dorința lor nu este exprimată în mod inconștient... Țărănimea de la Muscel, cînd mi-a făcut marea cinste de a-mi încredința

³⁰ D.A.D., 1896 — 1897, nr. 13, ședința din 12 decembrie 1896, p. 80; vezi și „Adevărul” IX (1896), nr. 2710 din 14 decembrie, p. 3.

³¹ „Adevărul”, IX (1896), nr. 2710 din 14 decembrie, p. 3.

³² *Ibidem*.

³³ N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. X, București, 1939, p. 287.

mandatul ei, mi-a pus obligația de a lupta pentru votul obștesc. Ei au înțeles izolarea în care se găsesc sub raportul drepturilor politice, au înțeles inferioritatea în care legea actuală electorală îi pune în fața celorlalte strate sociale”³⁴.

În favoarea extinderii sufragiului universal în rîndurile maselor se pronunța și deputatul național-liberal Paul Gorgos. El făcea constatarea, în legătură cu legea electorală, că principiul proporționalității — respectiv numărul reprezentanților — era în disproporție cu acela al alegătorilor. Cei 183 de deputați — arăta el — se aleg astfel : 75 la colegiul I, compus din 13 493 de alegători ; 70 la colegiul II, compus din 29 976 alegători, colegiul al III-lea fiind reprezentat de numai 38 de deputați, cu toate că numărul alegătorilor pentru acest colegiu era de 34 328 de alegători, din care 18 867 alegători direcți și 15 461 delegați, reprezentînd fiecare cîte 50 alegători ; în total 800 000 de alegători. Pornind de la această situație, el făcea în Cameră următoarele propuneri : 1. unificarea colegiilor comunale, județene de deputați și senatori, fiecare cu cîte un colegiu unic ; 2. reprezentarea proporțională, admițîndu-se sistemul votului cumulativ³⁵. El avea să susțină aceste puncte (unificarea colegiilor — n.n.) și la sesiunea ordinară a Adunării Deputaților din 1897—1898, cu deosebire că de data aceasta cerea ca reforma să înceapă de jos în sus cu contopirea celor două colegii comunale, urbane și cele 3 colegii județene, fiecare într-un *colegiu unic*, admițînd, totodată, principiul reprezentării minorităților cu sistemul votului cumulativ sau limitat³⁶. În general, Paul Gorgos arăta cu claritate că Partidul național-liberal trebuia să acționeze în direcția ca, Corpurile legislative să exprime dorința de a se convoca camerele de revizuire pentru reforma sistemului electoral, pe baza votului universal cu reprezentarea proporțională a minorităților, înscrind în Constituție legea de organizare judecătorească, cuprinzînd inamovibilitatea completă a tuturor judecătorilor³⁷.

În direcția acordării votului universal tuturor cetățenilor țării acționa și Vasile M. Kogălniceanu. El susținea că această mare reformă să vină de la înțelepciunea guvernului (a guvernului național-liberal — n.n.) căci adăuga el, numai în acest fel cîștiga simpatia și încrederea maselor largi ale poporului.

În favoarea revizuirii sistemului electoral și deci a introducerii votului universal se pronunța și N. Ceaur-Aslan, fost conservator pînă în 1889, devenit liberal dezident. După părerea lui, legea electorală trebuia refăcută în sensul votului universal, garantat, astfel încît „el să fie asigurat în mod imparțial pentru toată suflarea românească”³⁸. Răspunzînd unora care considerau că a pune în acest fel problema ar însemna a da naștere la disidență, el arată că aceasta se producea în mod inevitabil acolo unde angajamentele nu erau respectate.

Pe o poziție asemănătoare se situa și N. Fleva, fostul „tribun” liberal. Pronunțîndu-se pentru acordarea votului universal, N. Fleva

³⁴ D.A.D., 1898 — 1899, nr. 13, ședința din 2 decembrie 1898, p. 86.

³⁵ D.A.D., 1896—1897, nr. 13, ședința din 12 decembrie 1896, p. 86.

³⁶ Ibidem, 1897 — 1898, nr. 13, ședința din 8 decembrie 1897, p. 65.

³⁷ Ibidem, 1896 — 1897, nr. 13, ședința din 12 decembrie 1896, p. 76.

³⁸ „Adevărul”, IX (1896), nr. 2711 din 15 decembrie, p. 2.

demonstra că reforma sistemului electoral se impunea cu atît mai mult cu cît colegiile electorale nu mai corespundeau nevoilor țării. Întocmai ca și alți reprezentanți ai partidului național-liberal, N. Flieva considera că legea electorală în vigoare era cu desăvîrșire „antidemocratică”, că revizuirea ei se impunea cu necesitate, astfel încît să permită participarea la vot a tuturor cetățenilor ³⁹.

O poziție constantă în perioada de care ne ocupăm în privința necesității acordării sufragiului universal a avut V. Gh. Morțun. De la intrarea în Parlament, el a pus în cadrul fiecărei discuții la Adresa de răspuns la „mesajul tronului” problema votului universal.

V. Gh. Morțun critica promisiunile făcute în această privință de șeful partidului național-liberal la Iași, în 8/20 noiembrie 1892 și pe care nu le aplica în niciun fel, deși venise la cîrma țării cu mai bine de doi ani în urmă, arătînd că, în fapt, Partidul național-liberal înscrisese problema votului universal la loc de frunte, în scopul de a obține încrederea tinerimii cu tendințe democratice ⁴⁰. Mai mult decît atît, comparînd programele partidelor de guvernămînt, ale partidului național-liberal și conservator și negăsind în ele deosebiri de idei și de idealuri, V. Gh. Morțun acredita ideea — pe care o extindea la întreaga mișcare socialistă, că „în România n-ar vedea decît un singur partid”, ceea ce nu corespundea realității. Adept al acordării votului universal, V. Gh. Morțun lega acest deziderat de problema independenței țării. „Numai cînd vor fi chemați toți românii să conlucreze la legile țării — spunea el într-un discurs — se va putea întări situația României față de amenințările din afară” ⁴¹. El avea să folosească prilejul abordării problemei votului universal, în cadrul discuțiilor la „mesajul tronului” din sesiunea 1896—1897, pentru a arăta reprezentanților națiunii că amendamentul în favoarea votului universal propus de el și de alții întrunea azeziunea a 27 deputați, față de numai 10, cîți îl susținuseră în sesiunea ordinară a Camerei din 1895—1896. V. Gh. Morțun critica în mod just programul de guvernămînt al partidului național-liberal care, după părerea lui, nu aducea nimic nou de natură să împingă societatea românească pe calea progresului social. După opinia lui erau necesare înnoiri în mai multe sectoare ale vieții politice, inclusiv în sistemul de guvernămînt.

Masele largi ale muncitorimii au sprijinit inițiativele parlamentare ale deputatului socialist în parlament și a susținătorilor acestuia în legătură cu acordarea sufragiului universal. În numeroase orașe ale țării (București, Brăila, Galați, Ploiești etc.) au avut loc, la sfîrșitul anului 1896 și începutul anului 1897, întruniri în sprijinul acestei reforme. La finele anului 1896 s-au pus chiar bazele *Uniunii sufragiului universal*: aceasta reunea pe toți aceia care, indiferent de partidul din care făceau parte, se declarau pentru legiferarea votului universal ⁴². Dealtfel, problema necesității unor măsuri democratice preocupa intens, așa cum am arătat mai sus, și unele grupări ale partidului național-liberal, în special gruparea liberalilor-independenți și cea a „drapelistilor”, — grupări oarecum dis-

³⁹ *Ibidem*, nr. 2713 din 18 decembrie, p. 4.

⁴⁰ D. A. D., 1896—1897, ședința din 14 decembrie 1896, p. 200.

⁴¹ „Adevărul”, IX (1896), nr. 2711 din 15 decembrie, p. 2.

⁴² Vezi și Florea Nedelcu, *op. cit.*, p. 276.

tinete în cadrul partidului burgheziei, care cereau conducerii acestuia o orientare mai realistă, „o modernizare” în sens liberal, a acestuia. Nu puține erau glasurile reprezentanților burgheziei mijlocii și mici din cadrul partidului național-liberal care se pronunțau în favoarea unor schimbări în politica acestuia, necesare pentru a consolida și mai mult baza de masă a partidului⁴³.

Adeptii acordării votului universal G. Scortescu, N. Flea, C. Dobrescu-Argeș, V.M. Kogălniceanu, V. Gh. Morțun, N. Ceaure-Aslan și alții aveau să propună în Parlament un nou amendament referitor la modificarea Constituției și a legii electorale. „Credincioși principiilor liberal-democratice, care formează baza fundamentală a statului român modern — se arăta în textul amendamentului — credem că experiența făcută a dovedit cu prisosință că actualul mod de reprezentare a țării nu răspunde la cerințele unui control eficace asupra guvernului și cu progresul mereu crescând al democrației române. Din acest punct de vedere, o revizuire a Constituției și a legii electorale se impune, ca toți cetățenii să fie chemați la o viață publică mai activă și mai folositoare”⁴⁴. Comisia însărcinată cu răspunsul la „mesajul tronului”, al cărei președinte era I.I.C. Brătianu, a respins amendamentul pe motiv că nu înțelege a exprima în „Adresă” decît unele cerințe pe care Camera era gata să le aplice chiar în legislatura respectivă⁴⁵. Pe aceiași considerat a fost respins cu 30 de voturi pentru, contra 50, și amendamentul propus de V. Gh. Morțun, referitor la introducerea votului universal cu reprezentare proporțională, semnat de 27 de deputați, printre care: V. Gh. Morțun, C.I. Nicolaescu, Iunius Lecca, Vintilă C.A. Rosetti, G.A. Scortescu, M. Moiescu, V.M. Kogălniceanu, Paul Gorgos, C. Dobrescu-Argeș, Dincă Schileriu etc.⁴⁶.

Este de menționat că V.G. Morțun a pus problema necesității acordării votului universal și în sesiunea ordinară a Camerei din 1898—1899. Făcînd un calcul al celor ce susțineau votul universal, el arăta că dacă în 1895, cînd s-a pus pentru prima dată problema introducerii votului universal, s-au pronunțat în favoarea acestuia 10 deputați, în 1896 numărul acestora a ajuns la 27, în 1897 a mai crescut cu 5, ajungînd deci la 32, pentru ca în 1898, numărul acestora să ajungă la 35⁴⁷. V. G. Morțun avea să propună din nou, în numele celor 35 de susținători ai acestei reforme democratice, un amendament, dar și acesta a fost respins. D.A. Sturdza, șeful partidului național-liberal și șef al guvernului, avea să fie printre cei dintîi care să combată amendamentul propus. „Dl. Morțun — arăta el — poate să propună votul universal pentru că d-sa nu face parte din nici una din grupările liberale . . . , dar liberalii nu pot să admită acest amendament pentru că programul spune că sufragiul universal este un ideal al partidului la care se va ajunge prin reforme treptate și dîndu-se mai întîi cultura poporului”⁴⁸. Abordînd în acest fel problema, deși în programul adoptat în 1892, revăzut în 1896, se prevăzuse acest lucru în mod clar, — D.A.

⁴³ Traian Lungu, *op. cit.* p. 227.

⁴⁴ D. A. D., 1896—1897, nr. 16, ședința din 16 decembrie 1896, p. 138.

⁴⁵ „Adevărul”, IX (1896), nr. 2714 din 19 decembrie, p. 3.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ D. A. D., 1898—1899, nr. 15, ședința din 4 decembrie 1898, p. 110.

⁴⁸ Ibidem, p. 111; vezi și „Adevărul”, XX (1898), nr. 337 din 6 decembrie.

Sturdza amina pentru mult timp posibilitatea acordării votului universal, într-un cuvânt, se împotriva acestei revendicări democratice. De altfel, în legătură cu împotrivirea șefului partidului național-liberal față de lărgirea dreptului de vot, Vasile Lascăr, într-un discurs în Cameră, arăta că D.A. Sturdza și cu alții au scos din program multe puncte democratice și le-au înlocuit cu altele. „În opoziție — preciza el — am făgăduit că vom da țării nu votul universal, dar colegiul unic cu reprezentarea proporțională. La putere însă nu facem nimic.” Și el se întreba „de ce nu se dă *colegiul unic* cu reprezentarea proporțională în județ și comună?”⁴⁹.

În ședința senatului din 25 noiembrie 1898, senatorul C. Zăgănescu prezenta și el un proiect de lege pentru modificarea legii electorale. a cărei noutate era reducerea colegiilor electorale la două. Din colegiul I de Cameră și Senat urmau a face parte : doctorii în medicină sau doctorii în orice altă specialitate, licențiații, farmaciștii, medicii-veterinari, inginerii și arhitecții, pensionarii statului, județelor sau comunelor, avînd cel puțin 3 000 de lei anual ; membrii Academiei române, generalii, colonelii foști și actuali deputați și senatori etc., iar din colegiul al II-lea de Cameră și Senat : a) toți acei cu profesii libere ; b) învățătorii satești și preoții de la orașe și sate, pensionarii avînd cel puțin 600 de lei anual, toți știutorii de carte care plăteau o dare către stat de cel puțin 40 de lei. Neștiutorii de carte, avînd un venit funciar rural sau urban de 1 000 de lei anual, urmau să voteze prin delegați : 50 de alegători — un delegat. Cei cu un venit mai mic de 1 000 de lei urmau să voteze tot prin delegați : 100 de alegători — un delegat. În continuare, proiectul se ocupa de operațiunile electorale⁵⁰. D.A. Sturdza a combătut de la început și acest proiect, care, după cum se exprima el — „nu tinde numai la schimbarea legii electorale, ci la o schimbare a Constituției”⁵¹. La rîndul său, vicepreședintele Senatului, Al. Nicolaide, arătînd că proiectul nu era susținut de 7 senatori, așa cum cerea regulamentul de funcționare a Senatului, se împotriva luării în considerare a proiectului respectiv.⁵².

Și totuși Mihail Pherekyde, ministrul de interne, a prezentat, în toamna anului 1898, un proiect de lege pentru procedura electorală⁵³, care a și fost votat de Senat, la 26 ianuarie 1899, dar care n-a apucat să fie votat și de Adunarea Deputaților.

Nereușita încercărilor de modificare a legii electorale a relevat, o dată mai mult, teama claselor dominante față de unele reforme politice de substanță cerute de masele populare și de prezența acestora la viața politică. Neacordarea votului pentru toți cetățenii țării permitea cercurilor guvernante, ale căror interese erau cu fidelitate slujite de cele două partide de guvernămînt, să desfășoare o activitate politică potrivnică intereselor marii majorități a populației țării, frîna mersul ascendent al societății românești.

⁴⁹ „Adevărul”, XI (1898), nr. 3106 din 6 martie, p. 3.

⁵⁰ D. S. 1898 — 1899, nr. 5, ședința din 25 noiembrie 1898, p. 23—24.

⁵¹ Ibidem, p. 25.

⁵² Ibidem, p. 26.

⁵³ Arh. St. București, fond Parlament, dos. 1304, 1902—1903, f. 184. *Raportul Comitetului delegațiilor la proiectul de lege asupra procedurii electorale.*

Încercările de modificare a legii electorale veneau din partea unor tineri liberali care acționau în acest fel pentru consolidarea bazei electorale a partidului național-liberal în luptă cu celelalte grupări politice. Curentul de regenerare care își făcuse loc în Partidul național-liberal se va afirma mai puternic în primul deceniu al secolului nostru, reușind să împingă tot mai mult conducerea acestuia spre măsuri, inclusiv în drumul electoral, care să vină în întâmpinarea cerințelor maselor.

ESSAIS DE MODIFICATION DE LA LOI ÉLECTORALE PENDANT LA DERNIÈRE DÉCENNIE DU XIX-e SIÈCLE

RÉSUMÉ

L'étude met en lumière d'une part, les essais durant la dernière décennie du XIX-e siècle, de quelques membres marquants du parti national-libéral de modifier la loi électorale et d'introduire le suffrage universel avec la représentation proportionnelle ou au moins le collège unique en vue de l'extension de la base de masse du parti national-libéral et, d'autre part, l'activité déployée au Parlement par des représentants de la classe ouvrière et des couches moyennes et petites de la paysannerie en vue d'introduire *le vote universel*. Ces essais ont été contrecarrés par les dirigeants du parti national-libéral qui considéraient avec appréhension l'appel à la vie politique des masses populaires des villes et des campagnes.

DATE NOI PRIVIND HARACIUL ȚĂRILOR ROMÂNE ÎN SECOLUL AL XVII-LEA

DE

TAHSIN GEMIL

Haraciul plătit de țările române Porții otomane a purtat, în variațiile cuantumului său, o serie de semnificații importante, legate atât de evoluția în ansamblu a raporturilor române-otomane, cât și de unele aspecte ale situației în particular a țărilor române sau a Imperiului otoman. Dezvăluirea întregului conținut al haraciului este însă condiționată de extinderea bazei documentare, mai ales în direcția valorificării surselor arhivistice turcești, precum și de abordarea unei problematice complexe, nu numai de natură politică și economică, ci și juridică, socială sau demografică. Lărgirea într-un asemenea mod a ariei de investigare a problemei a permis, într-adevăr, apariția unor contribuții valoroase¹. Dar, în aceste lucrări fiind tratate doar perioade restrinse din secolele XV și XVI, imaginea generală asupra cursului fluctuant al cuantumului haraciului Țării Românești și Moldovei nu poate fi oferită decât de binecunoscutul studiu al prof. Mihai Berza². Dealtfel, lucrările la care ne-am referit, deși au adus unele precizări și completări prețioase, nu au schimbat, în esență, conținutul rezultatelor la care ajunsese prof. M. Berza. Așa cum se va vedea, nici în ceea ce privește secolul al XVII-lea materialele arhivistice turcești nu modifică prea mult linia evoluției cantitative a haraciului Țării Românești și Moldovei trasată de către prof. M. Berza. Dat fiind însă faptul că această lucrare a prof. M. Berza se bazează aproape în exclusivitate pe surse de factură europeană, îndeosebi pe cercetarea unor rapoarte diplomatice — care nu pot fi desigur scutite de unele erori și lipsuri —, este necesar ca datele cuprinse în ea să fie verificate și completate cu

¹ Nicoară Beldiceanu, *La crise monétaire ottomane au XVIe-ème siècle et son influence sur les principautés roumaines*, în „Südost-Forschungen”, XVI (1957), 1, p. 70—86; Mustafa A. Mehmet, *Un document turc concernant le kharatch de la Moldavie et de la Valachie aux XVe — XVIe siècles*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes”, V (1967), 1—2, p. 265—275; M. Guboglu, *Le tribut payé par les Principautés Roumaines à la Porte jusqu'au début du XVIe siècle d'après les sources turques*, în „Revue des Études Islamiques”, 1969, 1, p. 48—80; Mihai Maxim, *Recherches sur les circonstances de la majoration du kharadj de la Moldavie entre les années 1538 — 1574*, în „AIÉSÉE. Bulletin”, X (1972), 2, p. 233—261; Idem, *Considérations sur la circulation monétaire dans les Pays Roumains et l'Empire Ottoman dans la seconde moitié du XVIe siècle*, în „Revue des Etudes Sud-Est Européennes”, XIII (1975), 3, p. 407—415.

² M. Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV—XIX*, în „Studii și materiale de istorie medie”, II (1957), p. 7—47.

informațiile sigure oferite de documentele otomane, mai cu seamă de cele emanate din cancelaria fiscală a Porții.

Odată cu secolul al XVII-lea, evoluția regimului dominației otomane în țările române a dobândit o serie de trăsături distinctive, care nu au fost încă relevate în suficientă măsură. Comparativ cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea, țările române au câștigat în această perioadă posibilități mai largi de acțiune pe planul politicii internaționale, care, în unele faze, au ajuns pînă aproape de atribuțiile independenței efective. Totodată, nivelul valoric al obligațiilor economice ale țărilor române față de Poartă, deși a continuat să fie destul de mare, s-a menținut totuși la un nivel mult scăzut față de cele atinse în perioadele imediat anterioare și posteriore secolului al XVII-lea.

Deși complecși, factorii care au imprimat elemente caracteristice evoluției fenomenului otoman în istoria României din secolul al XVII-lea au fost subsumate, la ultima analiză, pe de o parte, mutațiilor survenite în intimitatea forței otomane, odată cu declanșarea procesului ei de decădere la sfîrșitul secolului al XVI-lea, iar pe de alta, potențialului de rezistență al țărilor române, puternic manifestat în timpul lui Mihai Viteazul.

Desigur, curba valorică a haraciului țărilor române din această perioadă a reprezentat, în esență, un element component al cursului specific al relațiilor româno-otomane în secolul al XVII-lea. Dar, oscilațiile valorice ale haraciului au fost influențate și de o serie de factori care nu au fost generați întotdeauna de particularitățile cursului raporturilor politice româno-otomane dintr-o fază sau alta. Deși haraciul țărilor române nu a deținut decît o însemnătate minoră (2—4 %) în ansamblul veniturilor centrale ale imensului Imperiu otoman, cursul lui valoric a fost afectat și de fenomenele economice cu care a fost confruntată vistieria Porții într-o perioadă sau alta. Cum, începînd cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea procesul inflației otomane a căpătat accente din ce în ce mai grave, variațiile cuantumului real al haraciului țărilor române în acea vreme nu pot fi stabilite decît în raport și cu acest fenomen financiar. Dar, acest aspect al problemei necesită, înainte de toate, examinarea actelor contabilității otomane, în contextul economic al timpului. Cercetarea unor asemenea documente impune însă depășirea unor mari dificultăți. Nu este lipsit de interes să menționăm faptul că stabilirea cuantumului haraciului țărilor române dintr-un an sau altul presupune, nu de puține ori, adunarea a numeroase date dispartate; se știe că această dare a fost achitată deseori în mai multe rate, uneori a fost plătită, parțial sau total, în produse, iar alteori a fost trimisă, în parte sau în întregime, către alte locuri decît vistieria centrală otomană.

În cele ce urmează ne propunem să valorificăm unele date inedite, culese din arhivele turcești, care, analizate în contextul situației generate de desfășurarea crizei otomane și coroborate cu rezultatele unor alte cercetări, sînt în măsură să ofere, dacă nu o imagine completă, cel puțin unele indicii importante și certe în privința evoluției valorice a haraciului țărilor române în secolul al XVII-lea.

Între cele patru mari categorii de surse ale veniturilor statului otoman, legislația islamică prevedea și cea provenită din perceperea dărilor

de la populația nonmusulmană supusă otomană (*ahl-i zimma*), de la comunitățile nonmusulmane legate de sultanul otoman printr-un act de reciprocitate (*musta'min*), de la populațiile nonmusulmane care își răscumpărau pacea și de la vama percepută negustorilor nonmusulmani. Aceleași principii legislative stabileau și direcțiile de consum ale acestor venituri; pentru solda și înzestrarea oastei care lupta împotriva nonmusulmanilor, pentru subvențiile dregătorilor militari, judecătorești și religioși, pentru plata serviciilor de menținere a ordinii publice și, în sfârșit, pentru lucrări în folos public (poduri, drumuri, canalizări etc.)³. Firește, un asemenea sistem de funcționare al mecanismului financiar otoman nu corespundea întru totul situației practice, mai ales în condițiile crizei otomane, când Poarta a căutat să-și compenseze deficitele bugetare și prin intensificarea stoarcerii acestor surse de venituri și, totodată, prin instituirea liberului său arbitraj în privința consumării lor.

Categoria de venituri la care ne-am referit a deținut un loc de prim ordin în sistemul financiar otoman. Din ea făcea parte și haraciul țărilor române. După cum s-a văzut, legislația islamică clasică includea aici și bunurile plătite de nonmusulmani pentru răscumpărarea păcii. Dar, începînd cu jumătatea secolului al XVI-lea situația politică externă a țărilor române depășise un astfel de statut. Ele au avut un regim politic particular, dictat de împrejurările concrete de la jumătatea veacului al XVI-lea și din perioadele următoare. Din punct de vedere financiar, populația din cele trei țări române a fost încadrată atunci în statutul de *zimmi*, fără ca aceasta să însemne însă pierderea individualității ei statale. Dacă la sud de Dunăre obligațiile financiare ale musulmanilor erau îndeplinite individual, iar responsabili de executarea lor erau dregătorii locali otomani, în țările române aceste sarcini fiscale erau îndeplinite colectiv, iar răspunzători de aceasta în fața statului otoman, alias sultanului, erau domnii și principii⁴. Așa se explică de ce, în concepția otomană, domnii români au fost asimilați rangului de beilerbei cu două tuiuri și de ce aproape întreaga structură a obligațiilor impuse nonmusulmanilor dintre linnitele administrației otomane directe a fost extinsă treptat și în țările române, dar sub alte forme⁵.

Pînă în ultimul sfert al secolului al XVI-lea, cînd elementele crizei otomane, deși prezente, nu au provocat încă o erupție în întreaga structură a imperiului, linia haraciului țărilor române (avem în vedere în primul rînd Țara Românească și Moldova) a fost, în genere, conformă impri-

³ Naima Tarihi (Cronica lui Naima), ed. Zuhuri Danışman, Istanbul, 1969, p. 2797—2800; pentru regimul de *zimmi* și *musta'min* vezi Halil İnalcık, *The Ottoman Empire*, în „The Encyclopaedia of Islam”, III, Leiden (1971), p. 1179—1181.

⁴ Aurel Decei, *Tratatul de pace — sulhnâme — încheiat între sultanul Mehmed II și Ștefan cel Mare, la 1479*, în „Revista Istorică Română”, XV (1945), fasc. IV, p. 494 — regretatul turcolog român a enunțat această idee pentru a caracteriza suzeranitatea otomană în Moldova după 1479; credem însă că ea nu poate fi raportată decît la situația de după 1538.

⁵ Mihai Maxim, *XVI Asrın İkinci Yarısında Eflâk-Buğdan Osmanlı İmparatorluğu'na Karşı İktisadî ve Mali Mükellefletleri Hakkında Bazı Düşünceler* (Unele reflecții legate de obligațiile economice și financiare ale Țării Românești și Moldovei față de Imperiul otoman în a doua jumătate a secolului al XVI-lea), în „VII Türk Tarih Kongresi”, II, Ankara, 1973, p. 557; „tributul” corespundea „capitației” (*djizye*), iar „contribuțiile extraordinare” nu reprezentau altceva decît „dările extraordinare” (*avârtız-ı divâniye, tekâlif-i őrfiye* ș. a.) din sudul Dunării.

mării acordate evoluției ei odată cu schimbarea calitativă esențială intervenită la jumătatea secolului al XVI-lea în raporturile lor cu Poarta otomană. Astfel, s-a stabilit că cele șapte majorări ale haraciului Moldovei, care au produs creșterea valorii lui de la 10 000 galbeni (dacă nu cumva mai puțin) în 1538 la 53 389 galbeni în 1574—1575, au fost cauzate fie de cerințele economice obișnuite ale statului otoman din acea vreme, fie de unele fenomene caracteristice istoriei Moldovei din aceeași perioadă⁶.

Cu alte cuvinte, inițiativele de sporire a haraciului venite din partea domnilor nu urmăreau în primul rînd apărarea țării, cum fusese cazul în perioada anterioară, ci a scaunului pe care domnii respectivi îl ocupau atunci; era, așadar, vorba de un efect al luptelor interne pentru tron și, totodată, o consecință a instituirii autorității arbitrare a sultanului asupra instituției domniei. Majorările impuse de Poartă au reprezentat elemente ale tendințelor de cuprindere a țărilor române în sistemul economic otoman. Așa, de pildă, sporirile din 1567 și 1574 au fost efectuate ca urmare a dispoziției Porții de a majora capitația cu 5 akçe (aspri) pe întreg cuprinsul imperiului, în vederea compensării deficitului bugetar provocat de plățirea de către sultan a împovăritoarei obligații a cadoului de întronare (*djülüs bahşişi*)⁷. Așadar, în accepțiunea otomană, haraciul țărilor române era asimilat cu *djizye*-a-a impusă nonmusulmanilor de sub administrația otomană⁸. Dealtfel, în sursele otomane haraciul țărilor române apare deseori sub forma *djizye*.

În ultimul pătrar al secolului al XVI-lea efectele marcante ale crizei otomane au izbucnit însă cu violență, afectînd întregul sistem intern și extern al Imperiului otoman. Moneda de bază *akçe* (aspru), antrenată în cursul general al inflației, a suferit o devalorizare vertiginoasă, iar prețurile au crescut enorm. Deși cursul real al aurului urcase la 80 100 akçe pentru un galben, statul otoman a stăruit un timp să mențină echivalența 1 galben = 60 akçe, ceea ce a deschis, firește, calea unor mari speculații financiare. În 1584—1585, Poarta a fost totuși nevoită să recunoască oficial devalorizarea akçeului de la 0,682 grame argint la 0,384 grame argint și, în consecință, să ridice valoarea galbenului la 120 akçe. Aceasta nu a putut opri însă cursul inflației, care, după un scurt timp de relativă stagnare, a erupt din nou, ajungînd în 1624 la echivalența neoficială 1 galben = 400 akçe⁹. Drept urmare, curba prețurilor a cunoscut și ea o mare ascensiune. Dacă între 1490 și 1585 (adică în aproape 100 ani) prețurile la principalele produse alimentare crescuseră doar cu 182%, între 1585 și 1606 (deci, numai în 20 ani) ele au cunoscut o majorare de 631%¹⁰. Nu întîmplător, tocmai în această perioadă de la sfîșitul secolului

⁶ Vezi Idem, *Recherches sur la circonstances* ... ; patru din aceste majorări au fost impuse de către Poartă, iar celelalte trei s-au datorat inițiativei domnilor.

⁷ *Ibidem*, p. 244 și 258

⁸ *Ibidem*, p. 258; cu prilejul majorării *djizyei* în 1574 haraciul Moldovei a crescut cu 200 000 akçe, iar al Țării Românești și cel al Transilvaniei cu cîte 300 000 akçe. De aici pot fi trase, desigur, și unele concluzii legate de aspectul demografic al țărilor române la acea dată; trebuie însă să se țină seama de faptul că menționatele coeficiente sînt relative, și, probabil, au fost raportate la estimări anterioare.

⁹ Vezi Ömer Barkan, *XVI asrın ikinci yarısında Türkiye'de fiyat hareketleri* (Tulburările de preț din Turcia în a doua jumătate a secolului al XVI-lea), în „Belleten”, Türk Tarih Kurumu, Ankara, XXXIV (1970), nr. 136, p. 572—577.

¹⁰ *Ibidem*, p. 587.

al XVI-lea se constată și apogeul liniei haraciului Țării Românești și Moldovei¹¹.

Evoluția ascendentă a liniei valorice a haraciului, ca și a celorlalte elemente ale dominației otomane în țările române, a fost întreruptă de puternica luptă de eliberare declanșată de ele sub conducerea lui Mihai Viteazul. Această acțiune de mare anvergură a țărilor române a adăncit și mai mult procesul complex de subminare a puterii otomane; implicațiile grave pe care fenomenul crizei otomane începuse să le aibă și asupra situației țărilor române (în primul rînd a Țării Românești și Moldovei) au fost astfel anihilate pentru un timp, apoi considerabil atenuate.

Capacitatea de rezistență a țărilor române, afirmată într-un asemenea chip, și pericolele pe care ea le-a generat asupra însăși securității hotarului otoman de la Dunăre au obligat Poarta să adopte o atitudine mult mai reticentă decît înainte în raporturile sale cu Țara Românească, Transilvania și Moldova. La începutul secolului al XVII-lea, valoarea obligațiilor economice impuse țărilor române în cadrul regimului dominației otomane au fost reduse substanțial, ajungîndu-se pînă la acordarea de către Poartă a unor importante subvenții bănești uneia sau alteia din cele trei țări române¹². Cu alte cuvinte, dacă în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în timpul desfășurării efective a politicii ofensive otomane, țările române (mai puțin Transilvania) deținuseră pentru Poartă în primul rînd valoarea de surse economice, odată cu secolul al XVII-lea, puternica opoziție românească condusă de Mihai Viteazul și accentuarea dificultăților produse de criza otomană au determinat Poarta să treacă temporar în defensivă, ceea ce a obligat-o să reacorde o însemnătate primordială laturii politico-strategice a dominației sale cu caracter special la nord de Dunăre. Dealtfel, potențialul militar al Porții nu mai era cea din vremea lui Süleyman Magnificul și, ca atare, ea nu mai avea putința să mențină sub controlul său țările române exclusiv prin forță.

Așa se explică de ce, printre altele, haraciul țărilor române a redobîndit, la începutul secolului al XVII-lea, semnificația politică pe care o avusese pînă la jumătatea secolului al XVI-lea. În condițiile generate de expansiunea vădită a Poloniei și Austriei către Dunăre și Carpați, în concepția Porții, haraciul țărilor române revenise, cel puțin în parte, la conținutul său inițial de expresie a răscumpărării protecției otomane. În acest fel credem că s-ar explica și realizarea unei apropieri pronunțate între cuantumul haraciului Moldovei și cel al Țării Românești în primele trei decenii ale secolului al XVII-lea; adică, tocmai în perioada în care s-a exercitat efectiv pericolul polon asupra Moldovei, iar Țara Românească, în urma păcii otomano-habsburgice din 1606, a fost mai ferită pe plan extern¹³.

Potrivit constatărilor prof. M. Berza, haraciul Țării Românești s-a păstrat constant, cel puțin în intervalul 1609—1632, la suma de 40 000

¹¹ Vezi Nicoară Beldiceanu, *op. cit.*

¹² Vezi Tahsin Gemil, *O colecție de documente otomane importante pentru istoria României (1591—1607)*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie A. D. Xenopol” — Iași, XI (1974), p. 237—243.

¹³ Venețianul Polo Minnio, în raportul său din 16 octombrie 1620, aprecia că haraciul Moldovei avea un quantum mai mare decît cel al Țării Românești, pe motivul că aceasta din urmă „non a tanti pericoli com'è la Moldavia” (Hurmuzaki, *Documente*, IV-1, p. 598).

galbeni, iar cel al Moldovei, începînd cu 1606 și pînă la 1634, a fost între 35 000—40 000 galbeni¹⁴. Se pare că, într-adevăr, în cursul valorii reale a haraciului celor două țări a existat în acea perioadă o stabilitate puțin obișnuită pînă atunci. Considerăm că o asemenea situație a fost determinată nu numai de factorul politic la care ne-am referit, ci și de fenomenul financiar intern din Imperiul otoman.

După devalorizarea oficială a akșelei din 1584—1586 și cea din 1600, Poarta a reușit un timp să controleze cursul monedei. Dar, la sfîrșitul anului 1618 ea a fost nevoită să efectueze o nouă devalorizare oficială, scăzînd greutatea akșelei de la 0,323 g argint la 0,306 g argint, păstrînd însă echivalența 1 galben = 120 akșele¹⁵. Sintem de părere că informația din sursele europene ale timpului privind sporirea cu 6 poveri a haraciului Moldovei, de către Gaspăr Grațiani¹⁶, trebuie să fie acceptată ca o reevaluare a lui potrivit noii hotărîri financiare otomane¹⁷. În orice caz, beratul eliberat lui Alexandru Iliaș, în 1620, specifică că tributul pe care noul domn trebuia să-l plătească însuma 56 poveri (*yük*)¹⁸.

Acțiunea financiară a Porții din 1618 nu reușise însă să oprească decît pentru foarte scurt timp cursul grav al inflației. În 1623—1624 prețul neoficial al unui galben urcase la 200 și chiar 400 akșele¹⁹, ceea ce a produs o nouă intervenție a statului otoman pentru fixarea fermă a echivalențelor oficiale la principalele monede circulante atunci în Imperiul otoman²⁰. Dar, pe piața neoficială valoarea de schimb a aurului a început să urce din nou după anul 1626²¹.

Avînd în vedere acest curs fluctuant al banilor, ar fi desigur deosebit de util să cunoaștem cu exactitate natura monedelor în care se achitau haraciurile țărilor române. Procesul de devalorizare a akșelei, început cu pregnanță la jumătatea secolului al XVI-lea, a atras după sine eliminarea ei progresivă din operațiile financiare. S-a demonstrat că același fenomen a fost valabil și în cazul plăților efectuate de țările române față de Poarta otomană în a doua jumătate a secolului al XVI-lea²². Cum devalorizarea akșelei a continuat și în cursul secolului al XVII-lea, se înțelege de la sine

¹⁴ M. Berza, *op. cit.*, p. 16—20 și 36—37.

¹⁵ Ömer Barkan, *op. cit.*, p. 575—577.

¹⁶ Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p. 391.

¹⁷ 50 poveri = 1 615 000 g argint (1 akçe = 0,323 g), iar 56 poveri = 1 713 000 g argint (1 akçe = 0,306 g).

¹⁸ Ahmed Feridun, *Münşâ'at es-sellatin* (Scrisorile sultanilor), II, Istanbul, 1264 1849, p. 398.

¹⁹ Vezi Halil Sahillioglu, *XVII asrin ilk yarısında İstanbul'da tedavüldeki sikkelerin râici* (Cursul monedelor circulante în Istanbul în prima jumătate a secolului al XVII-lea), în „Belgeler. Türk Tarih Belgeleri Dergisi”, I (1964), nr. 2, p. 229 și 231.

²⁰ În porunca, din 11 ianuarie 1624, către cadii din sandjakul Ankara, arătîndu-se că schimbările monetare neoficiale se făceau la valori de trei-patru ori mai mari decît cele oficiale, se cerea aplicarea unor pedepse aspre (confiscarea averii și întemnițarea) celor care nu vor respecta următoarele echivalențe: 1 altun (galben) = 120 akșele; 1 kâmil kuruş (real) = 80; 1 esedi kuruş (löventhaler) = 70; 1 zlot = 50; 1 babka (monedă polonă) = 6; 1 Mısır parası (monedă egipteană) = 3 și 1 osmani = 3 akșele. Într-o altă poruncă, din 29 aprilie 1625, se arăta că statul cumpăra monedele forte cu un comision de 2 akșele (1 altun = 118 akșele; 1 real = 78; 1 taler = 68; 1 zlot = 48) (Apud Bekir Sıtkı Baykal, *Osmanlı İmparatorluğunda XVII ve XVIII yüzyıllar boyunca para düzeni ile ilgili belgeler* (Documente privind reglementările financiare din Imperiul otoman în cursul secolelor XVII și XVIII), în „Belgeler . . .”, IV (1967), nr. 7—8, p. 54—55).

²¹ Vezi Halil Sahillioglu, *op. cit.*, p. 229—232.

²² Vezi Nicoară Beldiceanu, *op. cit.*; Mihai Maxiim, *Consideration sur la circulation monétaire . . .*, p. 409—411.

că ea a pierdut tot mai mult terenul în favoarea monedelor forte, păstrându-și, în schimb, încă o perioadă de timp calitatea de etalon.

Se știe că începînd mai ales cu sfîrșitul secolului al XVI-lea realul spaniol (de argint) a devenit pur și simplu „stăpin pe piața otomană”, reușind chiar „să închidă pentru o lungă perioadă de timp o mare parte a minelor de metale prețioase și a monetărilor din Turcia”²³. Dealtfel, așa cum se observă și din reglementarea financiară din anul 1624, cu excepția galbenului otoman (*hasene-i sultaniyye*), toate celelalte monede menționate erau de argint; totodată, reține atenția și existența a două monede de argint polone (*zlot* și *babka*), a căror prezență pe piața otomană trebuie să se fi datorat într-o bună măsură și țărilor române, îndeosebi Moldovei.

Așa cum rezultă din documentele pe care le-am cercetat, Poarta nu a impus țărilor române, nici în secolul al XVII-lea, să-și achite haraciul în monede de aur.

La 16 iulie 1627 se poruncea lui Alexandru Coconul, domnul Țării Românești, să trimită grabnic la Oceacov (*Özü*), în contul „djizyelei”, pentru solda ienicerilor, 35 poveri akșele, în afara celor 10 poveri care fuseseră achitate mai înainte²⁴. La sfîrșitul lunii septembrie a aceluiași an, o poruncă asemănătoare soma pe același domn să predea lui Siyavuş țeavuş, kapîdji-bașul lui Hasan pașa (comandantul expediției otomane la Oceacov) „restul de douăzeci și două poveri akșe”²⁵, ceea ce înseamnă că între timp Țara Românească achitase 13 poveri. Deși din aceste documente nu se poate trage, în mod ferm, concluzia că haraciul Țării Românești din acea vreme era de 45 poveri akșele²⁶, datele cuprinse în ele sînt prețioase pentru cercetările viitoare²⁷. Într-un alt document²⁸, din primăvara anului 1633, se confirmă faptul că la 22 martie 1633, capuchehaia domnului Moldovei predase, în contul „djizyelei”, suma de 14 poveri și 79 000 akșele, la care se adăuga și diferența valorii în kuruși de 21 000 akșele (în total 15 poveri akșele)²⁹, bani care erau necesari „maelui meu vizir” Mehmed pașa³⁰. Totodată, printre chitanțele lunilor februarie-aprilie 1633, care menționează achitarea sau consumarea în vreun fel a unor părți din haraciul Moldovei, se indica pentru perioada martie-aprilie și vărsarea în vistieria otomană a sumei globale de 25 poveri akșele³¹. Nu este limpede dacă cele 15 poveri erau incluse în această sumă sau reprezentau valori diferite; dacă acest din urmă caz s-ar adeveri, am avea deci cuantumul haraciului

²³ Ömer Barkan, *op. cit.*, p. 588–589.

²⁴ Başbakanlık Arşivi-Istanbul, Mühimme Def. 83, doc. 56.

²⁵ *Ibidem*, doc. 97.

²⁶ 45 poveri akșele = 37 500 galbeni (la cursul oficial de 1 galben–120 akșele) sau 25 000 galbeni (la cursul pieții de 1 galben = 180 akșele)

²⁷ În legătură cu aceste date sînt știri și în sursele interne (vezi M. Berza, *op. cit.*, p. 38).

²⁸ Başbakanlık Arşivi-Istanbul, fără cotă (documentul nu fusese încă inventariat în 1972, cînd l-am consultat prin bunăvoința conducerii și cercetătorilor acestei arhive, cărora le mulțumim și pe această cale).

²⁹ În documentele contabilității otomane se întîlnesc foarte des asemenea calcule, care aveau în vedere diferența dintre echivalențele de primire și de vînzare ale monedelor de către statul otoman.

³⁰ Mare vizir la acea dată era Tabaniyasî Mehmed pașa; considerăm însă că aici este vorba de vizirul Abaza Mehmed pașa, care în vara aceluiași an a făcut o expediție împotriva Cameniței.

³¹ Başbakanlık Arşivi-Istanbul, D. MMK/1042-9-0.

Moldovei în 1633 mai mare de 40 poveri, ceea ce ar însemna mai mult de 50 000 reali.

Dat fiind faptul că în acea vreme unitatea de calcul financiar din Imperiul otoman o reprezenta akçeaua, nu se poate desigur afirma cu certitudine că plățile la care ne-am referit au fost efectuate numai în akçele sau numai în monede mari de argint. Credem că au fost utilizate ambele categorii de monede, precum și plățile în natură. Avînd în vedere faptul că, de regulă, plățile făcute în aur erau menționate în mod expres³², sintem de părere că moneda de aur a fost folosită într-o cantitate mică. Dealtminteri, domnii români, toți buni cunoscători ai realităților otomane din acea vreme, nu erau desigur interesați să utilizeze aurul în plățile oficiale către Poartă, din moment ce acest lucru nu li se impunea, iar cursul aurului era în continuă creștere.

Apreciem că în privința Moldovei realitatea constatată pentru a doua jumătate a secolului al XVI-lea, cînd monedele europene mari de argint au dobîndit o predominanță categorică în compoziția haraciului ei³³, este valabilă și pentru secolul al XVII-lea. În ceea ce privește Țara Românească, se pare că ea a continuat să-și achite haraciul într-o bună măsură și în akçele, cel puțin pînă în vremea lui Matei Basarab.

În anul 1637, probabil la sfîrșitul primăverii, care era termenul ultim pentru achitarea haraciului, capuchehaia Moldovei la Poartă a remis o notă contabilității otomane, cerînd scăderea din datoria anului următor (*deyimize mahsub olunmak*) suplimentul de 1970 reali rămași după achitarea haraciului pe anul financiar 1636—1637. Contabilitatea otomană a efectuat această operație, înscrind 1969 reali (un real a fost reținut drept comision), pe care i-a evaluat la 236 280 akçele (*kuruş-i kâmil 1969 bi-hesab -i nakdiye 236 280 akçe*)³⁴. Este limpede că realul a fost socotit la 120 akçele și nu la 80 akçele cum prevedea hotărîrea oficială din 1624. Din ceea ce cunoaștem, între timp Poarta nu mai procedase la o nouă reevaluare a echivalențelor monetare³⁵. Explicația acceptării haraciului Moldovei la cursul pieții și nu la cel oficial³⁶ credem că trebuie să fie legată atît de

³² De pildă, printre chitanțele eliberate agenților lui Vasile Lupu la Poartă, în ianuarie—martie 1635, se specifică o diferență în aur de 70 la 5 000 akçele și de 2 749 la 196 400 akçele (Başbakanlık Arşivi-Istanbul, Ali Emiri, Murad IV 70 și 586); de asemenea, la 21 octombrie 1680 se înregistrează în condica vistierei private a sultanului (*Hazine-i Enderûn*) intrarea a cîte 20 pungi din partea domnului Țării Românești și celui al Moldovei, drept peșkes de Kurban Bayram (*İyd-i Ekber*); în total 2 000 galbeni (*yaldızlı altun*) și 30 pungi taleri (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi-Istanbul, D-13).

³³ Vezi Mihai Maxim, *op. cit.*, p. 409—410, tab. 1—2.

³⁴ Başbakanlık Arşivi-Istanbul, D. MMK/1047-12-15; data de 16 aprilie 1638, sub care a fost înregistrat acest document, se explică prin aceea că după efectuarea operației de scădere a sumei respective și înregistrarea ei în condică, el a fost înmînat capuchehaiei Moldovei, care, la termenul de scadență al haraciului pentru anul financiar 1637—1638, a probat cu această chitanță (eventual și cu altele) plata efectuată anterior.

³⁵ Așa cum rezultă dintr-o condică (*sıdîl*) a judecătoriei din Galata (publ. de Halil Sahillioğlu, *op. cit.*, p. 228-233), Poarta a luat o asemenea măsură în 1641, cînd au fost reconfirmate echivalențele din 1624. În documentele cunoscute de noi, abia la 15 noiembrie 1662 apare o nouă hotărîre expresă a Porții, cînd realul și talerul au fost ridicate la cîte 100 akçele fiecare, iar la 16 septembrie 1689 o altă poruncă a Porții stabilea cursul oficial pentru *şerifi altun* la 270 akçele și pentru taler la 120 akçele (Vezi Bekir Sıtkı Baykal, *op. cit.* p. 59—60).

³⁶ În 1637 cursul liber al galbenului era de 250 akçele, iar al realului, în iunie același an, ajunsese la 125 akçele (Vezi Halil Sahillioğlu, *op. cit.*, p. 233).

plata lui în monedele forte ale vremii (realul și talerul), cât și de procesul progresiv al invaziei acestor monede pe piețele otomane ³⁷, mai ales prin intermediul negustorilor și bancherilor italieni, care, urcînd forțat cursul lor în akșele, determinau scurgerea aurului și a materiilor prime din Imperiul otoman. Se înțelege care erau efectele acestui fenomen pentru economia otomană. Urmărind să-l anihileze, Poarta era nevoită să ridice și ea valoarea în akșele a monedelor mari de argint, de carate superioare ³⁸.

Dintr-o altă chitanță a fiscului otoman, înregistrată la 9 martie 1638, cunoaștem suma de bani achitată, în contul haraciului Moldovei, între 17 mai și 28 mai 1637, și din care rezultase suplimentul pentru care capucheia Dimitrachi înaintase nota mai sus menționată. Actul specifică că în acea perioadă agenții Moldovei vărsaseră vistieriei otomane 60 000 reali (*kuruş-u kâmil*), în afară de cei 10 000 reali care reprezentau valoarea cotei achitate în natură ³⁹. Nu avem nici un motiv să nu admitem faptul că haraciul Moldovei în anul financiar 1636—1637 a fost de 70 000 reali sau 76 363 taleri. Această sumă confirmă rezultatele cercetărilor prof. M. Berza, care a indicat „o cifră situată între 70 000 și 75 000 taleri” ⁴⁰.

Punîndu-și întrebarea firească „cînd s-a făcut trecerea de la cei 56 000 scuizi din 1620 la cuantumul pe care-l întîlnim de la 1637 înainte?”, datorită lipsei informațiilor certe, prof. M. Berza a presupus că această diferență a fost legată fie de creșterea masivă a tributului Țării Românești în 1632, fie de împrejurările politice ale venirii lui Vasile Lupu pe tron, fie de impunerea unei contribuții extraordinare Moldovei ⁴¹. Considerăm însă că problema care se impune înainte de toate este aceea de a realiza raportul dintre valoarea relativă și cea absolută a haraciului Moldovei dintre cele două repere, dat fiind faptul că în acea vreme procesul inflaționist luase proporții.

Cele 56 poveri din 1620 reprezentau 5 600 000 akșele, care, în echivalențele monetare oficiale de atunci, ar fi însemnat 70 000 reali (1 real = 80 akșele) sau 80 000 taleri (1 taler = 70 akșele) sau 46 666 galbeni (1 galben = 120 akșele). Cunoscînd însă faptul că haraciul Moldovei din 1637 a fost acceptat de Poarta potrivit cursului neoficial al monedelor, iar cel din anul financiar 1620—1621 a fost achitat în produse (se pare în întregime) ⁴², este necesar să raportăm și cuantumul din 1620—1621 la echivalențele monetare ale aceleiași piețe libere. Constatăm astfel că cele

³⁷ Aceleași echivalențe ale pieței neoficiale găsim aplicate și în cazul evaluării, în aceeași perioadă, a inventarelor unor decedați. (Vezi Ömer Barkan, *Edirne Askeri Kassamı'na Âtt Tereke Defterleri (1545—1659)* (Registrele de succesiune aparținînd *kassam*-ului militar de Edirne), în „Belgeler . . .”, III (1966), nr. 5—6, p. 245 și urm.

³⁸ Ömer Barkan, *XVI asrın ikinci yarısında . . .*, p. 588, n. 24.

³⁹ Başbakanlık Arşivi-Istanbul, D. MMK/1047-10-22.

⁴⁰ M. Berza, *op. cit.*, p. 20; mica deosebire de 1 363 taleri se datorează faptului că prof. M. Berza, atît de scrupulos în calcularea echivalențelor monetare, de această dată a scăpat din vedere faptul că cele două surse pe care le-a luat de bază (raportul bailului venețian și cel al rezidentului habsburgic la Istanbul) indicau monede diferite, respectiv 70 000 reali (bailul) și 75 000 taleri (rezidentul).

⁴¹ *Ibidem*, p. 21.

⁴² N. Iorga, *Studii și documente . . .*, IV, București, 1902, p. CNLVIII: motivează „din lipsă de bani”; credem însă că trebuie avute în vedere și necesitățile de aprovizionare ale expediției otomane asupra cetății Hotin, desfășurată în 1621.

5 600 000 akçe reprezentau 56 000 reali sau 62 222 taleri ⁴³. Raportînd la aceste cifre cei 70 000 reali sau 76 363 taleri, înregistrați de contabilitatea otomană în 1637, constatăm o diferență de 14 000 reali sau de 14 151 taleri în favoarea cuantumului din 1637. Nu numai că în acest fel apare o relație neverosimilă între real și taler, ci diferența dintre cele două repere oferă cu totul alte elemente dacă luăm drept indice de calcul valoarea lor în akçe; cele 2 800 000 akçe rezultate în acest mod ar fi însumat, potrivit aceluiași curs neoficial, 23 333 reali sau 25 500 taleri. În consecință, apreciem că raportul în monede de argint, fie mici (akçe), fie mari (real, taler) nu ne poate oferi decît valoarea relativă. Rămîne ca cea absolută s-o găsim raportînd cele două sume la cursul aurului pe piața liberă. Cum în 1620—1621 media cursului galbenului pe piața din Istanbul ajunsese la 160 akçe, iar în 1637 la 250 akçe ⁴⁴, pentru primul reper avem deci o valoare de 34 400 galbeni, iar pentru cel de-al doilea 33 460 galbeni. Diminuarea cu 940 galbeni a valorii absolute a haraciului Moldovei în 1637 față de indicele din 1620 reprezenta o consecință firească a procesului de deplasare a raportului dintre aur și argint în avantajul celui dintîi ⁴⁵. Despre acest fenomen financiar, prof. M. Berza observă că „va juca de acum înainte în mod constant în folosul celor care plăteau birul” ⁴⁶.

Cuantumul de 70 000 reali se pare că a rămas constant pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea, deși nu sînt excluse și unele majorări temporare, prin adăugarea unor dări extraordinare ⁴⁷. O știre internă din Moldova menționează pentru începutul domniei lui Gh. Ștefan că „55 234 ug. s-au dat în banii birului”, sumă pe care prof. M. Berza o echivala cu 82 851 taleri ⁴⁸, ceea ce ar însemna un plus de 6 488 taleri față de cuantumul din 1637. Dar, în condica de djizye a Moldovei, care începe înregistrarea cu anul 1092 H(1681) ⁴⁹, constatăm notat cuantumul de 70 000 reali, identic deci cu cel din 1637 ⁵⁰. Urmărind însemnările aceluiași document al contabilității otomane, observăm păstrarea nemodificată a aceluiași cuantum pînă în 1694, cînd haraciul Moldovei a fost redus cu 35 000 taleri ⁵¹. Reve-

⁴³ Între toamna lui 1620 și sfîrșitul anului următor media cursului realului pe piața din Istanbul a fost de 100 akçe, iar a talerului de 90 akçe (cu rare excepții, diferența dintre cursul realului și cel al talerului a fost de 10 akçe) (Vezi H. Sahillioğlu, *op. cit.* p. 233).

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ Pe piața liberă, diferența dintre real și galben era în 1620 de 60 akçe, iar în 1637 ajunsese la 125 akçe în favoarea monedei de aur (Vezi *Ibidem*).

⁴⁶ M. Berza, *op. cit.*, p. 22 și n. 4; deși admitea acest fenomen ca fiind valabil începînd cu domnia lui Gh. Ștefan, sesiza că el putea fi prezent și mai înainte.

⁴⁷ La 16 decembrie 1656, Gh. Rákóczy II îl sfătuia pe Gh. Ștefan să respingă pretențiile economice mărite ale Porții, căci „dacă Domnia Ta după pofta vizirului, o iau în obicei, după cum în vremea sultanului Murad a dat Lupul în războiul la Babilon” (A. Veress, *Documente ...*, X, p. 308—310).

⁴⁸ M. Berza, *op. cit.*, p. 22 și n. 3.

⁴⁹ Başbakanlık Arşivi-Istanbul, KPT-3535/13.

⁵⁰ În *Kanun-name-ul* (Cod legislativ) lui Eyûbl Efendi, care în 1660—1661 a efectuat calculul bugetului Imperiului otoman, se prevedea un venit anual din Țara Românească și Moldova în valoare totală de 662 poveri și 4920 akçe, adică 1655, 5 puni (Vezi Ismail Hakkî Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Istoria otomană), IV—2, T. T. K., Ankara, 1959, p. 101—102); apreciem că în această sumă au fost incluse și dările reclamate peste cuantumul haraciului.

⁵¹ Porunca sultanului în acest sens, din 23 mai 1694, a fost înregistrată în același defter la 2 august 1699 (p. 83 și o copie anexă). Scăderea celor 35 000 taleri a fost făcută din 65 454 taleri, adică din valoarea plătită în bani lichizi; cei 10 000 reali care erau achitați în natură au rămas neschimbați. Motivarea acestei măsuri avea în vedere faptul că din cele 19 *nahiye* (aici în

nirea la valoarea dinainte s-a făcut — potrivit aceleiași registru — începînd cu anul 1111 H(1699—1700), cînd s-au adăugat 5 000 taleri ⁵², pentru ca în următorii doi ani majorîndu-se din nou cu cite 15 000 taleri ⁵³, în anul financiar 1113 H (1701—1702) cifra a devenit iarăși de 65 454 taleri, adică exact cea din 1637 ⁵⁴. La cursul oficial al aurului din 1689, suma de 76 363 taleri echivala cu 33 939 1/10 galbeni ⁵⁵.

Prin urmare, sîntem de părere că însemnarea din condica internă a Moldovei privind darea „în banii birului” a 55 234 ug. trebuie să fie legată ori de o diferență de evaluare, ori de plățirea, în același timp, a unui rest anterior sau a unei părți din dările extraordinare.

Aceeași condică — neutilizată pînă în prezent în istoriografia noastră — conține și înregistrarea anuală a haraciului Țării Românești între anii 1089 H(1678—1679) și 1113 H(1701—1702); dar, un alt defter din același fond ⁵⁶ continuă însemnările pînă în anul 1161 H(1748). Fără îndoială, aceste condici necesită o analiză și valorificare specială; pînă atunci însă, avînd în vedere însemnătatea lor deosebită, notăm succint datele generale cuprinse în ele, atît pentru a le raporta la perioada care ne interesează, cît și pentru a oferi o imagine de ansamblu asupra evoluției haraciului Țării Românești pînă la jumătatea secolului al XVIII-lea ⁵⁷.

Astfel, pentru anul de debut al condicii (1678—1679) suma înregistrată este de 130 000 reali, care socotiți în taleri reprezintă cifra 141 818⁵⁸. Acest quantum a fost înregistrat invariabil, în fiecare an ⁵⁹, pînă în 1703, cînd constatăm o masivă adăugire de 120 281 taleri, care, împreună cu scăzămîntul său imediat de 30 000 taleri, a fost însă socotită separat de suma obișnuită ⁶⁰.

Este vorba, desigur, de marea majorare din timpul lui Constantin Brîncoveanu, despre care sursele interne arată că ar fi fost de 240 pungi și că ar fi avut menirea „să se arădice incai și să lipsească alte angarii, mîncături, mucareruri, huzmeturi, bumbașir cu porunci și altele” ⁶¹; adică, au fost înglobate într-o sumă fixă toate dările cerute Țării Românești peste quantumul haraciului, fapt ce explică și înregistrarea separată a celor

sens de „ținut”) cite avusese Moldova mai înainte, datorită polonilor, cazacilor și nogailor „în stăpînirea voievozilor Moldovei nu au rămas decît patru nahiyele”, iar populația acestora era „deosebit de nevolnică”; această „iertare” a haraciului se înfăptuise în urma „plîngerilor” populației Moldovei. Menținea din document că, la sfîrșitul secolului al XVII-lea, Moldova avea 19 ținuturi este confirmată și de sursele interne (Vezi V. Lungu, *Ținuturile Moldovei pînă la 1711 și administrarea lor*, Extras din „Cercetări Istorice”, Iași, XVII (1943), p. 31).

⁵² Başbakanlık Arşivi-Istanbul, KPT-3535/3, p. 104.

⁵³ *Ibidem*, p. 105 și 115.

⁵⁴ Reamintim că 65 454 taleri reprezentau 60 000 reali, la care trebuie adăugați și cei 10 000 reali (percepți în produse) care au continuat să fie achitați fără întrerupere.

⁵⁵ Vezi Ömer Sitki Baykal, *op. cit.*, p. 60: 1 şerîfl altun = 270 akşele, 1 taler = 120 akşele.

⁵⁶ Başbakanlık Arşivi-Istanbul, KPT-3542/12, p. 39—87.

⁵⁷ Aceste condici cuprind, pe lîngă socotelile specifice contabilității otomane, copiile a numeroase porunci legate de evoluția haraciului Moldovei și Țării Românești.

⁵⁸ Başbakanlık Arşivi-Istanbul, KPT-3535/13, p. 4; în defter nu sînt calculați decît 136 718 taleri, care reprezentau valoarea banilor lichizi, după scoaterea a 4 675 reali care erau achitați în natură.

⁵⁹ Un spor de 5 000 taleri a fost operat exclusiv pentru anul financiar 1699—1700 (*Ibidem*, p. 45).

⁶⁰ Başbakanlık Arşivi-Istanbul, KPT-3542/21, p. 14 și urm.

⁶¹ Vezi M. Berza, *op. cit.*, p. 41—42.

două valori în această condică. Astfel că, defterul continuă înregistrarea sumei vechi a haraciului, notînd o „majorare a voievodului” de 5 000 taleri, însă numai pentru anul financiar 1705—1706 ⁶²; dar, adăugirea de 5 000 taleri din anul 1713 a persistat pînă în 1730—1731, cînd suma inițială a fost ridicată la 135 000 reali ⁶³. În anul financiar 1741—1742 suma a fost majorată deodată la 300 000 taleri, peste care, în 1747, s-a înregistrat un nou spor de 5 500 taleri. Quantumul de 305 500 taleri a rămas valabil și pentru anul 1748, ultimul notat în condică. Considerînd această cifră drept indicele haraciului Țării Românești la jumătatea secolului al XVIII-lea și raportînd-o la cursul monetar oficial de atunci ⁶⁴, obținem valoarea lui de 113 098 1/3 ducați sau 114 002 1/4 florini sau 890 pungi, superioară deci celei de 615 pungi stabilită numai pe baza surselor europene ⁶⁵.

Așadar, dacă admitem faptul că odată cu venirea lui Matei Basarab pe tronul Țării Românești haraciul ei a fost mărit de trei ori, ajungînd la 130 000 taleri ⁶⁶ (de fapt reali), constatăm, pe de o parte, că valoarea lui dinainte a fost de 40 000—45 000 reali, iar pe de alta, că suma de 130 000 reali a rămas constantă pînă la începutul secolului al XVIII-lea ⁶⁷.

În ceea ce privește haraciul Transilvaniei, linia lui valorică nu a cunoscut o creștere rapidă și accentuată, menținîndu-se constant, pînă la 1658, cu mult sub nivelul atins de cea a Țării Românești sau a Moldovei. Semnificația politică a haraciului Transilvaniei nu a fost niciodată viciată, căci, în concepția Porții, stabilirea și păstrarea controlului otoman în Transilvania a reprezentat o componentă esențială a politicii sale europene, care, începînd cu domnia lui Süleyman Magnificul și pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea, a fost îndreptată împotriva Imperiului habsburgic.

Quantumul de 10 000 florini, stabilit inițial drept haraci pentru Transilvania, a rămas valabil pînă la sfîrșitul secolului al XVI-lea, cînd a fost majorat la 15 000 florini ⁶⁸. Transilvania a insistat însă pentru revenirea la suma inițială ⁶⁹. Dată fiind întărirea pozițiilor ei în timpul domniei lui Bethlen Gabor, Poarta a fost nevoită să acorde această reducere, fapt confirmat atît de o scrisoare a sultanului, din 1626, către principe ⁷⁰,

⁶² Başbakanlık Arşivi-Istanbul, KPT-3542/21, p. 18.

⁶³ *Ibidem*, p. 26 și urm.; în 1714, în calculele paralele se constată readăugarea celor 30 000 taleri scăzuți anterior din suma globală a dărilor în afara haraciului.

⁶⁴ În 1731, telerul era stabilit oficial la valoarea de 144 akçe, ducatul venețian la 385 akçe și florinul la 380 akçe (Vezi Bekir Sıtkı Baykal, *op. cit.*, p. 65).

⁶⁵ M. Berza, *op. cit.*, p. 43; trebuie avută însă în vedere diferența dintre cursul oficial și cel neoficial.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 38.

⁶⁷ Știrea privind majorarea „de trei ori” a haraciului Țării Românești de către Matei Basarab se găsește în memoriul original al acestui domn și în cel al boierilor săi, adresate Porții în 1639 (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi-Istanbul, E-5645 și E-5073; au fost publicate de Aurel Decei, *Relațiile lui Vasile Lupu și Matei Basarab cu Poarta în lumina unor documente turcești inedite*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie — Cluj”, XV (1972), p. 64—68). În aceste documente se arată însă, în mod surprinzător, că haraciul Țării Românești era „trimis și predat an de an vistieriei imperiale din interior (iç hazine)”, cînd se știe prea bine că haraciul, ca și djizyeaua, era vărsat „vistieriei externe” (dış hazine); dacă nu este cazul unei inexactități de formulare, nu este vorba oare aici de adăugarea la cuantumul haraciului a sumei unor dări de altă natură? !

⁶⁸ *Naima Tarihi*, ed. cit., p. 1647.

⁶⁹ Vezi Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 240.

⁷⁰ Ahmed Feridun, *Münşâ'at* ..., II, p. 373—374.

cit și de înregistrările contabilității otomane între 1630 și 1638 ⁷¹. Dar, pentru a-și afirma autoritatea asupra lui Gh. Rákóczy I, Poarta a încercat să impună vechea valoare de 15 000 florini a haraciului Transilvaniei ⁷². Se pare că principele a acceptat să plătească acest quantum începînd cu anul 1639 ⁷³, avînd desigur în vedere planurile sale de intervenție în războiul de 30 de ani, eventual în cooperare și cu forțele otomane. Informația lui Naima ⁷⁴ privind revenirea la valoarea inițială de 10 000 florini, în 1644—1645, credem că se referă la o cerere a principelui în acest sens, căci în iunie 1649 sultanul confirma primirea a 30 000 florini în contul haraciului Transilvaniei pe doi ani ⁷⁵. Prima și, totodată, ultima majorare masivă a haraciului Transilvaniei s-a înfăptuit odată cu instalarea lui Acațiu Barcsai, în 1658, cînd a fost stabilit la 40 000 galbeni sau 80 000 taleri ⁷⁶; această sumă era achitată și în 1682 ⁷⁷.

Această urcare deosebită a curbei haraciului Transilvaniei a fost de natură exclusiv politică. Ea a reprezentat o consecință a deteriorării rolului antihabsburgic al Transilvaniei, în urma acțiunii lui Gh. Rákóczy II împotriva Poloniei și a orientării deschis antiotomane a luptei coalizate a celor trei țări române, sub conducerea Transilvaniei. Potrivit aprecierii lui Evliya Celebi, acțiunea Porții din 1658 a semnat „înglobarea Transilvaniei, ca un *eyalet*, în teritoriile otomane” ⁷⁸, adică aducerea ei în statutul politic al celorlalte țări române.

Nu este lipsit de interes să menționăm că din chitanțele contabilității otomane cunoaștem și faptul că în 1634 orașul-republică Dubrovnik a plătit Porții un haraci de 12 500 galbeni ⁷⁹, iar în 1672 de 25 000 galbeni ⁸⁰. Deci o dublare, în aceeași perioadă în care valorile tributurilor țărilor române au rămas, în genere, stabile. După părerea noastră, explicația acestei deosebiri vădite rezidă în faptul că, în secolul al XVII-lea, evoluția haraciului țărilor române a fost subordonată intereselor politice ale Porții în legătură cu ele, pe cînd importantul centru comercial Dubrovnik a continuat să dețină pentru Poartă în primul rînd o valoare economică.

Într-adevăr, caracterul oficial și redobîndirea semnificației politice a haraciului țărilor române în secolul al XVII-lea au constituit factorii de bază care au frînat ascensiunea liniei sale valorice în acea perioadă, conferindu-i, în ansamblu, trăsătura stabilității. Așa cum am arătat, cauza principală a unei asemenea situații a reprezentat-o conjugarea rezistenței românești cu fenomenul crizei generale otomane.

⁷¹ Başbakanlık Arşivi-Istanbul, Ibn-ül Emin, Hariciye 164 și 186; Bab-i Def., D. BRZ 1040-7-30.

⁷² N. Iorga, *Studii și documente* ..., IV, p. CLXXXIX.

⁷³ Naima Tarihi, ed. cit., p. 1504.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 1647.

⁷⁵ Arhivele Statului București, Foto doc. XXI/164.

⁷⁶ Naima Tarihi, ed. cit., p. 2841; Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei 1608—1665*, ed. G. Duzinchevici și E. Reus-Mirza, Editura Academiei, București, 1965, p. 271; iar Mehmed Khalifa (*Tarih-i Gilmani*, ed. A. Refik, în *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, nr. 4 (81), 1924, p. 54) menționează 43 000 galbeni pentru haraci și 1 000 pungi drept despăgubiri.

⁷⁷ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi-Istambul, D-29, f. 17 b : 160 pungi taleri.

⁷⁸ Evliya Celebi *Seyahatnamesi*, I. ed. Zuhuri Danişman, Istanbul, 1970, p. 187.

⁷⁹ Başbakanlık Arşivi-Istanbul, Bab-i Def., D. BRZ/1044-3-25.

⁸⁰ *Ibidem*, D. BRZ/1083-5-3.

NOUVELLES DONNÉES CONCERNANT LE TRIBUT PAYÉ PAR LES PAYS ROUMAINS AU XVIIe SIÈCLE

RÉSUMÉ

Analysant, dans le contexte de la situation engendrée par l'évolution de la crise économique et politique de l'Empire ottoman, des informations inédites recueillies aux archives turques, l'étude offre des indices importants quant à l'évolution du montant du tribut payé par les pays roumains au XVIIe siècle.

Après une baisse prononcée au cours des deux premières décennies du XVIIe siècle — par suite de l'accentuation de la crise ottomane et de la lutte de libération des pays roumains dirigée par Michel le Brave (1593—1601) — le taux du tribut payé par la Moldavie et la Valachie commença à nouveau de s'accroître, sans cependant atteindre celui enregistré dans la seconde moitié du XVIe siècle. En général, le tribut payé par les pays roumains au XVIIe siècle s'est caractérisé par la stabilité de son montant.

L'auteur constate que le quantum de 70.000 réales enregistré pour le tribut payé par la Moldavie en 1637 est demeuré constant jusqu'en 1694, lorsqu'il fut réduit de 35.000 thalers, pour que durant l'année financière 1701—1702 il soit porté au quantum antérieur de 70.000 réales. Pour ce qui est du tribut de la Valachie, lequel montait à 130.000 réales, il n'enregistra pas de modifications dans l'intervalle compris entre 1632 et le début du XVIIIe siècle. Quant à la Transylvanie, le taux du tribut oscilla de 10.000 à 15.000 florins, jusqu'en 1658, lorsque les modifications intervenues dans son régime politique international apportèrent le premier et le dernier accroissement massif de son tribut, qui fut porté à 40.000 florins, somme payée également en 1682.

Vu que la Porte Ottomane ne réclama de la part des pays roumains, ni même au XVIIe siècle, le paiement du tribut en monnaies d'or, le phénomène inflationniste de cette période contribua même à une diminution de la valeur absolue (en or, au cours du marché libre d'Istanbul) du tribut des pays roumains payé en monnaies d'argent. Ainsi par rapport à l'indice connu en 1620 (56.000 réales), la valeur absolue du tribut de la Moldavie fut diminuée en 1637 (70.000 réales) de 940 ducats.

Le caractère officiel et le recouvrement de la signification politique du tribut des pays roumains au XVIIe siècle ont constitué les principaux facteurs qui ont freiné l'ascension de sa ligne valorique durant cette période. La principale cause d'une telle situation a été représentée par l'imbrication de la résistance roumaine et du phénomène de la crise générale ottomane.

CONSIDERAȚII ISTORICE PE MARGINEA TOPONIMIEI VECHI MARAMUREȘENE*

DE

RADU POPA

Cercetările asupra toponimiei vechi maramureșene și utilizarea acesteia ca izvor al istoriei Țării Maramureșului beneficiază, în comparație cu alte provincii istorico-geografice ale țării, de condiții deosebit de favorabile. Pe de o parte, într-o regiune cu un habitat aproape omogen românesc, precizat ca atare de către izvoarele scrise din secolele XIV—XV, documentele anterioare anului 1500 consemnează câteva sute de nume topice. Trebuie subliniat că aceste informații toponimice se repartizează în egală măsură între secolele XIV și XV, în timp ce pentru alte „țări” românești, intra— sau extracarpatiche, materialul documentar este sensibil mai recent, informațiile din secolele XIII—XIV fiind cu totul excepționale.

Pe de altă parte, toponimia maramureșană a fost consemnată de documente în mai multe limbi sau forme. Alături de toponime românești propriu-zise și de toponime românești maghiarizate sau latinizate, întâlnim în izvoarele scrise toponime în limbile maghiară, latină și slavonă. Același nume topic a fost consemnat în forme și uneori chiar în limbi diferite. Este de la sine înțeles că din compararea acestor informații, raportate la toponimia actuală, ca și din analiza toponimiei vechi maramureșene în contextul de istorie politică și mai ales socială a secolelor XIV—XV, context acum destul de bine cunoscut¹, se pot desprinde unele concluzii importante.

Vom încerca să prelucrăm în acest sens informațiile toponimice din secolele XIV—XV de care dispunem, urmărind problema din unghiul istoricului și limitându-ne aici la numele de sate. Ne interesează în primul rând să stabilim măsura în care informațiile de acest gen pot fi folosite ca izvor al reconstituirii istoriei Maramureșului². Nu ne putem așuma sarcini de lingvist și din această cauză, toponimele controversate ca origine sau neclare ca sens, vor fi doar menționate ca atare. Dar avem convingerea că cercetarea și înțelegerea toponimiei maramureșene, vechi sau actuale, și utilizarea ei ca izvor istoric nu sînt posibile fără efortul conjugat al mai

* Studiul a fost încheiat și predat redacției în sept. 1974.

¹ R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970.

² *Ibidem*, p. 19—24, unde am precizat limitele și particularitățile utilizării informațiilor toponimice. În registrul așezărilor (p. 65 și urm.) nu am încercat explicarea toponimiei sătești decât în mod excepțional. Din acest punct de vedere, prezentul studiu este o completare a volumului și o încercare de generalizare a constatărilor particulare.

multor discipline, al istoriei și lingvisticii în primul rând, dar și al geografiei, etnografiei și al altor ramuri.

Cel mai important grup de nume de așezări din Maramureș³ este cel al toponimelor sătești derivate din nume apelative. O parte a acestor toponime au o vechime ce coboară dincolo de veacul al XIV-lea sau datează cel mai târziu, *ca nume de așezare*, din acest veac⁴. Între cele aproape 60 de așezări ce se încadrează în acest prim subgrup se află sate ca : Apșa (— de Jos, — de Mijloc, — de Sus)⁵, Biserica Albă, Borșa, Breb, Cimpulung, Copăcești (Copăciș ?⁶), Criva, Cuhea, Hust, Ialova, Ieud, Iza, Mestecăniș, Nereșnița, Rona (— de Jos, — de Sus), Săcel, Săliște⁷, Săpînța, Sarasău, Șieu, Slatina⁸, Strîmtura, Șugatag, Talabor, Taras, Tîrnova, Uglea, Vad, Valea Porcului, Virișmort, Vișeu⁹. La ele se adaugă subgrupul așezărilor în mod cert nou întemeiate în secolele XIV sau XV, cuprinzînd peste 20 de nume de sate printre care Cornești, Crăcești, Glod, Iapa, Peri, Poieni¹⁰, Remeți, Sighet, Slătioara, Văleni, Vișeu¹¹.

După cum se vede, o mică parte a acestor toponime se explică prin numele riului lingă care se află satul¹². Cele mai multe descriu forma și aspectul locului, evocă natura terenului sau o anumită calitate a cadrului natural. Nu luăm aici în discuție o asemenea subîmpărțire a numelor de

³ Urmărim subiectul în limitele geografico-istorice ale Maramureșului din secolul XIV.

⁴ Pentru criteriul stabilirii vechimii satelor, cf. R. Popa, *op. cit.*, p. 60–62 și *passim*.

⁵ Pentru satele românești aflate la nord de Tisa, consemnăm numele lor românesc, care nu corespunde actualului nume administrativ (Apșa de Jos — Dubrova, Apșa de Mijloc — Sredni Vodianoje etc.). Mai dificilă este reconstituirea numelui vechi al satelor care și-au schimbat caracterul etnic după secolul XIV. Pentru satele atestate ca românești în sec. XIV—XV, am reconstituit numelor lor românesc prin informatori sau prin numele unor familii originare din satele respective, stabilite ulterior într-un sat românesc (Bedeuana, Uglea, Buștea etc.). Facem abstracție aici și de recentele schimbări administrative ale numelor de sate situate la sud de Tisa, de felul Cuhea-Bogdan Vodă, Crăcești-Mara, Virișmort-Tisa, Valea Porcului-Valea Stejarului etc.

⁶ Satul a dispărut, locul pe care se afla poartă azi numele de Copăciș, în hotarul Brebului. Numele vechi trebuie să fie fost totuși Copăcești (cf. Desești, Hărniciești, Crăcești, Cornești etc.) deoarece sufixul *-ești*, așa cum vom arăta mai jos, nu caracterizează în Maramureș numai derivările din antroponime.

⁷ Două sate cu numele Săliște atestate în secolul XIV, ca fiind în colțul de sud-est al Maramureșului, unul dintre ele probabil identic cu Săcel; cf. R. Popa, *op. cit.*, p. 98 cu nota 359.

⁸ Două sate atestate cu acest nume în secolul XIV, primul lingă Giulești, identic cu actualul Ocna Șugatag, al doilea pe malul de nord al Tisei, azi Solotvino.

⁹ Două sate cu acest nume existau în secolul XIV înspre izvoarele văii Vișeuului, fără a se putea preciza cu care din actualele trei Vișeuri erau identice (cf. R. Popa, *op. cit.*, p. 112 nota 485).

¹⁰ Poienile de sub Munte (— Ruscovei, pentru localnici) și Poienile Șieului.

¹¹ Al treilea sat cu acest nume; vezi nota 9.

¹² Iza, Talabor, Taras, Vișeu, nume de sate corespunzînd numelui unui rîu mare, pe care se mai află și alte așezări în afară de aceea omonimă. Derivarea inversă, a numelui riului de la numele satului, explicat, acesta din urmă, printr-un antroponim, este inacceptabilă (vezi mai jos nota 21 cu discuția pentru Iza și Vișeu). Și în cazul unor sate aflate pe riuri mici, de-a lungul cărora se află doar 1–2 așezări, derivarea toponimului sătesc din numele riului este mai mult decât probabilă: Breb pe rîul Breboia, Slătioara pe rîul Slătioara (rîu atestat cu acest nume la 1353 cînd satul încă nu exista — cf. R. Popa, *op. cit.*, p. 104), Valea Porcului pe rîul Valea Porcului sau Văleni pe rîul Vale. Mai greu ni se pare a decide asupra priorității numelui așezării sau a numelui riului în cazuri ca Rona pe rîul Ronișoara, Săpînța pe rîul Săpînța.

așezări, ci una care ține seama de derivarea originară, din vocabularul unei anumite limbi, a toponimelor sătești.

Cam 20 % dintre aceste nume de sate derivă dintr-un nume apelativ latin. Printre ele, Apșa, Biserica Albă, Cimpulung, Mestecăniș, Săcel, Strimtura, Vad, Valea Porcului, Cornești, Peri sau Văleni. Mai mult de 40 % din toponimele aici discutate, derivă dintr-un nume apelativ slav. Numim dintre ele Breb, Criva, Cuhea, Hust, Ialova, Nereșnița, Rona, Săliște, Slatina, Tirnova, Uglea, Vișeu sau Poieni. Citeva nume de sate derivă dintr-un nume apelativ maghiar sau, cel puțin, o asemenea derivare nu le-a fost, după cîte știm, contestată: Ieud, Șieu, Șugatag, Virișmort, Sarsău, Sighet¹³. În sfîrșit, alte toponime sătești au o origine nesigură sau, dacă acceptăm opinia unor specialiști, sînt de origine celtică, traco-dacă sau traco-slavă. Amintim dintre acestea Borșa, Copăcești (comp. alb. Kopač)¹⁴, Iza, Talabor, Taras.

Împărțirea pe care am făcut-o pînă aici nu întrunește consensul lingviștilor. Deosebiri de păreri privesc atît derivarea toponimelor sătești despre care a fost vorba din vocabularul unei alte limbi, cît și derivarea lor dintr-un antroponim. Astfel, pentru Vișeu, alături de o origine slavă¹⁵, s-a propus una celtică¹⁶, pentru Apșa s-a propus derivarea din apelativul maghiar *apa-tatá*¹⁷ sau din antroponimul tot maghiar Absa-Absolon¹⁸, pentru Borșa derivarea din antroponimul cuman Borz¹⁹, maghiar Bors²⁰ sau slav Borislav²¹, pentru Iza și Vișeu derivarea din antroponimele slave

¹³ Pentru Sighet s-a propus și derivarea dintr-un slavon *sihod-sihol*, iar acum recent dintr-un *sighet-seghel* „moștenit de limba română fie din latina populară, fie din limba traco-dacică” (L. Petrovan, *Explicarea numelui topic Sighetul Marmației*, comunicare la simpozionul de toponimie, București, 6—7 iunie 1972). Avem multe rezerve asupra acestor propuneri, datorită și faptului că am putut constata arheologic prezența urmelor de viață anterioare momentului întemeierii Sighetului de către coloniștii maghiari și sași, pe la 1300, nu în „insula” formată de confluența Rănișoarei cu Iza și a Izei cu Tisa, ci pe terasa de pe malul stîng al Rănișoarei, la cca 3 — 4 km de centrul istoric al Sighetului. Avem deci motive să credem că topografic, Sighetul nu a moștenit o așezare mai veche de 1300, chiar dacă a luat din hotarul unor așezări anterioare sau a determinat deplasarea acestora.

¹⁴ *Dicționarul limbii române moderne*, București, 1958, p. 185.

¹⁵ N. Iorga, *Histoire des Roumains*, vol. III, București, 1937, p. 242; I. Kniezsa, *Kelet-magyarország helynevei*, în *Magyarok és Románok*, I, Budapesta, 1943, p. 235.

¹⁶ Mády Zoltán, *Három őeuropei folyónévről*, în *Antik tanulmányok*, IX, 1—2, Budapesta, 1962, p. 76—78, incluzînd în același grup și numele rîurilor Iza și Mara. Asupra vechimii acestor hidronime, din care au derivat și numele satelor Vișeu și Iza, sîntem cu totul de acord, mai puțin asupra originii celtice. În Maramureșul istoric nu s-a produs încă nici o descoperire celtică, fapt subliniat și de autor (p. 78). Se înmulțesc în schimb, în această regiune, descoperirile dacice.

¹⁷ *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*, Budapesta, 1941, p. 385.

¹⁸ N. Drăganu, *Românii din veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și onomasticii*, București, 1933, p. 390. Pentru cele trei sate Apșa și pentru satul Apșița (ultimul mai nou, întemeiat după secolul XV) aflate toate pe rîul Apșița, ni se pare logică derivarea numelui lor din acela al rîului, al cărui sens nu poate fi decît *apă mică*.

¹⁹ N. Iorga, *op. cit.*, p. 241.

²⁰ I. Kniezsa, *op. cit.*, p. 235.

²¹ N. Drăganu, *op. cit.*, p. 390. În ce ne privește, am atras atenția asupra existenței în Maramureș a unor nume ca Talabor (hidronim) și Talaborșova („în loco Thalaborsowa vocato” la 1411) de care nu credem că poate fi despărțit numele satului Borșa (R. Popa, *op. cit.*, p. 24).

Izjaslav și Vișa ²², numele satului Crăcești a fost explicat prin antroponimul Crăcea ²³, iar al Petrovei prin Petre ²⁴.

Asupra derivărilor din antroponime vom reveni mai jos. Cît privește apartenența la una sau alta dintre limbi, discuția trebuie purtată de către lingviști. S-a atras de altfel atenția, pe bună dreptate, asupra faptului că marea majoritate a toponimelor „slave” sînt în realitate românești ²⁵, apelativele respective existînd în vocabularul limbii române. Acesta este cazul pentru toponime sătești ca Breb, Cuhea, Săliște, Slatina, Poieni sau Crăcești. A judeca altfel este echivalent cu a considera numele satului Remeți ca derivînd nemijlocit din latinul *eremitus* și ca fiind un toponim românesc, cînd în realitate este vorba de un toponim maghiar ²⁶.

Pentru existența în fondul slav al limbii române, înainte de veacul al XIV-lea sau poate în epoca de sfîrșit a procesului de formare a limbii române, a unor apelative din care să derive nume de sate ca Ialova, Nereșnița ²⁷,

²² N. Drăganu, *op. cit.*, p. 390. Simpla constatare că în Maramureș au existat două riuri Iza, cel cunoscut astăzi fiind atestat ca Fejer Iza — Iza Albă iar Valea Neagovei (azi Rika) fiind numită în 1390 Fekete Iza — Iza Neagră (R. Popa, *op. cit.*, p. 24), contrazice o asemenea interpretare. Satul Iza despre care este vorba aici, se află pe riul Rika, luîndu-și numele după vechiul hidronim. Este foarte probabil ca și pe Iza (Albă) să fi existat un sat cu acest nume, care a dispărut înainte de secolul XIV sau și-a schimbat numele.

²³ E. Petrovici, *Toponimie ungurească în Transilvania medievală*, în *Transilvania*, an 74, 2, p. 122. Satul s-a întemeiat la „cracul” riului Mara către sfîrșitul secolului XIV, cînd toate satele de pe valea Marei erau stăpînite de cnezii din Giulești. În această familie nu a existat nici un Crăcea, antroponim de altfel necunoscut în Maramureș în secolele XIV—XV (R. Popa, *Cnezatul Marei*, Baia Mare, 1969, p. 12 și *passim.*) Nici în acest caz, teoria eroului eponim, cnez întemeietor de sat, nu se verifică.

²⁴ N. Drăganu, *op. cit.*, p. 392: I. Iordan, *Toponimla românească*, București, 1963, p. 479. Existența în Maramureș a mai multor oronime de Petros-Petrosul (unul atestat documentar la 1402 în forma românească: „alpine... Petrooz”, cf. I. Mihályi, *Diplome maramureșene din secolul XIV și XV*, Sibiu, 1900, p. 124) face probabilă și o altă derivare decît din antroponimul Petre. Sufixul -ova nu caracterizează o asemenea derivare (cf. Tîrnova, Ialova) și mai mult, îl întîlnim în Maramureș adăugat unor apelative latine: Valea Cerbova de lîngă Birsana, numită și astăzi astfel de către localnici și atestată documentar ca „Cserbovapatka” în 1414 (*ibidem*, p. 197).

²⁵ E. Petrovici, *Studii de dialectologie și toponimie*, București, 1970, p. 294 și urm., autorul atrăgînd pe bună dreptate atenția asupra folosirii ca toponime, sub forme morfologice românești, a unor substantive și adjective de origine slavă dar aparținînd limbii române. Cf. și I. Iordan, *op. cit.*, p. 6 și urm.

²⁶ Satul s-a format cu iobagi ruteni către mijlocul secolului XV în jurul mănăstirii catolice întemeiate pe la 1420 lîngă Săpința (cf. R. Popa, *Despre începuturile mănăstirii Remeți-Maramureș*, în *Buletinul Monumentelor Istorice*, an. XXXIX, 1970, 2, p. 67—68). Toponimul Remeți poate fi considerat ca românesc doar în măsura în care vecinii români au numit astfel satul chiar de la întemeierea sa. Documentar, satul apare în 1465 ca „possessio Remethe”, I. Mihályi, *op. cit.*, p. 467. La 1426—1430, era vorba doar de „pămîntul moșiei mănăstirii”, *ibidem*, p. 269.

²⁷ Cu sensul de *Mestecăniș*, corespunzînd lui Năruja și Nerejul din Vrancea (I. Iordan, *op. cit.*, p. 80), Un sat rutean întemeiat în Maramureș pe la 1400 se numește Berezna (1415) — Berezo (azi), cu același sens (R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 67). Este greu de spus dacă actualele locuri *mestecăniș*, din hotarul unor sate românești din Maramureș, erau numite în secolul XIV (cînd avem siguranța că satele erau românești, ca în cazul Giuleștilor și Dragomireștilor) astfel de către localnici, sau dacă erau *nereșnițe*. Documentele dau pentru aceste locuri doar numele tradus de Nyres-Nires, în timp ce pentru satul Nereșnița dau tot din secolul XIV forma „Nerezlinche”; dar traducerea de toponime în cancelarie prezintă destule excepții.

Rona, Tirnova²⁸ sau Uglea și care între timp au dispărut²⁹, nu ne putem pronunța. Știm în schimb că în Maramureș s-au produs cel puțin două valuri de colonizare slavă. Primul dintre ele se datează prin secolele VI—VII³⁰, fiind vorba de slavi care au participat, aici sau în altă parte, la etapa finală a etnogenezei românești. Al doilea val cunoscut se datează cel mai devreme la sfârșitul secolului XIV, atunci când aproape toate satele amintite existau ca așezări, aveau respectivul nume „slav” și erau desemnate de documente ca fiind românești³¹.

Urmărim în cele ce urmează raportul dintre aceste nume de sate și atestările documentare din secolele XIV—XV. După cum se știe, numeroase toponime satești, la prima lor apariție documentară și chiar la cele următoare, nu sînt consemnate cu numele lor actual — și avem toate motivele să credem că nici cu acela pe care îl foloseau localnicii în secolul XIV — ci cu traducerea acestui nume în limba maghiară sau cu o formă maghiarizată sau latinizată a numelui lor.

Din categoria toponimelor satești traduse, în sensul propriu al cuvîntului, fac parte nume de așezări ca :³²

Biserica Albă	Feyreg haz (1373), Feyereghaz (1418, 1431)
Breb	— Hatpatokfalva (1360 1365), Hodpathaky (1364/1431) Hatpataky (1368); s-a tradus în realitate numele Breboaiici, valea pe care se află satul.
Cîmpulung	— Hosszumező (1329/1784), Longo Prato (1334), Huzyumezeu (1373), Longo-pratho (1383), Hozyumezeu (1389), Δαλφονοαι (1404) ³³ .
Ialova	— Ilhoba (1389), Ilhoch (1404), Ilhocz (1406/1765), Ialholth (1409); deoarece numele germano-maghiar al satului, explicat și de vecinătatea cu oaspeții sași de la Teceu, este Irholc (cu același sens de arin-ariniș) ³⁴ avem dificul-

²⁸ Dacă toponimul are sensul strict de *spin-spinoasa-valea spinului* (I. Iordan, *op. cit.*, p. 101—102), atunci el nu a putut să fie dat în veacul XIV de românii maramureșeni, deoarece actuala Valea Spinului de lângă Leordina, pe care se afla un sat, este numită documentar la 1418 ca „possessio Zpin” (R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 80).

²⁹ Vezi în acest sens observațiile lui E. Petrovici, *Studii de dialectologie și toponimie*, p. 176.

³⁰ R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 44 și 55. Cercetări arheologice recente, încă inedite, par a fi surprins urmele materiale lăsate de acest prim val.

³¹ *Ibidem*, p. 53 și urm., cu excepțiile și rezervele formulate. Ni se pare semnificativ că unul dintre cele mai vechi sate rutene din Maramureș, datorat acestui al doilea val de colonizare slavă, existent la mijlocul secolului XIV, are un nume determinativ etnic: Ruscova.

³² Justificările documentare se găsesc în lucrarea noastră *Țara Maramureșului*, sub satele respective. Facem aici în plus deosebirea dintre informațiile transmise prin documente originale și cele care ne-au parvenit din transcrieri ulterioare, deoarece în multe cazuri am constatat deosebiri (în sensul traducerii sau modificării în copia sau transcrierea tirzie, a toponimului respectiv). Atestările documentare ale satelor se pot găsi și la Ceriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. I—II, București, 1967—1968, dar autorul a preluat în totalitate datele lui V. Bélay, *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVIII század elejétig*, Budapest, 1943, care conțin destule erori atât în identificarea satelor cît și în consemnarea numelui lor.

³³ Prima atestare, în limba latină, traduce toponimul sătesc maghiar, existent încă de la sfârșitul secolului XIII cînd satul s-a întemeiat prin oaspeți regali sași și maghiari (R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 48 și 74). Acesta din urmă a tradus la rîndul său un toponim mai vechi desemnînd un teritoriu mai mare, deoarece Dlăgopole din 1404 nu se referă la satul Cîmpulung ci la pămînturile învecinate cu acesta. Pentru folosirea în secolul XIV de către localnici a formei românești — Cîmpulung, sau a cele slave — Dlăgopole, vezi mai jos, p. 1455 cu nota 55.

³⁴ Sensul de *pămînt sterp* — propus pentru toponime din acest grup (I. Iordan, *op. cit.*, p. 114 și 515), nu se verifică în acest caz.

- tăți în a deosebi cazurile în care forma documentară coruptă redă pe aceea slavă (sau româno-slavă) sau pe aceea germană.
- Mestecăniș — Nyres (1349, 1360, 1368 etc.) pentru satul care se afla lângă Giulești, pe Valea Mestecăniș, și Nyres (1373/1384) pentru numele vechi al Dragomi-reștiului ³⁵.
- Strimtura — Zwrdog (1411) ³⁶.
- Tirnova — Tornova (1389), Tornowa alio nomine Kwkenyesd (1404), Kukenyes (1411). Vad — Rew (1397) ³⁷.
- Valea Porcului — Dyznopataka (1387, 1390), Dyznospataka (1411), Dyznopatak (1414/sec. XIX), primele două forme referindu-se la riul pe care se află satul.
- Iapa — Kabalapathaka (1406) pentru riul, Kabalapatak (1424) pentru sat, Lopat-haka (1459/1559).

Maghiarizarea sau latinizarea toponimelor sătești în documente s-a produs în special prin adăugirea sufixului — *falva* sau prin traducerea adjectivului în cazul numelor compuse, dar și prin coruperea toponimului pînă la o formă care face dificilă descifrarea sensului apelativului respectiv sau lasă impresia că el ar proveni din limba maghiară. Astfel :

- Apșa (de Jos, de Mijloc, de Sus) — Also Vapsa (1387 sec. XVIII), Apcha inferior (1404), media Apcha (1406), Felsewabsa (1387 sec. XV), Alsoapsa (1390).
- Copăcești — Kopacsfalva (1360 1365), Kopachfalwa (1364 1431), Kopach (1389/1435), Copac (1421).
- Criva — Krivahaza (1374), Criva (1378), Kriva (1389), Кривичь (1404) ³⁸.
- Cuhea — Kohnya (1353, 1360). Kuhnja (1365 1384), Konyha (1447/1453).
- Rona (de Jos, de Sus) — Also Rowna (1390), Alsorona (1402), Felseurouna (1360), Felse-rowna (1390).
- Săliște — Keethzeleste (1365/1384) ³⁹, Scelistha (1407).
- Taras — Tharaz (1373/1384), Tarazkus (1378), Терекъ și Тарасъ (1404), Taraczkoz (1438) ⁴⁰.
- Crăcești — Karachfalva (1415/1785), Charachfalva (1475).

Pe marginea acestor atestări documentare și a altora asemănătoare, s-a dus o îndelungată discuție privind etnicul creatorilor de toponimie. Ea face parte din problema mai largă a folosirii toponimiei consemnate de izvoarele scrise sau a celei actuale, pentru reconstituirea realităților etnice din trecutul unei regiuni date. O parte a istoricilor și lingviștilor a susținut traducerea în cancelarii, în limba administrației sau a cancelariei, a toponimelor reale folosite de locuitorii satelor. Alții au opinat pentru consemnarea în documente a toponimelor vii, folosite pe teren și deci pentru vechimea mai mare a acestora în cazul în care există corespondente utilizate azi de localnici.

Contribuțiile aduse în această problemă, mai ales în urmă cu trei-patru decenii, de istoriografia și lingvistica românească ⁴¹, ne scutesc de

³⁵ R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 82. Și la Dragomirești, puțin mai sus de satul actual, se află un loc numit Mestecăniș.

³⁶ Pentru cealaltă Strimtură — Zurduky, care și-a schimbat numele în Birsana, vezi mai jos p. 1455 cu nota 57.

³⁷ Pentru atestarea încă din 1383 a satului ca Farkasrev, vezi mai jos p. 1459 cu notele 83—86.

³⁸ Cu sensul de *strimba* (I. Iordan, *op. cit.*, p. 130). Corespondentul românesc este atestat documentar în Maramureș la 1390; riul „Stromba” (I. Mihály, *Diplome*, p. 100).

³⁹ Două Săliști; cf. mai sus, nota 7.

⁴⁰ Taraszköz, în limba maghiară *lingă Taras*. Satul se numește azi Tereszwa.

⁴¹ Vezi mai ales E. Petrovici, *Toponimie ungurească în Transilvania medievală*, în *Transilvania*, an 72, 2, Sibiu, 1943, p. 113 și urm.; I. Moga, *Les roumains de la Transylvanie au Moyen Âge*, Sibiu, 1944, p. 55 și urm., concluziile la p. 71.

obligăția justificării poziției noastre, aceea după care toponimia vie, folosită de localnici, a fost de multe ori tradusă de către documentele de cancelarie din secolele XIV—XV. Pentru cazul special al satelor maramureșene există chiar argumente în plus, încă nefolosite de literatura românească de specialitate, care dovedesc că numele sub care apare satul la prima lui atestare documentară este adeseori o creație artificială.

Toponimele maghiare consemnate documentar în secolele XIV—XV au putut să fie considerate ca fiind anterioare secolului al XIV-lea, preluate și traduse de către românii care ar fi venit pe Tisa superioară după anul 1300 ⁴², datorită faptului că nu posedăm în mod practic nici o știre directă referitoare la Maramureș înainte de această dată. Dar sate românești întemeiate în cursul veacului al XIV-lea sau în veacul al XV-lea, desemnate ca românești de către documente sau aflindu-se într-o microzonă pe atunci omogen românească, unde deci nu exista posibilitatea preluării și traducerii unui toponim străin, sate care au până azi nume românesc, apar cu numele tradus chiar de la prima atestare documentară :

Cornești	— Felsewfeyerfalwa (1442) ⁴³ , Somos (1465), Somosfalwa (1470/1781)
Glod	— Mochyar (1418)
Peri	— Kurtvelyes, pentru rlu (1389), Kertvels (1438), Крѣшисо (1404) ⁴⁴ .
Văleni	— Patak (1405), Mykolapatak (1450) ⁴⁵ .

De altfel, o discuție serioasă nu o merită decât traduceri propriu zise de toponimie sătească întâlnite în documente, nu și consemnările de forme maghiarizate care au fost considerate și ele, pe nedrept, ca traduceri ⁴⁶. Pe de altă parte, nu toate toponimele maghiare cu care apar în documente satele românești pot fi considerate, la data consemnării în scris, ca fiind artificiale și create exclusiv în cancelarie. În funcție de vecinătatea unui sat românesc cu una dintre cele 5—6 așezări de oaspeți regali întemeiate în Maramureș la sfârșitul secolului XIII sau în secolul XIV, toponimul maghiar putea să fie încă de atunci o formă vie, folosită de vecini. Avem în vedere, printre altele, numele satului Vad-Rév, folosit desigur de vecinii sigheteni în forma sa maghiară încă înainte de 1383, data primei atestări a așezării. Asemenea cazuri sînt de natură să sublinieze, odată în plus, cît de limitate sînt posibilitățile reconstituirii tabloului etnic al unei regiuni pe baza atestărilor documentare de toponimie.

⁴² V. Bély, *op. cit.*, p. 11—12 și *passim*.

⁴³ I. Mihály, *Diplome*, p. 321. Numele semnifică „Ferești de Sus” satul întemeindu-se pe Valea Cosăului, în amonte de Ferești. Consemnarea următoare traduce numele românesc (som = corn), nume care exista desigur și în 1442.

⁴⁴ Valea Perilor, hotar al satului românesc mai vechi Apșa de Jos, era fără îndoială un toponim folosit de localnici înainte de apariția satului Peri. Acesta din urmă, întemeiat în anii 1390—1400 prin iobagi ruteni, a fost numit de locuitorii săi, probabil chiar de la început, cu numele actual de Hrușovo. Ceea ce nu înseamnă că toponimul Peri, deși neconsemnat documentar, nu ar fi fost la fel de viu în epoca respectivă.

⁴⁵ Asupra acestei forme — Valea lui Nicolaie — vom reveni mai jos.

⁴⁶ E. Petrovici, în *Dacoromania*, X, 2, 1943, p. 541, unde consideră toponime ca Barbăfalwa drept traduceri; idem *Istoria poporului român oglindită în toponimie*, București, 1964, p. 31.

Un mic grup de toponime sătești din Maramureș se află într-o situație aparte și reclamă o explicație care, după cîte știm, nu a fost găsită încă în chip satisfăcător. Este vorba despre sate atestate ca românești în secolul XIV și care apar în documente cu un nume ce derivă din vocabularul limbii maghiare, nume folosit pînă azi de către localnici, fără să știm despre existența vreunui alt nume sau a unui sinonim românesc. Avem în vedere următoarele așezări:

- Virismort — Veresmart (1374), Weresmarth (1385)⁴⁷
 Sarasău — Zorwazou (1345), Zarvassov (1360 sec. XIX), Zarwazow (1383) Zaragzow (1390)⁴⁸.
 Șugătag — Sugatagfalua (1360/1365), Sugathag (1364 1431), Sngatag (1368), Swgag (1389/1435)⁴⁹.
 Ieud — Iood (1365/1384, 1419)⁵⁰.
 Șieu — Sayo (1373/1384, 1385, 1411)⁵¹.

Dacă etimologia propusă de lingviști pentru ultimele patru dintre toponimele sătești aici înșirate, este corectă, atunci prezența lor ca nume de sate românești din secolul al XIV-lea rămîne, sub aspect istoric, greu de explicat⁵².

⁴⁷ Cu sensul de *malul roșu*. În anul 1374 satul aparținea unui cneaz cu numele Cîndea, urmașii săi stăpînindu-l și în secolul următor. În secolul XVI satul a devenit rutean (R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 55 cu nota 64 și p. 111–112), ceea ce ar putea explica pierderea unui mai vechi nume românesc. Poate că numele actual, folosit de localnici, Miku-Mikovo (de la antroponimul Micu?) trădează toponimul mai vechi, deși nu cunoaștem în familia cnezială de la Virismort un personaj cu acest nume.

⁴⁸ Derivat de lingviști, fără excepție, din *szarv-aszo* = *corn uscat*; I. Kniezsa, *op. cit.*, p. 237; E. Petrovici, *Toponimie ungurească...* p. 123. Satul s-a rutenizat parțial în secolele XVI–XVIII, redobîndindu-și ulterior caracterul omogen românesc, dar nu credem să fi existat condiții pentru pierderea completă a unui eventual alt nume românesc.

⁴⁹ Explicat ca derivînd din verbul *sûg-zûg* = a vui, a răsuna; I. Kniezsa, *op. cit.* p. 237; I. Iordan, *op. cit.*, p. 58, cu posibilitatea derivării și din ucr. — *șugati*, cu același sens, pentru *Șugura*. În hotarul satului Vad există valea numită Șugău, ținînd azi de Sighet, dar satul care se afla acolo în secolul XIV apare documentar sub numele de Thurzad (R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 107). Un sat românesc Șugag și pe valea Sebeșului, în jud. Alba, dar atestat abia la 1750 (C. Suciu, *op. cit.*, II, p. 178).

⁵⁰ Explicat ca derivînd din *jô + d* = riu; I. Kniezsa, *op. cit.*, p. 296.

⁵¹ Explicat ca derivînd din *sô-jô* = riu sărat; N. Drăganu, *op. cit.*, p. 395; I. Kniezsa, *op. cit.*, p. 236; E. Petrovici, *Toponimie ungurească...* p. 123. Localnicii pronunță „Șăieu”. Numele altor rîuri din Maramureș avînd același sens de *apă sărată* (Valea Slatinei de lngă Cuhea, rîul Slătioara, Valea Sărata din hotarul Giuleștilor) sînt consemnate de documentele din secolul XIV prin traduceriile Sospataka, Sospatakchu și Soospatok (I. Mihály, *Diplome*, p. 31, 36 și 66).

⁵² Pentru asemenea toponime, E. Petrovici înclină spre eventualitatea ca primii coloni să fi fost maghiari (*Toponimie ungurească...* p. 123). Dar aceasta înseamnă, ținînd seama de arhaismul formelor, ca mult înainte de secolul XIV să fi existat înspre izvoarele Izei așezări maghiare, fapt neconfirmat de documente și contrazis de tot ceea ce știm despre istoria Maramureșului. Nici observația despre existența în Maramureș, în partea superioară a văilor, a unei toponimii curat românești, iar în partea lor inferioară a unor sate cu două nume, de genul Berbești-Barbăfalva (idem, în *Dacoromania*, X, 2, p. 541) nu se verifică deoarece Breb-Hód-patak și Crăcești-Krácsfalva se află la izvoarele Mării. Hotarul toponimic stabilit de același autor (*ibidem*, p. 542) pe linia Biserica Albă—Iapa—Boinești—Călinești (Oaș) nu oferă nici el o explicație și de altfel nu corespunde repartizării teritoriale a toponimelor. Ne putem gîndi mai degrabă la un „transfer de toponimie”, făcută tot prin români, din altă parte a Transilvaniei în Maramureș, la fel cum românii au dus din Transilvania în Dobrogea toponimie ce se explică prin limba maghiară (cf. Almalău).

Pentru a încheia discuția asupra toponimelor sătești derivate din nume apelative, trebuie să ne oprim un moment și asupra consemnărilor documentare în limbă slavonă. Ele datează toate din anul 1404 ⁵³.

Sarasău	— Сарасова
Săpînța	— Сѣпѣны ; pentru rîu și formele Сѣпѣница, Сѣпѣны, Сѣпѣница ⁵⁴
Taras	— Тарасъ, Тарась
Criva	— Кривичъ
Peri	— Крѣшево
Cîmpulung	— Дѣлгополе
Sighet	— Сигѣт

Se pune întrebarea dacă aceste forme, ieșite foarte probabil din pana unui călugăr de la Peri, reprezintă sau nu toponime vii, folosite pe la 1400 în Maramureș. Răspunsul este doar parțial afirmativ, deoarece dacă pentru Săpînța întilnim consemnată și forma românească, în schimb un alt Cîmpulung, de pe Birzava, la marginea de apus a Maramureșului, devenit sat rutean încă din secolele XIV—XV, nu s-a numit Dlăgopole ci Dolha : Hozyoumezeu (1383), Huzyumezeu (1389), Dolha (1418), azi Dolgoe ⁵⁵.

Al doilea grup de toponime sătești din Maramureș, reprezentînd cam 25 % din totalul așezărilor din secolele XIV—XV, derivă din antroponime. Cifra este aproximativă deoarece aici, mai mult decît la primul grup, derivarea este supusă discuției. Consemnăm în continuare pe cele pe care le considerăm ca sigure, însoțindu-le de forma atestării documentare :

Balotești	— Balathafalva (1387/sec. XV, 1405/1659), Balotafalva (1405/1781) ⁵⁶ .
Berbești	— Barbfalva (1387 sec. XV), Barkfalva (1402/1846), Bartfalva (1405/1659), Barthffalva (1411).
Birsana	— Zurduky (1326, 1346), Barzanfalva (1390), Zurdok < alio nomine > Barzanfalva (1408) ⁵⁷ .
Budești	— Buthfalva (1402/1846), Budfalva (1405/1659), Bwdfalva (1406/1467) ⁵⁸ .
Călinești	— Vrdugkaloufalva (1387/sec. XV), Kalinfalva (1405/1659), Kalinfalua (1415) ⁵⁹ .
Crăciunești	— Karachonfalva (1385), Karacsonfalva (1407/1765), Karachonfalva (1418) ⁶⁰ .

⁵³ R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 17 și sub satele respective.

⁵⁴ S-a propus derivarea numelui din verbul slav *sypati* = a împrăști, a risipi, *sypanica* sugerînd o așezare întemeiată pe prundișurile aduse de Tisa (I. Kniezsa, *op. cit.*, p. 237). La o etimologie asemănătoare se gîndește și E. Petrovici, notînd sensul de *nisipos* (*Dacoromania*, IV, p. 1077). N. Iorga îl alătură numelui Șepeniț (*O mărturie din 1404 a celor mai vechi „mol-doveni”*, în *An. Acad. Rom. Mem. Sec. Ist.*, seria III, tom VI, 1927, p. 70).

⁵⁵ R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 115—116.

⁵⁶ Și-a schimbat numele în Sirbi sau s-a contopit cu satul Sirbi, întemeiat în secolul XV în vecinătatea sa (R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 102). Pentru derivarea din Balomir, cf. E. Petrovici, *Studii de dialectologie și toponimie*, p. 206. În Maramureș sînt atestate în sec. XV antroponimele Balea și Balotă.

⁵⁷ Zurdok post descensum dicti quondam Stanislai alio nomine Borzan vocati, ab illo nomine Borzan tanquam binominii sumpsisset vocabulum Borzanfalva ; I. Mihályi, *Diplome*, p. 153.

⁵⁸ Antroponimul Bud este destul de frecvent atestat în secolul al XV-lea.

⁵⁹ Cu oarecare rezerve pentru derivarea din antroponim ; cf. mai jos p. 1463, nota 113.

⁶⁰ Nume purtat în secolul XIV în Maramureș de cel puțin doi cnezi români. Personajul eponim pare să fi trăit pe la 1320—1330 ; cf. R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 75.

- Crișănești — Krich (1375), Kerchwa (1397) ⁶¹.
 Dărmănești — Darmianhaza (1373), Dormanhaza (1376) ⁶².
 Dragomirești — Nyres (1373/1384) ⁶³, Dragamerfalva (1405).
 Ferești — Feyrfalva (1402/1846), Fejerfalva (1406/1467), Ffeyer (1407) ⁶⁴.
 Giulești — Gyulafalva (1349/1355), Gyulahaza (1360/1365) ⁶⁵.
 Nănești — Nanfalva (1412).
 Oncești — Vancsukfalva (1405/1659), Vancsfalva (1405/1659), Wanchokfalva (1408) ⁶⁶.
 Rozavlea — Gorzohaza (1374), Hrozawla (1390), Rozaulya (1411), Rozalya (1427) ⁶⁷.
 Vințești — Vynces (1402/1846), Vynchfalva (1405/1659), Vintzfalva (1405/1781) Vinczfalu (1424) ⁶⁸.

Deoarece pentru o serie de alte toponime sătești s-a propus derivarea tot din antroponime, este cazul să ne întrebăm după ce criterii pot fi deosebite derivările din nume apelative de cele din antroponime. Sufixul — *ești* folosit în general pentru recunoașterea toponimelor sătești derivate din antroponime ⁶⁹ nu este totdeauna, în Maramureș ca și în alte părți ale țării, concludent. Aceasta deoarece nume de sate derivate din onomastice prezintă și alte sufixe (Birsana, Rozavlea) în timp ce altele, deși cu sufixul — *ești*, derivă din nume apelative (Cornești, Crăcești).

Alt criteriu ar putea fi existența sufixului — *haza* în formele consemnate documentar, pe considerentul traducerii sale prin *casa lui* —, *reședința lui* —, *stăpînirea lui* —. Chiar dacă acest criteriu pare mai sigur, el nu are totuși valoare absolută deoarece prea multe nume de sate derivate din nume de cnezi nu sînt consemnate cu sufixul — *haza*, în timp ce un

⁶¹ Azi Kriciovo. Cneazul Crichywan (Crișan? Criș Ioan?) care stăpînea așezarea înainte de 1375 ar putea fi personajul eponim al satului.

⁶² Satul a dispărut sau și-a schimbat pe la 1400 numele în Văineag (azi Vonigovo). Cunoaștem în familia cnezilor care l-au stăpînit în secolul XIV două personaje cu numele de Dorman: Bothos-Bochus (?) zis Ffichormiklous (Nicolae Feciorul!) zis Dorman și tatăl acestuia, numit Dorman (R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 80).

⁶³ Cf. mai sus, p. 1452 cu nota 35.

⁶⁴ Numele Fejer (Fehér-Albu) apare ca fiind purtat în sec. XIV—XV de românii maramureșeni. Asupra lui „Stan dictus Fejyr”, personaj eponim al satului ca și asupra semnificației numelui, vom reveni mai jos.

⁶⁵ Numele de Giulea este purtat de cel puțin 3 membri ai familiei cneziale din Giulești în secolele XIV—XV, dar mai apare de cîteva ori și în alte părți ale Maramureșului. Asupra personajului eponim și a semnificației numelui vezi, mai jos.

⁶⁶ Antroponimul din care derivă numele satului, Oancea, este atestat documentar ca Wanchuk sau Ivanchok.

⁶⁷ Pentru atestarea satului ca „villa Iohannis woyvode” vezi mai jos p. 1359. Opinia lui P. Olteanu după care toponimul ar fi fost dat de slavi răsăriteni (*Numiri slave în Transilvania de nord*, în *Limbă și literatură* III, 1957, p. 189) nu ni se pare acceptabilă deoarece numeroși români maramureșeni sînt atestați documentar cu numele de Gorzo (cf. I. Mihályi, *Diplome*, sub voce) și nu vedem de ce locuitorii români ai satului ar fi rămas pasivi la transformarea treptată a numelui așezării, care se numea Rozavlea cel tîrziu la începutul secolului XV. Evoluția toponimului s-a putut deci produce sub influență slavă răsăriteană, dar numele l-au dat românii maramureșeni.

⁶⁸ Satul s-a contopit cu Budești. Numele de Vinț (Vințea?) apare în familia cnezială de pe valea Cosăului, unde se află și satul.

⁶⁹ Cf. cu rezerve și nuanțări ce variază de la un autor la altul, P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova*, București, 1964, p. 27; H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmășe românești*, vol. III, București, 1959, p. 38; E. Petrovici, *Istoria poporului român oglindită în toponimie*, p. 33; I. Iordan, *op. cit.*, p. 157 și urm.

sat ca Criva, cu numele derivat dintr-un echivalent slav al lui *strîmb* ⁷⁰, este atestat documentar ca Crivahaza.

Pentru identificarea toponimelor sătești derivate din antroponime, trebuie ținut seama în primul rînd de existența antroponimului respectiv în regiunea și în epoca ce ne interesează, pe temeiul mențiunilor documentare, și apoi de situația concretă din fiecare sat supus discuției, sub aspectul raporturilor sociale și patrimoniale.

Înainte de a trece la analiza citorva cazuri deosebit de semnificative din acest al doilea grup, ne oprim asupra numelor de sate pentru care s-a propus derivarea din antroponime sau pentru care o asemenea derivare a fost unanim acceptată și în legătură cu care ne exprimăm rezerve. Despre unele dintre ele, ca Apșa, Borșa, Iza, Vișeu, Petrova, a fost deja vorba ⁷¹. Iată în continuare și altele :

Bedeu	Bedeuhaza (1336 1456 1355/1764), Bedewhaza (1385), Bede (1419) ⁷² .
Bocicoi	Bochkoy (1373 1384), Bočko (1442).
Boicicoiel	Bachkow (1365/1384), Kisbachko (1444) ⁷³ .
Botiza	Batizhaza (1373 1384), Pottis villa (1385), Bathyz (1411) ⁷⁴ .
Buștina	Boztafalva (1373 1384), Bustahaza (1389) ⁷⁵ .
Desești	— Deszehaza (1360 1365), Dezevalva (1364 1431, 1368), Dezehaza (1389/1435), Dese (1442) ⁷⁶ .

⁷⁰ Criva-Crivescul ca nume de persoană în Moldova și Țara Românească în secolele XV—XVI; cf. N. Constantinescu, *Dicționar onomastic românesc*, București, 1963, p. 253, unde se dă și sensul *râu*. Cel mai vechi personaj cunoscut în familia cnezială de la Criva este un oarecare Petru, pe la 1350 dar nici în această familie, nici în aceea, probabil înrudită, a codrenilor (R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 77 și 164) și nici în alte familii maramureșene nu întîlnim Criva ca antroponim.

⁷¹ Vezi mai sus p. 1449 cu notele 17—24.

⁷² Derivat din antroponimul Bedö (V. Bélay, *op. cit.*, p. 40). Satul a fost întărit drăgoștilor pe la 1320 poate anonomului tată al fraților Drag și Dragoș (acesta din urmă, identic cu „descălecătorul Moldovei”), care-l stăpîneau de mai multă vreme în 1336 (cf. R. Popa, *Țara Maramureșului* p. 66, 171 și 240). Ni se pare puțin probabil ca tatăl lui Dragoș să se fi numit Bede sau Bedea, antroponim de altfel necunoscut în Maramureș, împotriva afirmației lui N. Constantinescu, *Dicționar*, p. 197, care citează documentele editate de I. Mihályi; dar acolo este vorba de persoane originare din Bedeu, în situația celor ce au astăzi numele Bedean.

⁷³ Derivat din antroponimul Boček (I. Knieszsa, *op. cit.*, p. 235). Existența în Maramureș a perechii de sate Bocicoi-Bocicoiel, repetînd cazul Cuhea-Cuhnița (ultimul pe valea Birjavei, atestat la 1383 ca Kuchynce; cf. R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 115) pledează mai degrabă împotriva derivării din antroponim.

⁷⁴ Explicat ca derivînd din antroponimul român Botez, trecut prin limba maghiară a administrației și reintors în limba românească (N. Drăganu, *op. cit.*, p. 393). Dacă pentru satul Batiz din jud. Hunedoara, derivarea numelui din acela al comitetului Batiz poate fi urmărită documentar (*Documente privind istoria României*, C, Transilvania, sec. XIV, vol. I, p. 16 și vol. IV, p. 654 : Batizhaza vel alio nomine Sohthesthelek), în schimb în Maramureș un asemenea antroponim nu este atestat documentar.

⁷⁵ Derivat din antroponimul Buștea (N. Drăganu, *op. cit.*, p. 392). O apropiere de *bușteni* ni se pare la fel de posibilă.

⁷⁶ Pentru derivarea din Desimir-Desja, cf. N. Drăganu, *op. cit.*, p. 392. La un onomastic Desze „de origine necunoscută” trimite și I. Knieszsa, *op. cit.*, p. 237, în timp ce E. Pețrovici, *Toponime ungurească ...* p. 122 se gîndește la un cneaz Desea. Nu cunoaștem un asemenea antroponim în Maramureș.

Hărniciești — Harnicshaza (1360/1365), Hernyachfalva (1364/1431, 1368), Hernech (1389/1435) ⁷⁷.

Leordina — Vyso (1373/1384), Visso superior (1385), Leorgyna (1411) ⁷⁸.

Aprofundarea studiilor de onomastică veche maramureșană reprezintă una dintre condițiile soluționării certe a acestor cazuri și a altora. Deocamdată nici consemnările de antroponime din documente nu au fost încă prelucrate în mod riguros. Printre altele, ar trebui urmărite numele diferite sub care apare în actele de cancelarie una și aceeași persoană, reconstituindu-se, prin raportarea la antroponimia actuală și la toponimia derivată din antroponime, numele reale folosite în epoca respectivă ⁷⁹.

O asemenea cercetare prezintă un interes deosebit pentru cunoașterea unui capitol esențial de istorie socială: patrimonializarea satelor și reflectarea acestui proces de cristalizare a relațiilor feudale în toponimie ⁸⁰.

S-a spus în general despre numele de sate derivate din antroponime că ele ar oglindi, cele mai vechi, procesul de teritorializare a obștei gentilice ⁸¹ sau în cazul altora, mai noi, relații feudale concrete. Acestea din urmă au fost derivate cu precădere din numele cneazului „întemeietor de sat” sau din acela al stăpînului moșiei pe care s-a întemeiat satul ⁸².

Judecînd după informațiile din documentele maramureșene, utilizarea unor antroponime pentru crearea de toponime sătești nu are legătură cu „întemeierea” satului și nici cu vreun „strămoș eponim” al obștei. Dimpotrivă, putem urmări în izvoarele scrise modificări ale numelor de sate iar persoanele ale căror nume explică noile toponime, mai trăiesc sau sînt încă sesizabile documentar, la epoca modificării. Această constatare,

⁷⁷ Derivat dintr-un antroponim „de origine necunoscută” de către I. Kniesza, *op. cit.*, p. 237, și sigur din numele de persoană Harnic de E. Petrovici, *Toponimie ungurească*, p. 122, care socotește toponimul sătesc ca o traducere inabilă construită de cancelarie. Ca și în cazul lui Desea, nu cunoaștem acest nume în Maramureș, deși n-am exclus existența pe valea Marei, unde se află satul, a citorva familii cneziale care au părăsit Maramureșul la 1359 (cf. R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 149 — 150).

⁷⁸ Pentru atestările Leordinei sub numele de Vișeu, cf. R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 89. Inserăm în acest loc Leordina ca un exemplu invers celor discutate aici. Derivarea cea mai firească a toponimului este din *leurdă* — *leordă* = *allium ursinum* (N. Drăganu, *op. cit.*, p. 329). Dar atestarea documentară — deși tirzie, la 1450 — a lui Mihail Orda de Ordonafalva (Leordina ! cf. I. Mihályi, *Diplome*, p. 351), pledează pentru derivarea toponimului dintr-un antroponim. Acest Mihail Orda face parte de altfel din familia dolhenilor (*op. cit.*, p. 346), familie care prin înrudirea cu aceea a voievodului Ioan, fiul lui Iuga, a ajuns în primii ani ai secolului XV în stăpînirea Leordinei (R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 183 — 184), deci tocmai în momentul în care apare documentar și noul nume al satului.

⁷⁹ Dăm aici un singur exemplu, acela al onomasticului Valentin. În familia cnezilor din Ieud, „Valentin fiul lui Teodor” este consemnat ulterior sub numele de Bale, familia Balea existînd și astăzi în sat. În familia voievodală de la Bilca din Bereg, „Valentin fiul lui Crăciun” apare în alt document sub numele de Balich (R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 87 și *Documenta Valachorum*, p. 463).

⁸⁰ Cf. discuția la H. Stahl, *op. cit.*, III, p. 38 și urm., precum și exemplele de schimbare a numelui satelor după boier la p. 50. În Vrancea situația pare a fi diferită, ceea ce îl face pe autor să vorbească și de nume cu caracter gentilic devenite toponime sătești. În orice caz, cu ajutorul unor informații din secolele XVII — XVIII privind sate care existau cu siguranță în secolul XIV, discuția se dovedește dificilă.

⁸¹ P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 27.

⁸² E. Petrovici, *Toponimie ungurească* ..., p. 122; idem, *Istoria poporului român oglindită în toponimie*, p. 31 — 33; cf. și discuția la I. Moga, *Les Roumains de Transylvanie*, p. 108 și urm.

dacă nu are valoarea unui particularism maramureșan, atunci se explică desigur printr-o oglindire particulară în documentele maramureșene a unor realități social-istorice, datorită vechimii mai mari și știrilor mai detaliate din documente. Vom da câteva exemple.

Satul Vad, atestat documentar și sub forma traducerii în limba maghiară a numelui său (Rév)⁸³, apare încă din 1383 sub numele de Farkasrev (Vadul Lupului, Vadul lui Lupu), în vremea în care era stăpinit de un cneaz desemnat de documente ca Bylk sau Belc. Fiul acestuia este desemnat de documentul slavon din 1404 ca *БѢЛКА БЕЛКОВЧУ*⁸⁴. Evident că Bylk este Vilc-Farcaș-Lupu. În 1411, satul este consemnat ca Farkasfalva⁸⁵, nume ce echivalează cu Satul lui Lupu — Lupești și ar fi trebuit să corespundă unui actual Vilcești sau poate unui nume ca Bilke-Bilca, cum se numește un sat de pe Birjava de unde era originar voievodul român Crăciun, sat care s-a rutenizat către 1400⁸⁶. Găsim în acest exemplu trei trepte succesive :

— numele vechi, viu, păstrat pînă astăzi de locuitorii români ai satului și care este cel de Vad⁸⁷.

— numele intermediar, oglindind transformarea cneazului din Vad în stăpîn feudal recunoscut ca atare de către administrație, nume viu și el deoarece de pe la 1360 — 1370 de cînd a apărut⁸⁸ și pînă azi a fost folosit de vecinii de limbă maghiară din Sighet : Farkasrév.

— numele derivat din antroponim — Farkasfalva — care a rămas în acest caz un toponim artificial de cancelarie.

Satul Rozavlea apare documentar la 1374 ca Gorzohaza. Din acest nume derivă, așa cum am arătat, numele actual al satului, forma intermediară ca și existența onomasticului Gorzo fiind atestate documentar în secolele XIV—XV⁸⁹. Dar la Rozavlea se instalase încă de pe la 1350, ca urmare a unui partaj în familia bogdăneștilor, voievodul Ioan fiul lui Iuga⁹⁰. Nu ne surprinde deci că la 1373 satul se numește în documente „villa Iohannis voyvode”, iar la 1430, Ianoswaydafalva⁹¹. Coexistența a două toponime, derivate amîndouă din antroponime, se explică în acest caz prin suprapunerea familiei cnezilor de vale peste aceea a cnezilor de sat. Faptul că al doilea nume nu a fost viabil și că Rozavlea nu a ajuns să se

⁸³ Vezi mai sus p. 1452 precum și R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 108.

⁸⁴ Opinia exprimată de N. Iorga că ar fi fost vorba de Leoca fiul lui Benko, „nume unguresc” (*O mărturie din 1404*, p. 71), se datorează desigur unei greșeli de lectură.

⁸⁵ I. Mihályi, *Diplome*, p. 170 ; același nume și în 1459/1559 (*ibidem*, p. 423).

⁸⁶ R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 114 și 166. Localitatea se numește azi Bilki. În acest caz, un antroponim de origine slavă, purtat de un român (tatăl lui Crăciun ? — voievod al românilor din Bereg la 1343) a dat naștere unui toponim sătesc viabil pînă astăzi. A contribuit la aceasta rutenizarea satului și maghiarizarea familiei sub numele de Bilkey.

⁸⁷ Satul se află la vadul Izei iar prin recente modificări administrative a și primit numele de Vadul Izei.

⁸⁸ Personajul mai trăia la 1397, fiind desemnat ca fiu al lui Lodomer. Data diplomei sale de confirmare în stăpînirea satului poate fi plasată la 1360 (R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 108 și 173).

⁸⁹ Vezi mai sus, p. 1456 cu nota 67.

⁹⁰ R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 153 — 154.

⁹¹ *Ibidem*, p. 96—97.

numească Ionești⁹², se datorează condițiilor istorice locale și general-maramureșene din secolele XV—XVI⁹³.

Dacă noul toponim, datorat procesului de patrimonializare a satului, nu a fost adoptat de localnici în aceste două cazuri, dispunem în schimb de exemple în care o asemenea adopțiune s-a produs efectiv. Când satul Oncești apare pentru prima oară în documente, la 1360, cancelaria îl desemnează cu numele vag de „jumătatea apuseană a moșiei românești Subcetate” (Waralia), întărită de rege lui Wanchuk fiul lui Farkstan (Stan Lupu — Stan Vilcu)⁹⁴. Pe această jumătate de „moșie” (*possessio*) se aflau fără îndoială sate la 1360, dovada făcînd-o atît precizarea că satul Nănești, învecinat Onceștilor și părăsit de locuitorii săi înainte de 1412, a aparținut și el înainte vreme aceleiași familii cneziale, cît și hotărnicia din 1414 care cuprinde într-un singur hotar satele Oncești, Nănești și Valea Porcului. Dar cum pe Oancea—Wanchuk îl putem plasa în timp cu destulă exactitate, pe la 1340 — 1380⁹⁵, este firesc ca să deducem că înainte de această dată, pe cînd stăpînea satul tatăl său Stan Vilcu, așezarea să fi purtat un alt nume. Interesează mai puțin aici dacă acest nume a fost cel de Subcetate — Váralya⁹⁶ deoarece chiar în cazul în care satul s-ar fi numit astfel o anumită perioadă de timp înainte de 1360, el a trebuit să aibe un alt nume încă mai vechi care să preceadă construirea de către cnezii din Oncești a cetății de lemn și pămînt de pe dealul de deasupra satului⁹⁷. Este firesc ca locuirea medievală de la Oncești să fi început — dacă se poate în general vorbi de un „început” al locuirii medievale — cu așezarea iar nu cu fortificația de refugiu. În oricare dintre alternative, Oancea cunoscut nouă documentar nu poate fi considerat drept întemeietor al satului.

La două dintre numele de sate derivate din antroponime situația este oarecum deosebită, deoarece onomasticile creatoare de toponimie sînt legate de o demnitate social-politică sau militară și au fost preluate de românii maramureșeni dintr-o limbă străină.

Satul Giulești apare documentar la 1349 ca Gyulafalva, pe vremea cînd trăia cneazul Giulea fiul lui Dragoș⁹⁸. Mai aflăm din documente că această familie cnezială fusese deja întărită de către regele Carol Robert (probabil în 1317) în stăpînirea moșiei sale, care consta în 1349 din două sate,

⁹² Socotim toponimul derivat din numele voievodului Ioan ca fiind cel de-al doilea, deși este atestat documentar cu un an mai devreme, deoarece pentru explicarea apariției sale avem o dată relativ certă: cca 1350. Despre un Gorzo din Rozavlea nu posedăm știri. Personajul a putut trăi în prima jumătate a secolului XIV sau chiar mai devreme. Este posibil ca satul să fi avut alt nume înainte de epoca acestui Gorzo, după cum nu putem exclude ca pe durata prezenței la Rozavlea a voievodului Ioan, localnicii sau vecinii să fi folosit efectiv numele de Ionești sau unul similar ca sens.

⁹³ R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 177 și urm.

⁹⁴ Vezi toate justificările pentru Oncești în R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 93—94 și 161—163. Pentru Nănești, *ibidem*, p. 91.

⁹⁵ În 1408 familia era reprezentată prin fiii și prin nepotul lui de fiu.

⁹⁶ Documentul din 1408 precizează că numai „jumătatea apuseană a moșiei numite Subcetate”, *ut dicitur alio nomine Vanchokfalva nominaretur*.

⁹⁷ Pentru cetatea de la Oncești, cf. R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 233—234 și în SCIV, 4, tom 22, 1971, p. 605—608.

⁹⁸ Pentru justificările la cazul Giuleștilor, cf. R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 84 și 157—161 și idem, *Cnezatul Mareș*, p. 9 și urm.

Giulești și Mestecănișul învecinat, și că înaintașii lui Giulea au stăpînit și ei cele două sate ⁹⁹.

Rezultă așadar că nu cneazul Giulea din 1349, care a răposat între 1364 și 1368, a fost întemeietorul satului Giulești. Numele trebuie să fi apărut pe la 1330—1350 înlocuind alt nume mai vechi. Opiniei noastre i s-ar putea opune ipoteza că bunicul acestui Giulea sau alt înaintaș al său a purtat același nume și că acest personaj, nesesizabil documentar, întemeind satul cîndva înainte de 1300 i-a dat de la început numele de Giulești. Am avut de altfel prilejul să remarcăm că în această familie, onomasticele Giulea și Dragoș s-au repetat într-un anumit ritm, din două în două generații, încît unui Giulea atestat documentar la 1360 i se poate reconstitui ascendența ca fiind vorba de Giulea fiul lui Dragoș fiul lui Giulea fiul lui Dragoș.

În ultimă instanță, un răspuns l-ar putea da stabilirea vechimii numelui de Giulea în această familie și, în general, la români. S-a atras atenția că onomasticul Gyula — Giulea a desemnat inițial o demnitate cu caracter social-militar în organizarea triburilor maghiare, bulgare, chazare, pecenege sau cumane și că doar ulterior el a ajuns nume de persoană ¹⁰⁰. Mai greu de precizat este modul în care au preluat românii maramureșeni — și în general cei transilvăneni — acest onomastic, dacă l-au adoptat în sensul său de demnitate, de instituție sau numai în acela de nume obișnuit de persoană, poate cel mult ca pe un nume „mai ales” ¹⁰¹. Cu alte cuvinte, dacă evoluția numelui de la sensul inițial la acela de onomastic comun s-a petrecut și în sinul societății românești și, în caz afirmativ, epoca la care s-a produs pentru români transformarea de sens.

Nu putem da răspunsuri hotărîte la asemenea întrebări și nu putem deci preciza dacă în secolul XIII numele de Giulea exista ca onomastic la românii din Maramureș. Judecînd după anumite analogii, ni se pare că un răspuns negativ ar fi mai justificat. Astfel, un nume asemănător ca sens, purtat și el de românii transilvăneni în secolul al XIV-lea, poate fi urmărit documentar în evoluția de la sensul său inițial la cel de onomastic obișnuit. Este vorba de numele Kende-Cindea ¹⁰², care a avut și el la început sensul de autoritate social-militară ¹⁰³ și care a devenit onomastic obișnuit în cursul veacului XIV, la cea mai cunoscută dintre familiile românești Cindea din Transilvania. Primele două generații cunoscute ale familiei, din prima jumătate a veacului XIV, sînt atestate documentar ca

⁹⁹ Precizarea, de importanță deosebită în discuția noastră, este cuprinsă în întărirea din 1355 cînd se spune textual că satele sînt cunoscute a fi fost „verus descensus et certus locus mansionis” al lui Dragoș fiul lui Giulea (cel din 1349), al fraților și tatălui său, precum și al înaintașilor acestora.

¹⁰⁰ N. Drăganu, *op. cit.*, p. 507—508; Gy. Morávesik, *Byzantinoturcica*, II, Berlin, 1958, p. 115; cf. și St. Pascu, *Votvodatul Transilvaniei*, I, Cluj, 1971, p. 70—71.

¹⁰¹ Ne referim aici, bineînțeles, doar la circulația onomasticului în interiorul societății românești, deoarece în relațiile ei cu triburile amintite, acestea din urmă au putut folosi termenul de Gyula-Gyula, încă înainte ca el să fi devenit onomastic, pentru desemnarea căpeteniilor române.

¹⁰² Derivat în mod nejustificat din Candidus; N. Constantinescu, *Dicționar*, p. 27. Aceeași derivare, dar cu rezervă, la St. Pașca, *Nume de persoane și nume de animale în Țara Oltului*, București, 1930, p. 197. Împotriva acestei derivări, Al. Graur, *Nume de persoane*, București, 1965, p. 8, care respinge transmiterea antroponimelor din latină direct în română.

¹⁰³ Gy. Györfly, *A honfoglaló magyarok települési rendjéről*, în *Arch. Ért.*, 1970, 2, p. 196.

Nicolaie zis Cindea (dictus Kende) și Mihail zis Cindea, amândoi „din Rîu de Mori”, în a treia generație întâlnim un Cindea, numit simplu Kende, iar a patra generație, care trăiește în prima jumătate a secolului XV, este formată din Ioan fiul lui Cindea și din Cindea fiul lui Cindea ¹⁰⁴.

Aceeași situație pare a se verifica și în cazul celui de-al doilea sat maramureșan cu nume derivat dintr-un antroponim cu sens asemănător. Satul Ferești apare documentar la 1402 cu numele de Fejrfaiva ¹⁰⁵. Personajul eponim este cunoscut a fi trăit pe la mijlocul veacului al XIV-lea, când un document din 1361 îl desemnează ca Stan zis Fejyr ¹⁰⁶. Numele pare să fie condiționat, ca și numele lui Giulea, de poziția specială a personajului, deoarece adjectivul *alb-fehér-feir* a avut atît la maghiari ca și la alte popoare de călăreți nomazi sensul de „ales” sau de „căpetenie” ¹⁰⁷. În cazul concret la care ne referim, constatăm că în secolul al XIV-lea acest nume nu era încă cu totul adoptat, ca antroponim, de către românii maramureșeni sau că abia era în curs de adoptare ¹⁰⁸, în secolul al XV-lea apar deja personaje din această familie desemnate în documente cu numele simplu de Feher-Fejyr ¹⁰⁹ iar astăzi, cîteva zeci de familii, în special din satele Ferești, Giulești și Cornești dar și din alte părți ale Maramureșului, poartă numele de Feier ¹¹⁰.

Cît privește relația dintre satul Ferești-Feirești și Stan zis Fejyr, nu cunoaștem, ca și în cazul Giuleștilor, numele mai vechi al satului. De altfel, în anul 1361 de cînd ne-a rămas prima informație documentară referitoare la această parte a Țării Maramureșului și cînd aflăm despre existența personajului care ne interesează, întreaga vale a Cosăului este desemnată cu numele rîului : „possessio... olacalis Ozon” ¹¹¹. Existența unui alt nume mai vechi, de dinainte de 1350–1360, a satului Ferești, este

¹⁰⁴ Pentru familia Cindeștilor din Rîu de Mori, cf. K. Szabo, *A Kendefiek*, în „Századok”, 1868, p. 22 și urm. și R. Popa, *Cetățile din Țara Hațegului*, în *Bul. Mon. Ist.*, 3, an XLI, 1972, p. 58 – 59.

¹⁰⁵ Pentru justificările la cazul Fereștilor, cf. R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 83 și 155 – 157 precum și sub celelalte sate de pe valea Cosăului.

¹⁰⁶ „Stan dictus Fejyr... olahus”, I. Mihályi, *Diplome*, p. 50.

¹⁰⁷ De sensul adjectivului *alb*, devenit antroponim, în societatea maghiară din sec. X–XI, s-a ocupat recent Horváth Lános jr., *Székesfehérvár korai történelének néhány kérdése az irások források alapján*, în „Székesfehérvár évszázadai” I, 1967, p. 101 și urm.

¹⁰⁸ Un membru al familiei (fiul lui Stan?) este desemnat la 1390 ca Feyer Dobrozlöv (I. Mihályi, *Diplome*, p. 106) pe cînd Stan este doar *dictus* zis Fejyr, iar un document din 1423, referindu-se foarte probabil la același Stan, îl numește Bela (*ibidem*, p. 259) care este corespondentul slavo-român (Bilea?) al lui Albu – Fehér.

¹⁰⁹ Un Koztha Feyer de pe valea Cosăului în 1423 (I. Mihályi, *Diplome*, p. 259) dar la 1465 unul dintre juzii nobililor din Maramureș era „Feyer din Giulești” (*ibidem*, p. 467) pe care îl putem socoti ca fiind ajuns aici către mijlocul secolului XV din învecinatele sate Berbești sau Ferești, prin căsătorie. O altă familie maramureșană în care apare numele de Fejyr este aceea a codrenilor : Dragoș Fejyr, fiul voievodului Codrea (*ibidem*, p. 277). Și în zona stăpînită de codreni, pe valea Tarasului, antroponimul discutat a avut efecte în toponimie. Satul rutean Criva Mică (Beelwara-Bilovareț – Cetatea lui Albu) întemeiat spre sfîrșitul secolului XIV se află lîngă o reședință fortificată a acestei familii.

¹¹⁰ I. Mihályi, *Diplome*, sub voce. Că acest nume, ajuns astăzi de familie, nu desemnează originea din Ferești a familiei respective, ca în cazurile Bedeuan, Soplânțai, Vișovan etc., o dovedește faptul că avem de-a face cu familii „nemeșesti” dintre care unele au rămas permanent în Ferești.

¹¹¹ I. Mihályi, *Diplome*, p. 50. Dacă pe valea Cosăului a existat vreodată un sat cu numele de Cosău, atunci ni se pare foarte probabil că acesta să fie chiar satul Ferești. Cf. observațiile noastre în *Țara Maramureșului*, p. 155.

la fel de certă ca și însăși existența, înainte de această dată, a unor așezări omenеști pe valea Cosăului¹¹². Nu este lipsit de interes să notăm că *toate* satele vechi de pe valea Cosăului, anterioare anului 1400, au nume derivate din antroponime și că în jumătate din numărul cazurilor, personajele eponime, despre care documentele nu precizează că ar fi întemeiat satele respective, mai sînt în viață în perioada 1361 — 1405¹¹³.

Din cazurile citate sau în a căror discuție am avut posibilitatea de a intra mai în detaliu, se desprinde cu destulă claritate concluzia că în Maramureș, numele de sate derivate din antroponime oglindesc în primul rînd procesul de patrimonializare feudală a satelor. În acest sens, considerăm numele de sate derivate din antroponime ca reprezentînd o categorie mai nouă de nume, acest „mai nou” fiind fără legătură cu vechimea propriu zisă a așezărilor.

Un rol important în apariția acestui strat de toponime derivate din antroponime l-au avut intervenția autorităților administrative și intervenția cancelariilor statului medieval maghiar. Posibilitatea reconstituirii acestui proces se datorează în principal vechimii mai mari a documentelor maramureșene cît și împrejurării că aici, prima atestare documentară a satului a coincis în multe cazuri cu întărirea de către rege a așezării respective în favoarea cneazului eponim. Este foarte semnificativ că pentru aceeași regiune și pentru aceeași epocă dispunem de exemple diverse, începînd cu cele în care inițiativa cancelariei nu a dat rezultate („Ianoswaydafalva” pentru Rozavlea; „Mykolapatak” — Valea lui Nicolaie sau Vălenii lui Nicolaie pentru Văleni) sau au dat rezultate parțiale („Farkasfalva” pentru Vad-Farkasrév) și terminînd cu cele în care această inițiativă a dus la adoptarea de către românii maramureșeni a unui toponim sătesc nou, provenit din limba cancelariei, paralel cu adoptarea antroponimului corespunzător, ca în cazul Fereștilor. Diversitatea rezultatelor se datorează fără îndoială unor condiții locale, sociale și etnico-lingvistice, în a căror analiză, încă mai detaliată, nu putem intra.

S-au mai adus, de altfel, exemple izolate din toponimia sătească din Transilvania, cu schimbări după numele proprietarului de la un moment dat sau după numele cneazului, responsabil față de autorități cu stringerea și plata dărilor¹¹⁴, după cum și pentru Moldova s-a dovedit oglindirea în toponimie a patrimonializării boierești¹¹⁵. Noutatea constatării noastre credem că rezultă din faptul că în Maramureș, deși posedăm informații directe referitoare la epoca în care s-a produs adoptarea numelor de sate

¹¹² Caracterul recent pe care îl avea pe la 1400 toponimul sătesc (nu și satul !) Ferești-Feyrfalva este dovedit și de forma Belafalva folosită la 1423 pentru o moșie a aceluiași Feyr-Bela-Albu, moșie poate identică cu Ferești, poate reprezentînd un teritoriu situat între Berbești și Ferești: I. Mihályi, *Diplome*, p. 259 și R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 83.

¹¹³ Surprindem documentar pe Bud, pe Vințe și pe Stan zis Fejyr. Nu îi întîlnim în izvoarele scrise, înainte sau în epoca atestării toponimelor sătești respective, pe cnezii Balotă, Călin (dacă nu cunva derivă din numele arbustului *călin* sau dacă nu are sensul de *mlaștină*; cf. I. Iordan, *op. cit.*, p. 54 și 63) și Barbu. S-ar putea ca ei să fi făcut parte dintre cnezii plecați la 1359 cu Bogdan în Moldova.

¹¹⁴ I. Moga, *Contribuții la istoria colonizărilor din Transilvania*, în *An. Inst. Ist. Cluj*, IX, 1943 — 1944, p. 459 și urm.

¹¹⁵ Vezi nota 80.

derivate din antroponime, *nu putem surprinde documentar nici un caz în care derivarea din antroponim a unui toponim sătesc să fie determinată de întemeierea satului de către cneazul eponim.*

Este evident că în aceste condiții, cunoașterea exactă a etimologiei numelor de sate capătă un interes major pentru istoric, și nu numai pentru el. Din păcate, în foarte multe cazuri, rezolvările care s-au dat de către lingviști sînt neconvingătoare sau chiar inacceptabile. Cercetarea toponimiei nu poate fi desprinsă de aceea a antroponimiei iar studiile de lingvistică întemeiate pe materialul oferit de documente nu se pot dispensa de colaborarea istoricului.

A doua încheiere de ordin mai general pe care o subliniem, privește constatarea că toponimia consemnată documentar nu poate servi, ea singură sau ea în primul rînd, reconstituirii tabloului etnic al unei regiuni date. În orice caz, pentru Maramureș, toponimia maghiară din documentele cancelariilor statului medieval maghiar, nu are justificări locale etnice. Am urmărit aici doar numele satelor, dar situația se prezintă la fel și pentru așa numita toponimie minoră. Identificarea „dățătorilor de nume”, a *Namengeber*-ilor, se dovedește deosebit de dificilă atîta vreme cît cunoaștem așa de puține lucruri despre epoca de sfîrșit a procesului formării limbii române.

Dar chiar și în aceste condiții, ne păstrăm convingerea că toponimia reprezintă un izvor cu resurse mari pentru cunoașterea istoriei mai îndepărtate a poporului și a limbii române, izvor a cărui utilitate ar justifica pe deplin intensificarea cercetărilor.

CONSIDÉRATIONS HISTORIQUES EN MARGE DE L'ANCIENNE TOPONYMIE DU MARAMUREȘ

RÉSUMÉ

Les recherches portant sur l'ancienne toponymie du Maramureș et sur l'emploi qu'il convient de lui donner en tant que source de l'histoire trouvent un avantage dans le fait que les chartes médiévales qui nous la révèlent sont datées d'une époque relativement ancienne. Un autre avantage dont ces recherches profitent consiste dans le fait que le même toponyme est consigné dans les chartes avec un ou plusieurs équivalents dans différentes langues (latin, hongrois, vieux-slave, roumain). Or l'étude de cette toponymie et sa comparaison avec la toponymie actuelle peuvent se révéler particulièrement précieuses pour l'historien. Elle permet l'examen des noms de villages de cette région d'un double point de vue, à savoir : afin de cerner les limites des possibilités de restitution ethnique partant du toponyme et de saisir dans les modifications toponymiques le reflet de certains processus de l'histoire sociale.

L'auteur souligne pour conclure le stade encore insuffisamment mis au point de l'étude et de l'utilisation donnée à cette catégorie d'informations, de même que l'impératif d'une recherche pluridisciplinaire conjugée.

PROBLEME PRIVIND ORIGINEA TRACILOR ÎN LUMINA CERCETĂRILOR ARHEOLOGICE*

DE

SEBASTIAN MORINTZ

Cu o jumătate de veac în urmă, când ideea de antichitate era dominată în special de civilizația greacă și romană, când istoria Daciei, anterioară celor mai vechi informații scrise nu era conturată nici măcar în linii generale, apariția cărții lui Vasile Pârvan, *Getica, O preistorie a Daciei*, 1926, a constituit un eveniment de seamă în istoriografia românească și europeană. Aceasta reprezintă prima încercare de sinteză istorico-arheologică a Daciei „în cele douăsprezece secole care s’au strecurat între vremea « myceniană » și cea « romană » ...” (*Getica*, p. 647). Dificultățile realizării la data respectivă a unei asemenea sinteze erau exprimate de Vasile Pârvan astfel : „... studiile de amănunt asupra tipologiei și cronologiei bronzului sînt — mai ales pentru regiunea de la S și E Carpaților — încă insuficiente pentru a încerca azi, fie chiar și numai în linii mari, o protoistorie completă a patriei noastre în mileniul al II-lea ... „(p. 289) „nu există pînă azi ... nici o cercetare pe teren privitoare la cetățile noastre protoistorice ...” (p. 370).

Conștient de posibilitățile arheologiei și de valoarea documentară a materialului arheologic Vasile Pârvan prevedea „... După cum în Sud epoca minoică și cea myceniană a culturii mediteraneene au devenit părți integrante nu din arheologie, ci din istoria lumii antice, tot așa ținuturile carpato-danubiene vor constitui în viitor un mare capitol din istoria antică a Europei, începînd încă de la 3000 grație exclusiv materialului arheologic...” (p. 647—648).

Cercetările arheologice efectuate în spațiul carpato-balcanic, în special în ultimii 30 de ani, au dus la acumularea unui mare volum de date și observații cu privire la evoluția istorică din ultimile trei milenii dinaintea erei noastre. La limitele acestui lung interval de timp sînt constatate stadii istorice bine definite : prima jumătate a mileniului III î.e.n. reprezintă perioada de maximă dezvoltare a culturilor eneolitice ; în a doua jumătate a mileniului I î.e.n. ne aflăm în plină epocă geto-dacă.

Cercetările privind epoca bronzului și începutul epocii fierului au evidențiat faptul că la sfîrșitul mileniului II î.e.n., respectiv la începutul epocii fierului (perioada timpurie a epocii denumită în mod convențional

---

* Problemele prezentate în articol sînt tratate pe larg, cu un material documentar bogat și cu ilustrații, în lucrarea *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, volumul I — *Epoca bronzului, II — Prima epocă a fierului*. Primul volum se află în curs de apariție.

Hallstatt), întregul spațiul carpato-balcanic era locuit de traci. Existența marelui grup cultural și lingvistic tracic încă din ultimele secole ale mileniului II î.e.n. este recunoscută de arheologi, istorici ai antichității și lingviști. Care este vechimea tracilor în spațiul amintit este o problemă mai dificilă. Tracii reprezentau un grup din marea familie de limbi indo-europene. Problema originii tracilor constituie o parte integrantă a problemei constituirii marilor grupuri de limbă indo-europeană care populau în antichitate cea mai mare parte a Europei. Nici arheologii și nici lingviștii nu au un punct de vedere comun în această problemă. În ceea ce privește Europa sud-estică, în care s-a format grupul lingvistic și etno-cultural tracic, problema vechimii populațiilor indo-europene este văzută în mai multe feluri¹, care în esență se reduc la trei posibilități:

1. Creatorii culturilor eneolitice din mileniiile IV și III î.e.n., din spațiul carpato-balcanic erau indo-europeni (după unii cercetători chiar traci);

2. Populațiile eneolitice erau preindo-europene. Pătrunderea primilor indo-europeni, respectiv populații răsăritene din stepă (identificate prin morminte tumulare cu ocră și vase ornamentate cu impresiuni ale șnurului), a avut loc în sud-estul Europei (ca și în alte zone ale Europei) pe la mijlocul sau sfârșitul mileniului III î.e.n. Acestea s-au impus lingvistic fie înlăturând, fie asimilând străvechile populații preindo-europene.

3. Atât vechile populații eneolitice cât și cele venite din stepele răsăritene reprezentau grupuri ale aceleiași familii indo-europene.

Este greu de afirmat categoric fie pe baza cercetării lingvistice fie pe baza celei arheologice că populațiile eneolitice erau indo-europene. Un fapt este sigur după părerea noastră și anume că nu poate fi vorba de constituirea grupului tracic ca atare încă din perioada eneolitică. Transformările, suprapunerile, interferențele etno-culturale pe care le evidențiază arheologia pentru intervalul de timp cuprins aproximativ între 2800/2700 și 1200 î.e.n., ilustrează un proces îndelungat și complex la capătul căruia grupul neamurilor trace constituia o realitate istorică. Considerăm însă mai indicat, ca înainte de-a face alte aprecieri, să prezentăm sumar evoluția istorică din cele trei milenii dinaintea erei noastre, pe baza documentării concrete pe care ne-o oferă cercetarea arheologică în prezent.

Culturile din perioada neolitică tirzie (eneolitică — a doua jumătate a mileniului IV și prima jumătate a mileniului III î.e.n.), *Gumelnița* și varianta sa apuseană *Sălcuța* (în spațiul balcano-dunărean), *Petrești* (în Podișul Transilvaniei), *Cucuteni* (mai complet denumită Ariușd-Cucuteni-Tripolie, din sud-estul Transilvaniei și până la Niprul mijlociu), dezvoltate organic din culturile anterioare din neoliticul mijlociu, ilustrează, sub multiple aspecte (așezări puternic fortificate, locuințe spațioase, solide, frumos ornamentate, ceramică artistic lucrată, folosirea uneltelor de cupru și a uneltelor de piatră perforată), apogeul dezvoltării unor societăți, în condițiile stadiului neolitic. Ca și în perioade mai vechi, culturile eneolitice și în special *Gumelnița* și *Sălcuța* evoluează în strinsă legătură

¹ Gheorghi Mihailov, *Trakite*, Sofia, 1972, p. 18.

cu culturile egeeo-anatoliene². Pînă în perioada eneolitică n-au fost sesizate în spațiul carpato-balcanic pătrunderi de populații sau influențe răsăritene. În cursul perioadei eneolitice situația se schimbă. În cadrul culturii Cucuteni (începînd chiar din faza A) se constată infiltrarea lentă a unei ceramicii străine, specifice populațiilor de stepă. Aproximativ în același timp (pe la 2800—2700 î.e.n.) la Dunărea de Jos pătrund populații răsăritene, care ocupă Dobrogea, estul și sudul Munteniei. Cultura acestor populații a primit denumirea de Cernavoda I³. După toate probabilitățile aceleași populații i-au aparținut acele „sceptre” de piatră reprezentînd capete de cai, răspindite din Caucazul de nord (Terekli Mekteba) peste spațiul carpato-dunărean (Fedeleșeni, Fitionești, Casimcea, Sălcuța) pînă în sud de Balcani (Rijevo) și în Macedonia (Suvodol). Pătrunderea unor populații nord-pontice în Macedonia este documentată și prin ceramică de tip Cernavoda I. Nu se cunoaște încă exact răspîndirea și intensitatea acestui prim val de populații răsăritene decît în Dobrogea și Muntenia de est și de sud, unde au fost identificate așezări întinse care atestă o îndelungată locuire a purtătorilor culturii Cernavoda I, ce poate fi sincronizată cu așezările culturii Cucuteni din Moldova din fazele A-B și B. Populațiile culturii Gumelnița dislocate din Dobrogea și din Cîmpia Dunării s-au retras spre zona de dealuri. În acest moment apar aproximativ, pe linia de contact dintre cîmpie și dealuri, de la Tîrgoviște și pînă în sud-vestul Olteniei o salbă de așezări de tip Gumelnița și Sălcuța care atestă o evoluție ulterioară celei din lunca Dunării. Tot atunci sau ceva mai tîrziu, așezări de tip Sălcuța (Bubanj) încep să evolueze în Serbia pe valea Moravei, iar elemente ale culturii Sălcuța apar în complexe culturale de la Dunărea mijlocie și din Europa Centrală.

În timpul existenței culturii Cernavoda I, cultura Cucuteni-Tripolie evoluează în strînsă legătură cu culturile de stepă, ceea ce determină formarea spre sfîrșitul culturii Cucuteni-Tripolie, în zonele sale periferice a unor aspecte hibride, culturile Gorodsk și Usatovo. În această vreme se constată un nou val de populații răsăritene, de mai mică intensitate decît primul, care se manifestă sub forma a două curențe deosebite. Unul antrenează spre vest populații ale culturii Usatovo (documentate în special în județele Galați și Brăila) și, neputînd disloca populațiile Cernavoda I, trece peste Dobrogea ajungînd pînă la sud de Balcani. Un al doilea curent atestă pătrunderea în zona istro-pontică a unor triburi de stepă care foloseau ceramica asemănătoare celei de tip Cernavoda I dar și multă ceramică pictată tripoliană tirzie (uneori în proporție de aproape jumătate, ex. așezările de la Rîmnicelu, jud. Brăila, și Monteoru, jud. Buzău, ceea ce ne obligă să credem că populația respectivă a evoluat în strîns contact cu triburile culturii Tripolie. Atribuim noul aspect cultural răsăritean pătruns la Dunărea de Jos tot culturii Cernavoda I. Care au fost raporturile între noii sosiți și înaintașii lor veniți cu cîteva generații mai devreme este greu de precizat. Și totuși sesizarea unor pătrunderi de tip Cernavoda I (aspectul

² D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, 1961, p. 93 și urm.

³ Sebastian Morintz și Petre Roman, „Dacia”, N.S., XII, 1968, p. 47 și urm.; aceeași, „SCIV”, 19, 1968, p. 555—556, 562 și urm.

vechi) în zona Porților de Fier ne îndeamnă să credem că raporturile n-au fost numai cele pașnice.

Tulburările produse de pătrunderea populațiilor răsăritene în eneolitic la Dunărea de Jos și dislocarea unor grupe de populații ale culturilor Gumelnița și Sălcuța au avut repercusiuni în evoluția culturală din zona Porților de Fier și din interiorul arcului carpatic. Până nu de mult se considera că după cultura eneolitică cu ceramică pictată de tip Petrești din Transilvania a urmat direct cultura Coțofeni. Cercetările recente au evidențiat, între cele două culturi menționate, încă o perioadă istorică cu o cultură specifică, denumită Sălcuța IV-Herculane-Cheile Turzii, corespunzătoare eneoliticului final⁴. Pentru a preîntîmpina o eventuală încercare de pătrundere a populațiilor răsăritene în Transilvania triburi ale culturii Tiszapolgár tîrzii au înaintat în aria culturilor Petrești și Ariușd. Dinspre sud au pătruns în Transilvania triburi ale culturilor Sălcuța și Gumelnița. Vechile limite teritoriale ale culturilor eneolitice dispar în cadrul unui proces de uniformizare culturală al cărui rezultat îl constituie cultura Sălcuța IV-Herculane-Cheile Turzii răspîndită din zona Porților de Fier pînă la Dunărea Mijlocie, de la Carpații răsăriteni pînă la estul Jugoslaviei⁵.

Pătrunderea primelor populații nord-pontice, respectiv purtătorii culturii denumite Cernavoda I, la Dunărea de Jos, pe la 2800—2700 î.e.n., au întrerupt pentru o perioadă destul de îndelungată contactele cu culturile din sud. Reluarea legăturilor cu sudul, în jurul datei de 2500 î.e.n., marchează sfîrșitul eneoliticului și începutul unei perioade considerată perioadă de tranziție spre epoca bronzului.

Aproximativ în jumătatea sudică a Moldovei pe baza culturii Foltești s-a format cultura Cernavoda II, care s-a extins în Dobrogea în estul și sudul Munteniei și chiar în nordul Bulgariei. În evoluția sa se disting două faze dintre care ultima prezintă unele influențe sudice.

În același timp, sau chiar mai devreme, în vestul Munteniei și în Oltenia apare o nouă sinteză culturală (cultura Cernavoda III)⁶, în care remarcăm clar cele trei componente: 1. fondul tîrziu Gumelnița-Sălcuța IV (neintegrat în complexul Sălcuța IV-Herculane-Cheile Turzii); 2. elemente Cernavoda I; 3. elemente sudice tipice pentru sfîrșitul fazei Troia I. Într-o etapă mai evoluată această cultură cuprinde sudul Munteniei și Dobrogea.

Urmărind dezvoltarea istorică pe spații mai largi observăm că sinteza culturală pe care am numit-o Cernavoda III se integrează într-un fenomen mult mai larg ce caracterizează începutul perioadei de tranziție. După cultura Gumelnița cea mai mare parte a teritoriului Bulgariei este populată de purtătorii culturii Ezero⁷, asemănătoare în multe privințe cu cultura Cernavoda III, de la nord de Dunăre și din Dobrogea. Înrudirea evidentă a celor două culturi este ușor de explicat. Deși reprezintă o sinteză deosebită, independentă de Cernavoda III, structura culturii Ezero trădează

⁴ P. Roman, *Banatica*, II, 1973, p. 57 și urm.

⁵ Ibidem, p. 72 și urm.

⁶ Sebastian Morintz și Petre Roman, „Dacia”, N.S., XII, 1968, p. 81 și urm.; aceeași „SCIV”, 19, 1968, 3, p. 557—558.

⁷ G. Gheorgiev, *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre* (Actes du symposium consacré aux problèmes du Néolithique européen), p. 87.

componente similare : fond gumelnițean, elemente nord-pontice și influențe sudice mai puternice chiar decât în Cernavoda III. Aceluiași orizont cultural și cronologic îi aparține și cultura Boleráz din Serbia, Ungaria și Slovacia, asemănătoare pînă la identitate culturii Cernavoda III. Apariția culturii Boleráz ⁸ în zona Dunării mijlocii reprezintă mai curînd o extindere a culturii Cernavoda III către vest și nord-vest decât o sinteză înrudită, independentă.

Perioada în care evoluează complexul cultural Ezero-Cernavoda III-Boleráz este aproximativ al treilea sfert al mileniului III î.e.n. În sudul Olteniei s-a semnalat și pătrunderea unui grup Ezero de la sud de Dunăre (aspectul cultural denumit Celei).

Cea mai mare parte a complexului Ezero-Cernavoda III-Boleráz își continuă existența pînă la o dată greu de precizat, constituind fondul genetic care sub acțiunea unor noi influențe sudice dă naștere culturilor *Mihalić* (considerată și ca o etapă în evoluție a culturii *Ezero*), *Coțofeni* ⁹ (în spațiul carpato-dunărean) și *Baden* (în zona Dunării mijlocii). Acest orizont cultural reprezintă o a doua etapă a perioadei de tranziție la epoca bronzului putînd fi datată aproximativ în al patrulea sfert al mileniului III î.e.n.

Perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului se caracterizează prin sinteze culturale ce ilustrează continuitatea vechilor culturi și respectiv populații eneolitice care asimilează populațiile nord-pontice pătrunse în eneolitic în spațiul carpato-balcanic, iar cultural adoptă elemente de cultură sudică, egeeo-anatoliană. Structura culturilor materiale ce evoluează în perioada de tranziție reflectă sub aspect tehnologic un mod de viață asemănător celui din perioada eneolitică. Totuși, datorită frământărilor care au avut loc în eneolitic se constată, pe de o parte o modificare a raportului dintre agricultură și păstorit în favoarea păstoritului, iar pe de altă parte un evident regres sub aspectul manifestărilor artistice (locuințe, ceramică, plastică etc.). Treptat însă și în oarecare măsură sub influența culturilor mai avansate din sud și în special în a doua etapă a perioadei de tranziție, remarcăm un progres și în privința producției artistice, evidențiat mai ales în ceramica culturilor *Mihalić*, *Coțofeni* și *Baden*.

Evoluția culturală din intervalul de timp dintre sfîrșitul culturilor eneolitice (circa 2500 î.e.n.) și începutul epocii bronzului (circa 2000 sau curînd după această dată) evidențiază, pe lîngă trăsăturile specifice pe care le-am arătat, încă un aspect deosebit de important. Atît în prima etapă a perioadei de tranziție, orizontul Ezero-Cernavoda III-Boleráz, cît și în a doua etapă, orizontul *Mihalić-Coțofeni-Baden*, atestă legături strînse și chiar înrudirea culturilor și respectiv a populațiilor de la sud și de la nord de Balcani, de la Dunărea de Jos, cu excepția zonei istro-pontice, din interiorul arcului carpatic și pînă la Dunărea mijlocie. Acest masiv etno-cultural are rădăcini puternice în eneolitic și mai departe în neolitic.

Pentru a completa imaginea sfîrșitului perioadei de tranziție trebuie să mai menționăm și pătrunderea în aria culturii *Coțofeni* în Banat și în

⁸ Viera — Nemejkova — Pavukova, *Slovenská Archeologia*, XII—1, 1964, p. 230 și urm.; idem, *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badenerkultur*, 1973, p. 297 și urm.

⁹ Petre Roman, *Cultura Coțofeni*, 1976.

zona Porților de Fier a unor elemente culturale sud-vestice ce tip Kostolac iar ceva mai târziu afluența altor elemente culturale și etnice de asemenea sud-vestice de tip Vučedol care au afectat puternic culturile Baden și Coțofeni. Către sfârșitul perioadei de tranziție pătrund în nordul Moldovei purtătorii culturii amforelor globulare¹⁰.

Nici data, mai mult sau mai puțin exactă, și nici modul în care au apărut cele mai vechi culturi ale epocii bronzului din spațiul carpato-dunărean n-au putut fi încă precizate. Aproximativ în același moment, pe la începutul mileniului II î.e.n., apar în Muntenia centrală și nord-estică, precum și în sud-vestul Transilvaniei, cultura Glina-Schneckenberg iar în Banat și Voivodina, cultura Periam-Mokrin¹¹. Cultura Glina-Schneckenberg reprezintă o sinteză locală cu moșteniri din etapa finală a culturii Cernavoda II, dar și cu elemente central-europene. Începuturile sale sînt contemporane aspectului final al culturii Coțofeni. Într-o etapă mai evoluată cultura Glina ocupă și Oltenia, locuită anterior de purtătorii culturii Coțofeni.

Unele tipuri de vase, descoperite în morminte cu cutii de piatră din nordul Munteniei (Cetățeni) și în morminte tumulare din sud-vestul Olteniei (Verbița), stabilesc contacte dintre populații de vest de Porțile de Fier, purtători ai culturii Periam-Mokrin și ai culturii Pecica (faza timpurie), și populațiile din nordul Munteniei de la sfârșitul culturii Glina și prima fază a culturii Monteoru.

Cultura Periam-Mokrin, din sud-vestul României și nord-estul Iugoslaviei, s-a constituit pe baza fondului local Baden-Coțofeni dar și cu participarea unor influențe sudice. Cultura Periam-Mokrin a avut un rol important la formarea unor culturi „clasice” ale epocii bronzului și în primul rînd a culturii Pecica.

O serie de descoperiri (morminte), e adevărat rare dar sesizate pe spații întinse (Oltenia, Muntenia, Dobrogea, R.S.S. Moldovenească), atestă pentru perioada timpurie a epocii bronzului prezența unei populații folosind vase ornamentate cu impresiuni de șnur, de astă dată însă nu de aspect răsăritean, ci central-european. Acest orizont cultural se leagă probabil de apariția în estul Transilvaniei a unor populații cu ceramică ornamentată în mod asemănător (cultura de tip Jigodin)¹².

În sud-vestul Moldovei a fost identificat un aspect cultural (tip Bogdănești) derivat din aspectul final al culturii Foltești¹³. În restul Moldovei ca și în R.S.S. Moldovenească, în Muntenia de est și sud-est și în Dobrogea nu s-au descoperit așezări din perioada timpurie a epocii bronzului, singura documentare pentru această perioadă fiind mormintele cu ocră (încă puțin cercetate), care atestă prezența populațiilor originare din stepele răsăritene.

Un aspect cultural de la sfârșitul perioadei bronzului timpuriu, cunoscut mai de mult¹⁴ dar care în ultimul timp se conturează mai clar, este reprezentat prin acele așezări cu ceramică specifică avînd suprafața striată

¹⁰ Marin Dinu, *Arheologia Moldovei*, I, 1961, p. 43–64.

¹¹ Nikola Tasić, *Preistorija Vojvodina*, Novi Sad, 1974, p. 457.

¹² P. Roman și colab., SCIV, 24, 1973, p. 559–574.

¹³ Marilena Florescu și C. Buzdugan, *Arheologia Moldovei*, VII, 1972, p. 108 și urm., p. 194 și urm.

¹⁴ K. Horedt, *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 132.

(Strichverziertekeramik), răspîdită de la Dunărea mijlocie și pînă în interiorul arcului carpatic, dar și la sud de Carpați în Oltenia și Muntenia. Această cultură încă insuficient definită constituie fondul genetic pe care apar mai multe culturi „clasice” ale epocii bronzului din spațiul carpato-dunărean.

Perioada timpurie a epocii bronzului rămîne o perioadă încă insuficient cunoscută. Informarea actuală ne permite să schițăm unele aspecte din evoluția sa, sau să le întrezărim numai. Chiar în acest stadiu al cercetărilor ea se desprinde ca o etapă distinctă în raport cu perioada anterioară de tranziție dar și față de cea următoare, perioada mijlocie a epocii bronzului. „Pe fondul culturilor primei etape, prin dezvoltarea locală în primul rînd, dar și prin încrucișări de influențe greu de urmărit încă, se formează culturi locale cu arii mai restrînse, dar dotate cu o mare capacitate de expansiune, culturi care își cristalizează treptat caracterele lor proprii, fiecare din ele delimitîndu-și de asemenea treptat teritoriile”¹⁵.

Nivelul tehnic și mai ales artistic, pe care-l manifestă culturile perioadei bronzului mijlociu din spațiul carpato-dunărean, ilustrează o etapă înfloritoare a istoriei străvechi, am putea spune o „Renaștere” în forme noi și originale a frumoaselor creații din perioada eneolitică. Acest remarcabil salt calitativ a fost pus uneori în legătură cu influențele culturii miceniene. Uneori exagerate, alteori subapreciate, aceste influențe au existat. Putem afirma însă că începuturile culturilor bronzului mijlociu din spațiul carpato-balcanic sînt rezultatul unui proces local anterior pătrunderii influențelor miceniene. Îndelungata evoluție a culturilor bronzului mijlociu (circa 1800/1700—1350/1300 î.e.n.) ne permite să deosebim două etape distincte: prima în care culturile respective își definesc trăsăturile specifice, fiecare avînd o evoluție relativ independentă și a doua cînd se constată relații mai strînse ce se manifestă prin unele trăsături comune. În această a doua etapă sînt sesizate influențe miceniene (prin larga răspîndire a motivului spiralic în ornamentica ceramicii), sau se constată chiar „importuri” miceniene (săbii în aria culturilor Tei, Wietenberg dar și în Dobrogea într-un mediu cultural neprecizat încă, precum și numeroase obiecte de podoabă în morminte din faza Ia a culturii Monteoru). Limita cronologică aproximativă dintre cele două etape ale bronzului mijlociu este data de 1500 î.e.n.

În afara unor contacte și influențe normale dintre culturi mai mult sau mai puțin învecinate, evoluția internă a culturilor bronzului mijlociu din spațiul carpato-balcanic a fost în unele cazuri influențată sau chiar determinată de factori externi. În prima etapă a perioadei bronzului mijlociu în spațiul dintre cursul inferior al Tisei și cursul inferior al Oltului evoluau culturile învecinate și înrudite Vatina și Verbicioara (fazele I—III). Presiunea populațiilor culturii mormintelor tumulare către sud asupra culturii ceramicii încrustate panonice (transdanubiene) a determinat deplasări de populații în josul Dunării, iar către vest a pus capăt culturii Füzesebony și a modificat evoluția culturii Otomani. Deplasarea spre sud a unor triburi ale culturii ceramicii încrustate panonice în aria culturii Vatina și parțial în aria culturii Verbicioara (în Banat și sud-vestul Olteniei) au avut

¹⁵ Ion Nestor, *Istoria României*, I, 1960, p. 100.

ca rezultat formarea culturilor Žuto Brdo (Dubovač) — Gîrla Mare și Cruceni-Belegiș, care deși au asimilat elemente locale de tip Vatina, aparțin prin aspectul lor general marelui complex cultural dunărean cu ceramică incrustată. Aceste transformări au avut loc în jurul datei de 1500 î.e.n. Culturile Žuto Brdo-Gîrla Mare și Cruceni-Belegiș au evoluat pînă la sfîrșitul epocii bronzului¹⁶.

Cultura Verbicioara își continuă existența (fazele III—V) la est de Porțile de Fier, în cea mai mare parte a Olteniei, depășind-o chiar spre est de Olt și spre sud de Dunăre¹⁷.

Paralel și cu totul independent de cultura Verbicioara din Oltenia evoluează în Muntenia centrală și sudică în primele trei faze ale existenței sale cultura Tei¹⁸. Sporadic documentată între Dunăre și Balcani, legăturile sale merg (în fazele II și III) pînă la Macedonia. Strînse au fost relațiile culturii Tei cu triburile culturii Wietenberg din Transilvania. Asemenea legături s-au intensificat prin prezența efectivă a unui grup de populații Tei, faza III, în Țara Birsei. Cultura Tei a avut rolul de intermediar în difuzarea unor produse miceniene. În aria culturii Wietenberg s-au găsit șapte săbii de tip micenian.

Deși încă insuficient cunoscute regiunile nordice ale Bulgariei prezintă pentru perioada mijlocie a epocii bronzului o evoluție similară celei din regiunile sudice ale României și respectiv aceleiași culturi. Sporadic în partea centrală a zonei dintre Dunăre și Balcani apar elemente de tip Verbicioara și Tei. Nord-estul Bulgariei a fost populat de triburile culturii Gîrla Mare în timp ce în părțile nord-estice sînt documentate populații pătrunse din stepele nord-pontice.

În ceea ce privește regiunea dintre Balcani și Rodope și în special Valea Mariței și a afluenților săi, după ce în perioada bronzului timpuriu are o dezvoltare înfloritoare dar relativ izolată, atît în raport cu aceea de la nord de Balcani cît și față de cea sudică, pentru perioada bronzului mijlociu (în sensul utilizat în arheologia românească) documentarea arheologică este extrem de săracă. Arheologii bulgari remarcă întreruperea locuirii marilor așezări (tell-uri) aproape în întreaga Bulgarie, așezări care evidențiază locuirea intensă și continuă în eneolitic și în perioada bronzului timpuriu. V. Mikov explică această situație prin pătrunderea populațiilor din stepele nord-pontice, bine documentate în Bulgaria estică și centrală¹⁹.

Revenind la culturile Verbicioara (Oltenia) și Tei (Muntenia centrală și sudică) învecinate dar total deosebite în primele trei faze, constatăm în evoluția lor pe de o parte o schimbare prea bruscă de la faza III la faza IV, iar pe de altă parte apariția spontană a unor elemente comune (forme de vase și motive ornamentale) în faza a IV-a a celor două culturi. Acest „fenomen” este strîns legat de existența culturii Zimnicea-Plovdiv, care în aceeași vreme (secolele XIV—XIII î.e.n. ocupa spațiul din sudul Munteniei și pînă la sud de Balcani în Valea Mariței²⁰. Structura culturii Zimnicea-Plovdiv se explică numai în parte prin tradiția locală balcanică.

¹⁶ Sebastian Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, I, în curs de apariție.

¹⁷ D. Berciu, „SCIVA”, 12, 1961, 2, p. 227—239.

¹⁸ Valeriu Leahu, *Cultura Tei*, 1966.

¹⁹ V. Mikov, *Arheologija* — Sofia, XII, 1970, 3, p. 61.

²⁰ A. D. Alexandrescu, „Dacia”, N.S., XVII, 1973, p. 83.

În schimb acele forme ceramice care dau nota comună culturilor Zimnicea-Plovdiv, Verbicioara (IV) și Tei (IV) nu pot fi derivate din evoluția anterioară a acelorași culturi. Elementele la care ne referim se leagă direct de aspectul târziu al epocii bronzului din Macedonia unde respectivele tipuri au rădăcini în bronzul timpuriu. Analizând mai atent compoziția culturilor Verbicioara și Tei(IV) constatăm și alte elemente (ornamente) asemănătoare celor din Macedonia²¹. Mai mult, la zona de contact dintre culturile Verbicioara și Gîrla Mare, în această din urmă cultură se constată vase asemănătoare celor din Macedonia și Bulgaria (aria culturii Zimnicea-Plovdiv), Privind situația în ansamblu se impune concluzia că la un anumit moment s-a manifestat o puternică coeziune a triburilor culturilor Verbicioara, Tei, Zimnicea-Plovdiv și a celor din Macedonia (Vardarovtsa, Kilindir, Saratse etc.). Cauzele care au determinat constituirea acestei „federatii” au fost, pe de o parte pătrunderea populațiilor culturii Gîrla Mare în Valea Dunării din aval de Porțile de Fier, afectînd sensibil aria culturii Verbicioara, iar pe de altă parte apariția purtătorilor culturii Coslogeni în zona istro-pontică.

Contactele dintre culturile discutate mai sus prezintă o deosebită importanță deoarece permit sincronizarea unei anumite faze (care reprezintă trecerea de la perioada mijlocie la cea tîrzie a epocii bronzului) din evoluția culturilor din spațiul carpato-balcanic. Astfel, la orizontul cronologic menționat se raportează și culturile Gîrla Mare III (Cîrna II), Wietenberg faza III A, Noua faza I, Coslogeni faza mijlocie.

În faza imediat următoare și ultima a epocii bronzului din spațiul, danubiano-balcanic dispare coeziunea manifestată în perioada anterioară culturile avînd evoluții diferite. Cultura Verbicioara se caracterizează, în faza V, printr-o masivă pătrundere a produselor specifice ultimei faze a culturii Gîrla Mare (IV), situație ce ilustrează clar, în întreaga Oltenie, amestecul populațiilor celor două culturi. În unele complexe de la sfîrșitul acestei faze (Verbicioara V b) sînt sesizate infiltrații hallstattiene timpurii de la vest de Porțile de Fier²².

În Muntenia constatăm o dezvoltare directă, organică, de la faza IV la V a culturii Tei. În cadrul unor așezări din faza Tei V s-au găsit materiale proprii culturii Noua, care s-ar explica prin incursiuni ale triburilor culturii Noua din Moldova în aria culturii Tei. Ceramica culturii din faza Tei V arată și unele influențe ale culturii Coslogeni, cu care cultura Tei se învecina către est.

Sfîrșitul culturii Zimnicea-Plovdiv este mai puțin cunoscut. Anumite descoperiri arată o extindere a culturii Coslogeni în faza sa finală către vest pe linia Dunării pînă în împrejurimile orașului Zimnicea, dar și la sud de Dunăre în aria culturii Zimnicea-Plovdiv. Alte descoperiri dintre Dunăre și Valea Mariței par a indica în etapa finală a epocii bronzului dintre Dunăre și Valea Mariței un aspect hibrid format prin fuziunea celor două culturi.

Cercetările din regiunile răsăritene ale României (Dobrogea, Bărăgan și părți din Moldova) ca și cele din regiunile învecinate din sud-vestul U.R.S.S. și estul Bulgariei pun pentru epoca bronzului probleme deosebite. După culturile din perioada de tranziție (Cernavoda II și Cernavoda III)

²¹ W. A. Heurtley, *Prehistory Macedonia*, 1939, p. 214.

²² D. Berciu, „SCIVA”, 27, 1976, 2, p. 178 și urm.

respectiv din preajma datei de 2000 î.e.n. în Dobrogea, în estul și sudul Munteniei, regiuni destul de bine cercetate, nu s-a găsit nici o așezare și nu s-a identificat nici o cultură din perioada bronzului timpuriu și mijlociu. În timp ce în restul spațiului carpato-balcanic evoluează culturi bine individualizate, caracterizate printr-un nivel tehnic relativ avansat, dar mai ales prin manifestări artistice remarcabile, evidențiate în producția ceramică, regiunile răsăritene la care ne-am referit mai sus par lipsite de populații. Această situație se evidențiază și mai mult prin apariția oarecum spontană, într-un moment corespunzător ultimei etape a perioadei bronzului mijlociu, în Dobrogea și Bărăgan, a numeroase așezări aparținând culturii denumite de tip Coslogeni. Structura acestei culturi arată clar înrudirea sa cu culturile Noua și Sabatinovka. Înainte de a discuta problemele acestor culturi, considerăm necesar să prezentăm situația din etapele anterioare, din aria de răpîndire a lor, respectiv de la Carpații Apuseni și Valea Mostiștei și pînă la Nipru. Ne rezumăm aici la cîteva aspecte generale. Începînd din epoca eneolitică și pînă la sfîșitul epocii bronzului, în spațiul carpato-balcanic au pătruns în mai multe valuri populații nord-pontice (mai exact originare din regiunile Volgăi și Uralului). Primele pătrunderi de populații răsăritene au afectat și alte zone ale Europei. Ele sînt puse în legătură cu populațiile indo-europene, care, ocupînd mari suprafețe ale Europei, au determinat acel proces de transformare care a avut ca rezultat pe plan lingvistic formarea marilor grupe de limbă indo-europeană.

Deși documentarea cu privire la populațiile răsăritene pătrunse în eneolitic și epoca bronzului și implicit la rolul pe care aceste populații l-au jucat în spațiul carpato-balcanic este redusă în stadiul actual al cercetărilor, ea permite totuși formularea unor concluzii.

După ce în eneolitic unele populații răsăritene pătrund masiv în zona istro-pontică (cultura Cernavoda I în Dobrogea și Bărăgan), urme ale aceleiași populații fiind sesizate pînă la sud de Balcani și în Macedonia, iar altele se infiltrează în aria culturilor Tripolie și Cucuteni, după ce un alt val este constatat pe baza mormintelor cu ocră, mai ales în regiunile extracarpătice dar și în interiorul arcului carpatic (Transilvania și Cîmpia Tisei) precum și în părțile răsăritene și centrale ale Bulgariei, odată cu formarea culturilor epocii bronzului din spațiul carpato-dunărean zona de răpîndire a populațiilor răsăritene se restrînge la regiunile din vecinătatea litoralului nordic și vestic al Mării Negre. Pe baza cercetării unui număr redus de morminte tumulare cu ocră din numărul imens de tumuli existent în sudul Ucrainei, cea mai mare parte a R.S.S. Moldovenești, părți din Moldova, șesul Munteniei pînă la valea Mostiștei, întreaga Dobrogea, nord-estul Bulgariei și părți încă greu de delimitat ale Bulgariei sud-estice și centrale, se documentează prezența unor populații păstorești de origine răsăriteană²³ a căror culturi se pot numai în parte reconstitui prin inventarul mormintelor, dar a căror mod de viață nu-l putem prezenta prin date concrete. În decursul epocii bronzului limita între zona ocupată de populațiile răsăritene și populațiile sedentare carpato-balcanice n-a fost mereu aceeași, unele fluctuații fiind observate în special în Moldova.

²³ Eugen Comșa, *Balcanica* — Belgrad, III, 1972, p. 59 și urm.; Marin Dinu, *Preistoria Alpina*, Trento, 10, 1974, p. 261 și urm.; N. Harțuche, *Probleme privind bronzul timpuriu și mijlociu în nord-estul Munteniei* (în ms).

Cronologia mormintelor tumulare cu ocră (adesea fără ocră) se stabilește în raport cu orizonturile cronologice și culturale din nordul Mării Negre și mai exact din bazinul Donetului: cultura mormintelor cu catacombă (primele trei secole ale mileniului II î.e.n.) și cu etapa timpurie a culturii mormintelor cu construcții din lemn (Srubnaia) respectiv secolele XVI—XIV î.e.n., pe de o parte, și prin vase tipice culturilor epocii bronzului carpato-dunărean (Monteoru și Tei) găsite în morminte tumulare, pe de altă parte.

Cele relatate mai sus, referitor la răspîndirea și durata de existență a populațiilor răsăritene din epoca bronzului, completează imaginea generală asupra dezvoltării istorice din spațiul carpato-balcanic și clarifică totodată unele descoperiri mai vechi. Triburile de păstori care cutreeră zona de-a lungul litoralului Mării Negre din nordul Caucazului și pînă aproape de Marea Egee au venit în contact cu diferite comunități ce aveau culturi diferite. Ele au vehiculat pe spații întinse produse ale acestor culturi. Astfel se explică prezența unor topoare și pumnale de bronz de tipuri nord-caucaziene în cîmpia Munteniei și în Dobrogea, abundența cănilor-askos de caracter balcanic în cultura Monteoru, care n-a avut niciodată contacte directe cu populațiile din Balcani, ca și frecvența obiectelor de podoabă de proveniență miceniană în mormintele de la Sărata Monteoru (faza I-a). Acest mod de a vedea lucrurile explică și enigmaticul tezaur descoperit în 1912 la Borodino (la nord de gurile Dunării) alcătuit din obiecte specifice culturilor nord-pontice și din obiecte de caracter egeeo-micenian²⁴.

Zona de dealuri din nord-estul Munteniei și din vestul Moldovei (din județul Buzău și pînă în județul Neamț) și parțial Podișul central moldovenesc au fost locuite în cea mai mare parte a epocii bronzului de triburile culturii Monteoru²⁵. Evoluția sa, în mare măsură paralelă cu culturile vecine Wietenberg, Costișa și Tei, este atestată printr-o serie de „importuri” ce sincronizează anumite momente din desfășurarea celor patru culturi. Inevitabil cultura Monteoru a avut în întreaga sa existență contacte cu triburile răsăritene de stepă cu care se învecina către est. Începînd din faza Monteoru Ia, se constată o restrîngere a ariei Monteoru, care continuă să ocupe în special zona județelor Buzău și Vrancea²⁶. Această retragere a populațiilor culturii Monteoru din Moldova de mijloc mai spre sud, care coincide cronologic cu aparenta lipsă a așezărilor de tip Costișa din jumătatea nordică a Moldovei, se explică foarte probabil prin extinderea în teritoriile respective a triburilor răsăritene documentate prin morminte tumulare cu ocră. Obiecte de podoabă găsite în morminte din etapa mijlocie a culturii Monteoru (faza Ia) de la Sărata Monteoru permit relații cronologice cu mormintele regale de la Micene²⁷.

Odată cu începutul fazei IIa se constată unele schimbări în evoluția culturii Monteoru. În afară de aspectul general al ceramicii, la Sărata

²⁴ A. M. Tallgren, *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, Helsinki, II, 1926, p. 129 și urm., fig. 73; Marija Gimbutas, *Bronze age cultures in central and eastern Europe*, 1965, p. 65 și urm., pl. 12, 13/1—4.

²⁵ Ion Nestor, *op. cit.*, p. 102—105.

²⁶ Sebastian Morintz, *op. cit.*; Alexandru Oancea a ajuns la aceeași concluzie (informație verbală).

²⁷ Eugenia Zaharia, *Studii și cercetări de istorie buzoiană*, p. 23; idem, *Dicționar de istorie veche a României*, 1976, p. 415.

Monteoru se constată primele fortificații și totodată o restrângere a așezării. În mormintele, mult mai sărace decât în perioada anterioară, sînt plasate în imediata apropiere a așezării. În același moment vase tipice fazei Monteoru IIa ajung în aria altor culturi și chiar grupuri de populații Monteoru se deplasează în sud-estul Transilvaniei. La Pufești (Vrancea) au fost cercetate așezări de aspectul unor mari cenușare (sălașe) cu ceramică din fazele Monteoru IIa și IIb²⁸ și unele obiecte de os de tip răsăritean. În cursul aceleiași etape ajung în aria culturii Monteoru sceptre de piatră proprii primei faze a culturilor Sabatinovka și Coslogeni.

Sfîrșitul culturii Monteoru apare în sudul Moldovei sub aspectul denumit Balintești-Gîrbovăț²⁹ (corespunzător fazei Monteoru IIb), care, venind în contact cu primele elemente de tip Noua, se integrează în evoluția acestei culturi. Mai puțin clară este evoluția culturii Monteoru după faza IIb din nord-estul Munteniei, deci din afara ariei de răspîndire a culturii Noua. Unele descoperiri încep să schițeze un aspect mai evoluat denumit Sihleanu (Pre-Babadag).

Jumătatea nordică a Moldovei, în perioada corespunzătoare fazelor timpurii ale culturii Monteoru, era populată de triburile culturii Costișa-Belopotok³⁰, un aspect regional timpuriu al culturii Komarovo. Pentru perioada imediat următoare, pînă la apariția culturii Noua, urme de locuire sînt extrem de rare și acestea greu de datat cu precizie. Descoperirea în așezările fazei timpurii ale culturii Noua, din jumătatea nordică a Moldovei, a unor fragmente de vase atribuite culturii Costișa au dus la concluzia că această cultură reprezintă una din rădăcinile culturii Noua³¹. Situația nu este atît de simplă dacă avem în vedere situația din perioada imediat anterioară culturii Noua. Recenta lucrare *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*³² evidențiază o situație semnificativă. În județul Botoșani au fost identificate, în afară de descoperirile de la Corlăteni și Trușești, unde ceramica de tip Costișa este atribuită fazei Noua I, doar două puncte cu urme de locuire Costișa. Pe teritoriul aceluiași județ s-au identificat 107 așezări de tip Noua. Fără a avea în prezent date la fel de exacte, o situație asemănătoare constatăm în general pentru jumătatea de nord a Moldovei ca și a R.S.S. Moldovenești. Și în acest caz, ca și în acela al restrîngerii în același moment a ariei culturii Monteoru, explicația este o mai mare extindere teritorială a triburilor nord-pontice. Astfel rămîne deschisă problema participării culturii Komarovo (Costișa-Belopotok) la formarea culturii Noua.

Cultura reprezentativă a epocii bronzului (perioadele mijlocie și tîrzie) din podișul Transilvaniei a fost cultura Wietenberg. O serie de descoperiri permit sincronizarea evoluției sale cu aceea a culturilor Otomani, Tei și Monteoru. Ultima fază, Wietenberg III, se diferențiază clar prin unele trăsături ale ceramicii și în special prin ornamentele sale meandrice³³.

²⁸ Marilena Florescu, Mircea Nicu, Gheorghe Rădulescu, *Memoria Antiquitatis*, III, 1971, p. 157–181.

²⁹ Eugenia Zaharia, *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 139–176.

³⁰ Alexandru Vulpe, *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 105–122; Marilena Florescu, *Dacia*, N.S., XIV, 1970, p. 51–81.

³¹ Adrian C. Florescu, *Arheologia Moldovei*, II–III, 1964, p. 164.

³² Redactat de Alex. Păunescu, P. Sadurschi, V. Chirică.

³³ K. Horedt, *Muzeul Brukenthal*, Studii și comunicări, 13, 1967, p. 138.

Cultura Wietenberg își continuă încă un timp evoluția sa proprie, independentă (subfaza IIIa) când se constată chiar elemente specifice acestei culturi la sud de Carpați, în faza a IV-a a culturilor Verbicioara și Tei. Sfârșitul culturii Wietenberg (subfaza IIIb) și respectiv sfârșitul epocii bronzului în podișul Transilvaniei a avut loc în condițiile pătrunderii și a coexistenței triburilor culturii Noua cu triburile culturii Wietenberg.

Am schițat situația existentă în perioada bronzului mijlociu (în cazul mormintelor tumulare cu ocră depășind chiar acest cadru cronologic spre a crea o imagine de ansamblu) în acele regiuni în care în perioada bronzului târziu au evoluat culturile Coslogeni și Noua.

Cultura Noua este îndeaproape înrudită cu cultura Sabatinovka³⁴. Cultura Coslogeni prezintă în prima sa fază asemănări până la identitate cu cultura Sabatinovka. Triburile culturii Sabatinovka ocupau în perioada târzie a epocii bronzului zona de stepă și parțial de silvostepă dintre Nistru și Nipru, precum și o parte din peninsula Crimeea. Cultura Coslogeni a fost identificată și studiată în ultimul deceniu³⁵. Purtătorii acestei culturi au populat sud-estul României (Dobrogea și Bărăganul) și o parte, încă nedelimitată către sud, din nord-estul Bulgariei. Cultura Noua a cuprins spațiul dintre Nistrul mijlociu și superior și limita estică a Carpaților Apuseni³⁶. Spre sud se răspindea până la limita nordică a zonei de stepă a regiunii dintre Siret și Nistru. Cele trei culturi menționate prezintă elemente evident comune, dintre care menționăm: 1. așezări de aspectul unor grupe de sălășe (cenușare, în limba rusă *zolniki*); 2. în toate așezările o mare cantitate de oase de animale domestice între care predomină cele de bovine; 3. un procent ridicat de unelte și arme de os; 4. ceramică asemănătoare ca factură, cu unele forme comune; 5. practicarea ritului inhumăției, excepție făcând cultura Noua cu un procent foarte redus de morminte de incinerare. Există o serie de elemente comune numai fazei timpurii a culturilor Sabatinovka și Coslogeni, altele numai culturilor Sabatinovka și Noua. Legătura organică dintre cele trei culturi ilustrează existența la sfârșitul epocii bronzului a unui mare complex cultural pe care l-am denumit Sabatinovka-Coslogeni-Noua. Analiza elementelor comune precum și a celor specifice fiecărei culturi permit definirea fizionomiei proprii fiecărei culturi.

După ce în regiunile nord-vestice și vest-pontice, perioadele timpurie și mijlocie ale epocii bronzului ne sînt cunoscute prin cultura catacombelor și cultura Srubnaia, faza timpurie, exclusiv prin înmormintări (chiar dacă pentru nordul Mării Negre pot fi citate și excepții), în cursul secolului XIV î.e.n. se constată apariția spontană a numeroase așezări Sabatinovka și respectiv Coslogeni. Putem fi de acord cu cercetătorii sovietici că Sabatinovka constituie o etapă a culturii Srubnaia, dar e greu de crezut (și problema se pune la fel și pentru cultura Coslogeni) că fondul cultural Srubnaia timpurie din spațiul dintre Nipru inferior și gurile Dunării, documentat numai prin morminte, a dat naștere în același timp unei culturi unitare, care se evidențiază printr-un foarte mare număr

³⁴ Adrian C. Florescu, *op. cit.*

³⁵ Sebastian Morintz și Niță Anghelescu, SCIV, 21, 1970, 3, p. 373—413.

³⁶ Adrian C. Florescu, *op. cit.*, p. 143 și urm.

de aşezări. Considerăm că într-adevăr cultura Sabatinovka reprezintă o etapă a culturii Srubnaia, dar începuturile culturii Sabatinovka ca atare s-au constituit în regiunile de la est de Nipru şi ulterior, în cadrul unor mari deplasări de populaţii, a cuprins zonele de stepă de la est de Nipru pînă la Dunărea de Jos. S-a exprimat de altfel, chiar şi în arheologia sovietică, punctul de vedere după care cultura Sabatinovka ar fi o cultură deosebită în raport cu culturile mai vechi din nord-vestul Mării Negre, cultura Sabatinovka aflîndu-şi dezvoltarea deplină şi definitivă numai în stepele de la vest de Nipru ³⁷.

Cultura Coslogeni este rezultatul aceleiaşi migraţii de populaţii care s-au oprit la valea Mostiştei. Materialul arheologic din cele mai vechi aşezări Coslogeni din zona istro-pontică este identic cu acela care în nordul Mării Negre aparţine primei faze a culturii Sabatinovka. Am atribuit descoperirile din zona istro-pontică culturii Coslogeni, inclusiv cele mai vechi, deoarece din momentul stabilirii noilor populaţii în zona menţionată ele au avut o evoluţie independentă, deosebită de aceea a triburilor Sabatinovka din sudul Ucrainei. Curînd după venirea lor în zona istro-pontică triburile culturii, care pentru prima etapă a existenţei sale în această zonă ar putea fi denumită Sabatinovka-Coslogeni, au venit în contact cu populaţiile culturilor Monteoru, Tei şi Zimnicea-Plovdiv. În evoluţia lor ulterioară au avut nu numai cele mai strînse relaţii cu cultura Zimnicea-Plovdiv, dar se constată chiar o treptată pătrundere a triburilor Coslogeni la sud de Dunăre în aria culturii Zimnicea-Plovdiv. Această realitate poate fi măcar în parte explicată prin apariţia în părţile nordice ale teritoriului culturii Coslogeni (aproximativ zona oraşelor Galaţi, Brăila, Tulcea), la limita finală a epocii bronzului, a unor populaţii cu o cultură ce reprezintă un aspect evoluat al culturii Monteoru din zona deluroasă, de la curbura Carpaţilor, respectiv aspectul cultural Sihleanu (Pre-Babadag). Atît cultura Coslogeni, care în sudul Munteniei se menţine pînă la sfîrşitul epocii bronzului, cît şi aspectul cultural Sihleanu, sînt urmate direct de primele culturi hallstattiene din zonele respective.

Asemănarea dintre culturile Noua şi Sabatinovka se explică, pe de o parte prin participarea fondului vechi al culturii Sabatinovka la formarea culturii Noua, iar pe de altă parte, prin relaţii strînse între populaţiile culturilor Noua şi Sabatinovka, care duc la un moment dat (secolul XIII î.e.n.) la o relativă uniformizare culturală în spaţiul dintre Carpaţii Apuseni şi cursul mijlociu şi inferior al Niprului. Conţinutul culturii Noua păstrează unele elemente de tradiţie Monteoru şi Belopotok-Costişa. Mai puţin evidente sînt cele de tradiţie Wietenberg. Opinia după care cultura Tei ar fi jucat un rol important în formarea culturii Noua ³⁸ nu se poate menţine.

Sfîrşitul culturii Noua coincide cu pătrunderea dinspre vest a culturii hallstattiene timpurii. Cultura Sabatinovka este urmată de cultura Belozerka, care reprezintă, după arheologii sovietici, ultima etapă a culturii Srubnaia.

³⁷ V. D. Ribalova, cf. A. M. Leskov, *Pamjatniki epohi bronzy iuga evropejskoi ciasti SSSR*, Kiev, 1967, p. 18 şi n. 41.

³⁸ Adrian C. Florescu, *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 67.

Un deosebit interes prezintă evoluția istorică din epoca bronzului de la vest de Carpații Apuseni și de Munții Banatului, din cîmpia largă a Tisei și a afluenților săi. O mare parte a acestui spațiu geografic, cuprinsă între Carpații Apuseni și Munții Tatra, a fost populată în perioada mijlocie a epocii bronzului de triburile culturii Otomani (— Füzesabony). Principalele elemente ce caracterizează conținutul acestei culturi (locuințe, fortificații, ceramică, metalurgie etc.) ilustrează în același timp un înalt nivel de dezvoltare în raport cu nivelul general al perioadei bronzului mijlociu din sud-estul Europei. Descoperirea sanctuarului de la Sălacea (jud. Bihor) dezvăluie noi aspecte ale culturii materiale și spirituale ale triburilor culturii Otomani ³⁹.

În evoluția sa cultura Otomani a avut contacte cu culturile Wietenberg, Pecica, Vatina și cu cultura ceramicii încrustate de la Dunărea mijlocie. Cercetările au demonstrat întreruperea bruscă a locuirii marilor așezări fortificate Füzesabony (Otomani) din cîmpia Tisei, ca urmare a pătrunderii dinspre nord-vest a triburilor culturii mormintelor tumulare (Hügelgräberkultur) ⁴⁰. Acest eveniment a avut loc aproximativ la mijlocul perioadei bronzului mijlociu, pe la 1500 î.e.n. sau curînd după această dată (la sfîrșitul perioadei Bronz III după A. Moszolics, sfîrșitul perioadei Bronz B după Reinecke, sfîrșitul fazei Otomani II după I. Ordentlich). Conform cronologiei absolute folosite de A. Moszolics, sfîrșitul „bronzului autohton”, evidențiat de încetarea așezărilor corespunzătoare, s-ar plasa în cursul secolului XIII î.e.n., iar evenimentul respectiv ar reprezenta punctul de plecare al „marii migrații egeene”. Observațiile cercetătoarei maghiare referitor la pătrunderea triburilor culturii mormintelor tumulare și la efectele deplasării de populații sînt deosebit de importante pentru înțelegerea desfășurării istorice de pe teritoriul Ungariei. Considerăm însă că împrejurările istorice la care ne referim sînt mult mai timpurii decît secolul XIII și că nu pot fi puse în legătură directă cu marile deplasări de populații cunoscute sub denumirea de „marea migrație egeeană”.

Deplasarea masivă a unor populații ale culturii mormintelor tumulare din Europa centrală spre sud-est a determinat mari schimbări în evoluția istorică de la Dunărea mijlocie. Acțiunea triburilor culturii mormintelor tumulare în această zonă a fost complexă și de lungă durată. Evoluția culturală din bazinul riului Tisa și a afluenților săi răsăriteni se explică în mare măsură prin pătrunderea populațiilor menționate ⁴¹. În bazinul superior al Tisei, după încetarea locuirii marilor așezări ale bronzului „autohton”, se formează noi grupe culturale. Deși cultura Otomani reușește să se mențină în Crișana, efectul aceleiași presiuni dinspre vest se manifestă prin deplasarea unor grupuri de populații Otomani (Füzesabony) spre sud în aria culturii Pecica, de pe cursul inferior al Mureșului, și spre est în aria culturii Wietenberg ⁴².

La Dunărea mijlocie același masiv etno-cultural al mormintelor tumulare a determinat deplasarea populațiilor culturii ceramicii încrus-

³⁹ I. Ordentlich, Satu Mare — Studii și comunicări, II, 1972, p. 71—72.

⁴⁰ A. Moszolics, Acta Archaeologica, Budapesta, VIII, 1957, p. 119—156.

⁴¹ K. Horedt, op. cit., p. 142.

⁴² I. Ordentlich, Cercetările arheologice de la Otomani și Sălacea și locul lor în contextul culturii Otomani (Rezumatul tezei de doctorat), Iași, 1973, p. 14.

tate în josul Dunării, în aria culturii Vatina, precum și formarea culturii Žuto Brdo-Girila Mare, care s-a extins pînă în sudul Olteniei, și culturii Cruceni-Belegiș în Voivodina și Banat⁴³. Prezența triburilor culturii mormintelor tumulare pe teritoriul Ungariei s-a resimțit în întreaga evoluție a culturii Cruceni-Belegiș. În zona cursului superior al Tisei pătrunderea culturii mormintelor tumulare a determinat constituirea unor grupe culturale în care tradițiile culturii Otomani se evidențiază în proporții diferite (Pily, Egyek). Nu este clarificat deocamdată sfîrșitul culturii Otomani din Crișana. Există în prezent descoperiri încă inedite ce documentează un aspect cultural deosebit, care încheie evoluția istorică din epoca bronzului în regiunea amintită.

În imediata vecinătate a culturii Otomani către nord — nord-est în Ucraina transcarpatică și în regiunile imediat învecinate din România, Ungaria și Slovacia s-a constituit încă din perioada mijlocie a epocii bronzului cultura Suci de Sus care a durat pînă la sfîrșitul epocii bronzului, fiind integrată treptat în primul aspect cultural hallstattian timpuriu de tip Gáva. Cultura Gáva s-a format pe baza evoluției locale din grupele culturale din zona cursului superior a Tisei (Piliny, Egyek, Berkesz-Demecser) în care se recunosc puternice tradiții ale culturii Otomani⁴⁴. Și mai limpede este transformarea locală organică a culturilor Cruceni-Belegiș și Žuto Brdo din sudul bazinului Tisei și din Banat în culturi hallstattiene timpurii. O evoluție deosebită spre perioada hallstattiană timpurie, în care se recunoaște participarea culturii mormintelor tumulare, o manifestă grupul cultural denumit Csorva de pe Tisa mijlocie (zona orașului Szeged)⁴⁵.

Pe la 1200 î.e.n. (în unele regiuni chiar mai devreme) au avut loc schimbări evidente în aspectul culturilor din Europa centrală și sud-estică, ceea ce a determinat constituirea unor culturi cu trăsături clar deosebite de culturile anterioare ale epocii bronzului. Această nouă epocă poartă denumirea convențională de Hallstatt, după numele localității din Austria, unde a fost cercetată o vastă necropolă (1270 morminte dintre care 45% de incinerare, restul de inhumare, datînd din secolele VIII—V î.e.n.) cu numeroase obiecte caracteristice epocii (din bronz și fier). Perioada hallstattiană timpurie (circa 1200—1100—750 î.e.n.) este apreciată în mod diferit. Unii arheologi consideră etapele timpurii ale noi epoci drept început al epocii fierului, justificînd denumirea de epoca Hallstatt⁴⁶. Luînd în considerare faptul că în perioada la care ne referim a avut loc cea mai mare dezvoltare a metalurgiei bronzului și că în același timp obiectele de fier sînt extrem de rare, alții atribuie perioada în discuție unei etape distincte de la sfîrșitul epocii bronzului⁴⁷. În sfîrșit, alți specialiști consideră aceeași perioadă tranziția de la epoca bronzului la epoca fierului⁴⁸. Nu putem nega nici unuia din cele trei puncte de vedere exprimate o anumită

⁴³ Sebastian Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, I, ...

⁴⁴ K. Horedt, *op. cit.*, p. 142—144.

⁴⁵ Ibidem; O. Trogmaier, *Acta Archaeologica*, Budapesta, XVI, 1963, 1—4, p. 85 și urm.

⁴⁶ D. Berciu, *Istoria României*, I, 1960, p. 137. I. Nestor, *Istoria poporului român*, 1970, p. 28.

⁴⁷ K. Horedt, *op. cit.*, p. 137.

⁴⁸ Valeriu Leahu, „SCIV”, 24, 1973, 3, p. 477 și urm.

îndreptăţire. Aceasta arată dificultatea de a încadra evoluţia societăţii în scheme fixe şi justifică utilitatea denumirilor convenţionale, mai obiective, pentru desemnarea unor perioade sau aspecte culturale. Cel mai important este faptul că, indiferent de denumirea ce se dă perioadei cuprinse între circa 1200 şi 750 î.e.n., cercetările au putut defini clar conţinutul său.

Cercetări mai vechi, dar mai ales cele efectuate în ultimii 30 de ani în spaţiul carpato-balcanic au prilejuit precizări importante cu privire la originea, răspîndirea şi aspectele regionale ale ansamblului cultural hallstattian timpuriu tracic. În acest ansamblu se deosebesc două complexe cu anumite trăsături specifice: cel nordic cu ceramica ornamentată cu caneluri, cel sudic cu ceramică ornamentată prin imprimare⁴⁹.

Complexul cultural hallstattian timpuriu tracic de nord, răspîndit din zona cursului superior al Tisei pînă pe cursul mijlociu al Nistrului şi pînă la Carpaţii meridionali cu unele infiltraţii şi la sud de aceşti munţi, se caracterizează în primul rînd prin anumite forme de vase cu suprafaţa neagră lustruită decorată cu caneluri. Problema raportului dintre cele mai vechi culturi hallstattiene şi culturile din perioada finală a epocii bronzului se pune în mod deosebit în zona dintre cursul superior al Tisei şi Carpaţii Apuseni, pe de o parte, şi în restul regiunilor din cuprinsul ariei acestui complex, pe de altă parte. În primul caz se poate urmări originea locală pe fondul culturilor anterioare din epoca bronzului, în al doilea caz culturile hallstattiene timpurii suprapun direct o cultură total deosebită, cultura Noua, sau la sud de Carpaţi culturile Verbicioara şi Tei. Este clar că după formarea sa în zona Tisei superioare cultura denumită de tip Gáva s-a extins treptat în cursul secolului XII, poate şi XI î.e.n., pînă la Nistru. Cercetările din România au putut preciza trei aspecte culturale (Lăpuş II, Reci şi Mediaş) ce reprezintă totodată trei faze din evoluţia complexului cultural cu ceramică canelată, pe care le denumim: Gáva-Lăpuş II, Gáva-Reci şi Gáva-Mediaş. Prima fază este documentată numai în nord-estul Ungariei, în nord-vestul României, în sud-estul Slovaciei şi în Ucraina transcarpatică⁵⁰. A doua fază este documentată, în afară de aria iniţială, în sud-estul Transilvaniei şi pe cursul mijlociu al Nistrului⁵¹. Descoperirile ce ilustrează faza a treia (Gáva-Mediaş) indică totodată maxima răspîndire a complexului hallstattian timpuriu tracic de nord. Aşezările fazei Gáva-Mediaş, mai bine cunoscute în Transilvania⁵², cuprind suprafeţe largi de depuneri bogate ce atestă o locuire îndelungată care s-ar putea raporta la secolele XI—VIII î.e.n. Ansamblul culturii materiale din aşezările de tip Mediaş din Transilvania reflectă un înalt nivel de dezvoltare a culturii hallstattiene timpurii, manifestat prin ceramică de calitate excepţională ce poate sta alături de aceea din perioada clasică greacă, prin producţia locală a obiectelor de fier, prin sisteme grandioase de fortificare a aşezărilor.

Un loc aparte în cadrul complexului hallstattian timpuriu tracic de nord îl are cultura Susani-Bobda II din Banat. Cercetările au arătat

⁴⁹ Sebastian Morintz, *op. cit.*,

⁵⁰ Attila László, „SCIV”, 21, 1973, 4, p. 575 şi urm.

⁵¹ Z. Székely, *Aşezări din prima vîrstă a fierului în sud-estul Transilvaniei*, Sf. Gheorghe, 1966, p. 5 şi urm.; G. I. Smirnova, „SCIVA”, 25, 1974, 3, p. 359 şi urm.

⁵² Eugenia Zaharia, „Dacia”, N.S., IX, 1965, p. 83—104.

clar evoluția locală continuă din perioada bronzului mijlociu (cultura Cruceni-Belegiș) până în perioada culturii Susani-Bobda II. Chiar dacă între această cultură și cultura Gáva, situată la nord, exista elemente comune specifice perioadei hallstatiene timpurii, cele două culturi nu se pot confunda. Structura specifică fiecăreia se explică prin origini diferite.

Organic legat de complexul hallstattian timpuriu tracic din nord, cu ceramică canelată, este complexul tracic de sud, caracterizat prin ceramică imprimată. Acesta s-a răspândit din valea Dunării până în valea Mariței depășind chiar, în unele direcții, acest spațiu. Astfel, descoperiri specifice acestui complex documentează extinderea sa în nord-vestul Asiei Mici (Troia), ca și spre nord-est în Moldova și R.S.S. Moldovenească. În cadrul complexului cultural cu ceramică imprimată distingem următoarele aspecte sau culturi: Insula Banului, pe o zonă largă în jurul Porților de Fier, Pșeničevo-Razkopenica în Bulgaria centrală și sud-estică și fără îndoială (deși ne lipsește documentarea) în Turcia europeană, Babadag în Dobrogea și regiunile imediat învecinate Dobrogei, Cozia-Brad în Moldova, Saharna-Solonceni în R.S.S. Moldovenească.

Problema originii întregului complex cultural hallstattian timpuriu cu ceramică imprimată ne obligă să avem în vedere în fiecare caz culturile pre-hallstatiene (de la sfârșitul epocii bronzului) din aria fiecărei culturi hallstatiene timpurii.

Cultura Insula Banului derivă direct din cultura Žuto Brdo de la vest de Porțile de Fier, răspîndindu-se ulterior și la est de Porțile de Fier.

Cultura Pșeničevo-Razkopenica are asemănări pe de o parte cu cultura Insula Banului, iar pe de altă parte cu cultura Babadag, ea reprezentînd totuși o unitate cu trăsături proprii ⁵³. În aria sa de răspîndire nu este deloc clară situația din perioada care o precede imediat. Unele date par a indica un aspect cultural derivat din culturile Zimnicea-Plovdiv și Coslogeni. Astfel nu avem nici o dovadă că în perioada anterioară să fi existat acele elemente care ar fi putut da naștere unei culturi hallstatiene timpurii de genul celei de tip Pșeničevo-Razkopenica. Nu negăm participarea fondului local la cristalizarea unor trăsături proprii fiecărei culturi, dar elementele comune întregului complex tracic de sud nu pot fi explicate prin evoluții strict locale, independente. Este de presupus în Bulgaria centrală existența unui orizont cultural anterior, datorat unei migrații dinspre nord-vest prin care au fost transmise acele elemente comune culturilor Insula Banului și Pșeničevo-Razkopenica.

Între culturile Babadag și Insula Banului nu se constată o legătură directă. În schimb, între culturile Pșeničevo-Razkopenica și Babadag există elemente identice fără ca cele două culturi să se identifice în ansamblu. Este de presupus și în cazul culturii Babadag o derivație timpurie din cultura Insula Banului, sau din acel aspect care a dat naștere culturii Pșeničevo-Razkopenica. Sinteza culturală Babadag are și unele elemente specifice care derivă din fondul local anterior de la sfârșitul epocii bronzului, cultura Sihleanu,

Aspectul cultural Cozia-Brad ⁵⁴ din Moldova centrală ilustrează un grup desprins din cultura Insula Banului din zona Porților de Fier,

⁵³ M. Čičikova, Thracia, I, Sofia, 1972, p. 79 și urm.

⁵⁴ Attila László, Arheologia Moldovei, VII, 1972, p. 207–222.

iar aspectul Saharna-Solonceni, din R.S.S. Moldovenească un grup hibrid înrudit, pe de o parte, cu aspectul Cozia-Brad și cu cultura Babadag (faza II), iar pe de altă parte, cu cultura Cernoles din zona de silvo-stepă din dreapta Niprului mijlociu ⁵⁵.

Ceramică specifică complexului hallstattian timpuriu tracic de sud s-a găsit în stratul VIIb₂ de la Troia ⁵⁶. Aceasta are cele mai apropiate analogii, pe de o parte, în ceramica culturii Pșeničevo-Ražkopenica din Bulgaria centrală și sud-estică iar, pe de altă parte, în ceramica culturii Babadag din zona istro-pontică. Importanța unor asemenea descoperiri a fost mult timp sesizată. Insuficienta cunoaștere a culturilor căror aparțin neau materialele străine mediului cultural din Asia Mică a dat naștere unor interpretări diferite. Cu o jumătate de veac în urmă, Vasile Pârvan, mai mult intuitiv decât pe baza unor date arheologice corespunzătoare, a vorbit de prezența dacilor la Troia. Pârvan vedea originea ceramicii străine de la Troia în culturile eneolitice Cucuteni și Gumelnița. Alți cercetători au atribuit materialele în stratul VIIb₂ de la Troia unor populații venite din Europa centrală, sau de la Dunărea mijlocie. În sfârșit, alții au văzut în aceleași materiale dovada pătrunderii unor populații originare din regiunea munților Balcani.

Analizînd, pe baza publicațiilor descoperirile de caracter străin de la Troia, constatăm că ele nu formează un complex unitar, ci aparțin mai multor culturi balcano-dunărene din perioada diferite. Astfel, descoperiri sporadice aparțin culturii Tei, faza III, și culturii Zimnicea — Plovdiv. Mai multe fragmente de vase din stratul VII indică forme și ornamente caracteristice fazei târzii a culturii Coslogeni, atestată în sudul Munteniei și în nordul Bulgariei. Numeroase vase atribuite nivelului VII *b* sînt foarte asemănătoare celor din prima fază a culturii Babadag. Alte descoperiri au analogii perfecte în cultura hallstattiană timpurie din Bulgaria centrală. Cu excepția vasului de tip Tei, faza III, care constituie un element balcanic mai timpuriu, restul materialelor la care ne-am referit documentează prezența în regiunea Troiei a unor populații balcano-dunărene începînd din secolul XIII și pînă în secolul X î. e. n. Cele mai numeroase și cele mai expresive sînt cele de tip Coslogeni, faza tirzie, secolul XII și cele corespunzătoare primei faze a culturii Babadag, faza I, secolul XI î. e. n.

Nu există nici o îndoială că ansamblul cultural hallstattian timpuriu pe care arheologia îl definește cu toată claritatea în spațiul carpato-balcanic, mai precis spațiul cuprins între riurile Tisa și Morava precum și munții Rodope spre vest, Nistru și litoralul vestic al Mării Negre către est, a aparținut neamurilor trace. Epopeile homerice îi menționează pe traci pentru prima dată, iar informații istorice mai noi îi plasează în același spațiu. Continuitatea culturală, care se dovedește arheologic, arată limpede că acei care locuiau spațiul carpato-balcanic la sfîrșitul mileniului II î. e. n. erau strămoșii celor care locuiau același spațiu și în a doua jumătate a mileniului I î. e. n., respectiv neamurile trace. În afară de unele influențe culturale, sau chiar de unele infiltrații străine cu caracter local (cimerieni, iliri, greci, sciți, celti), în intervalul de timp cuprins între începutul perioadei

⁵⁵ A. I. Meliukova, *Sovetskaja arheologija*, 1, 1972, p. 57 și urm.

⁵⁶ Carl W. Blegen, Cedric G. Boutler, John L. Caskery, Marion Rawson, *Troy*, IV/2 (planșe). Cincinnati, 1958, pl. 260/37.1013 a—b; 261/36.1180; 282/17, 18.

hallstattiene (1200/1100 î. e. n.) și pînă în vremea corespunzătoare civilizației geto-dace în spațiul carpato-dunărean și a celei tracice de sud, n-a fost sesizată nici o schimbare care să illustreze mutații etno-culturale, ci doar evoluția firească progresivă a neamurilor trace.

Originea grupului etno-cultural și lingvistic tracice este foarte complexă, după cum am văzut, urmărind istoria spațiului carpato-balcanic încă din eneolitic. Firul evoluției locale nu s-a întrerupt decît aparent în perioada bronzului timpuriu, la începutul mileniului II î. e. n. Dar nici pentru această perioadă nu avem dovezi de schimbări etno-culturale pe care arheologia le-ar fi sesizat, ci dimpotrivă indicii ale continuității în zona de la curbura Carpaților și în Banat alături de unele infiltrații de caracter central-european. Culturile clasice ale epocii bronzului, care se remarcă prin originalitatea lor, au o origine indiscutabilă locală ce evidențiază tradiții străvechi. Grupul neamurilor trace, care constituie o realitate istorică în ultimul sfert al mileniului II î. e. n., este rezultanta evoluției din milenii III și II î. e. n. a cărei imagine a fost schițată mai sus.

Ultimul episod ce precede prezența efectivă a neamurilor trace în întreg spațiul carpato-balcanic îl constituie tranziția, în cursul secolului XIII î. e. n., de la epoca bronzului la epoca Hallstatt, respectiv formarea primelor culturi hallstattiene (Gáva, Șusani, Insula Banului), avînd ca fond genetic culturile Otomani, Cruceni-Belegiș și Žuto Brdo — Gîrla Mare, proces istoric la care și-au adus contribuția (cultural și etnic) și purtătorii culturii mormintelor tumulare din Europa centrală.

Primele culturi hallstattiene menționate mai sus au „hallstattizat” întreg spațiu carpato-balcanic. Ansamblul cultural hallstattian timpuriu tracice din sud-estul Europei reprezintă o parte dintr-un fenomen mai larg care a cuprins o vastă zonă a Europei din estul Franței și pînă la țărmul vestic al Mării Negre. Cercetările din Cîmpia Tisei și din Transilvania evidențiază trăsăturile specifice fenomenului hallstattian tracice. În perioada tîrzie a epocii bronzului s-a remarcat o intensificare a metalurgiei bronzului din Transilvania⁵⁷. În evoluția ulterioară corespunzătoare începutului perioadei hallstattiene timpurii se constată o adevărată revoluție culturală, manifestată pe mai multe planuri. Cantitatea de obiecte de bronz descoperită în Transilvania este de aproximativ 20 de ori mai mare decît în perioada imediat anterioară și tot acum apar, exclusiv în aria primelor culturi hallstattiene, primele obiecte de fier⁵⁸. Așezările sînt mai numeroase, cuprind suprafețe întinse și dovedesc prin bogăția materialului arheologic o locuire intensă. E clar că populația a sporit considerabil. Situații ca aceea pe care o reflectă descoperirile arheologice referitor la începutul perioadei hallstattiene din Transilvania au fost evidențiate de marele arheolog englez V. G. Childe, care a arătat că „revoluțiile tehnice” din istoria universală determină spectaculoase creșteri de populații și inevitabil schimbări în modul de organizare al societății. Două exemple sînt edificatoare în acest sens : „revoluția neolitică” și „revoluția industrială” din Anglia⁵⁹.

⁵⁷ Mircea Rusu, *Dacia*, N.S., 1963, p. 180—184.

⁵⁸ Idem, *Metalurgia bronzului în Transilvania la începutul Hallstattului* (Rezumatul tezei de doctorat), Iași, 1972, p. 15 și urm.

⁵⁹ V. Gordon Childe, *De la preistorie la istorie*, 1967, p. 37 și urm.

Un alt aspect ce completează imaginea culturii hallstattiene timpurii din Transilvania este acela evidențiat, pe de o parte, de fortificațiile așezărilor și de marea cantitate de arme de bronz, iar pe de altă parte, de forța de expansiune pe care o manifestă triburile respective. Populațiile hallstattiene timpurii din Transilvania se aflau — conform documentării de care dispunem — într-un stadiu avansat al orinduirii comunei primitive. Trăsăturile esențiale ale acestui stadiu au fost magistral reliefate de Fr. Engels care, definind „democrația militară”, arată că „războiul și organizarea împotriva războiului au devenit funcțiuni regulate ale vieții poporului”.

Saltul pe care îl remarcăm în perioada hallstattiană timpurie din Transilvania sub aspect economic, social, cultural se explică printr-un complex de împrejurări favorabile: 1. evoluția firească pe baza unor culturi foarte avansate — pentru vremea respectivă — ale epocii bronzului; 2. condiții naturale favorabile; 3. relații cu populațiile de la Dunărea mijlocie, care parcurgeau o evoluție în multe privințe asemănătoare.

Procesul complex de formare a grupului neamurilor trace poate fi înțeles numai avînd mereu în vedere evoluția în timp și spațiu. Purtătorii culturilor Otomani, Cruceni-Belegiș și Žuto Brdo — Gîrla Mare sînt înaintașii direcți ai purtătorilor primelor culturi hallstattiene, evident tracice. Celelalte culturi ale bronzului mijlociu și târziu din spațiul carpato-dunărean, înrudite cu cele menționate mai sus, n-au participat la fenomenul hallstattian, ci au fost integrate cu aproximativ un secol mai târziu în grupul etno-cultural considerat în ansamblul tracice. Natura relațiilor dintre purtătorii primelor culturi hallstattiene, în expansiunea lor către est și sud-est, cu populațiile rămase încă în stadiul final al epocii bronzului au fost diferite. Astfel, înaintînd spre răsărit, cultura hallstattiană timpurie cu ceramică canelată nu se transformă în contact cu cultura Noua. Ceramica din așezările corespunzătoare gazelor Gáva-Reci și Gáva-Medias de pe Nistrul mijlociu este aceeași ca și în așezările din Transilvania și de pe cursul superior al Tisei. Dimpotrivă, generalizarea ceramicii ce caracterizează complexul cultural hallstattian de sud cu ceramică imprimată a dat naștere unor culturi care prezintă elemente comune întregului complex, fiecare păstrînd însă elemente tradiționale locale. Realitatea este evidentă, explicația însă mai dificilă. Este aproape sigur că purtătorii culturii tracice timpurii și cei ai culturii Noua vorbeau limbi deosebite dar se deosebeau și în privința stadiului dezvoltării social-economice. În privința populațiilor de la sud de Dunăre situația era deosebită. În diverse etape ale istoriei străvechi am constatat o evoluție asemănătoare și chiar culturi comune spațiului carpato-balcanice. Apreciînd structura etno-culturală din Balcani, din perioada care precede acele elemente nord-vestice care au dus la cristalizarea culturilor hallstattiene din sud (secolele XII — XI î. e. n.), nu pierdem din vedere că fondul la care ne referim avea și o recentă componentă răsăriteană. Este vorba de acea populație răsăriteană Coslogeni, care după ce s-a „aclimatizat” în zona istro-pontică a pătruns în zona balcanică (secolele XIII — XII î.e.n.), suprapunînd acolo un vechi fond balcanic (care mai asimilase în trecut elemente răsăritene) a cărui ultimă manifestare independentă a fost cultura Zimnicea-Plovdiv (secolele XIV — XIII

î.e.n.). Suma acestor suprapuneri este cultura Pšeničevo—Razkopenica. Cultura Babadag este rezultatul fuziunii unui curent hallstattian timpuriu nord-balcanic cu cultura carpatică de tip Sihleanu. Cultura Insula Banului este o derivație directă din cultura Žuto Brdo — Grla Mare.

Dacă fondul pre-hallstattian balcanic păstrează, încă din cursul evoluției străvechi, elemente comune și celui carpato-dunărean, procesul hallstattizării a dus la o mai mare apropiere etnică și culturală din interiorul lumii tracice.

Considerînd că ansamblul etno-cultural tracic din spațiul carpato-balcanic este o realitate la sfîrșitul mileniului II î.e.n., și aceasta este clar rezultatul evoluției anterioare, se pune întrebarea : din care moment al evoluției s-ar putea vorbi de un grup lingvistic tracic ? După părerea unor lingviști de autoritate se poate vorbi de existența grupului lingvistic tracic odată cu existența populațiilor indo-europene, fie că acestea sînt străvechile populații neo-eneolitice, fie că primii indo-europeni vin din răsărit la mijlocul sau în a doua jumătate a mileniului III î.e.n.

În ceea ce ne privește, fără a avea posibilitatea să operăm cu subtilități lingvistice, urmărind desfășurarea istorică pe bază arheologică și asistînd în cursul mileniilor III și II î.e.n. la numeroase schimbări datorate evoluției locale, dar și unor repetate suprapuneri și interferențe culturale ce corespund cel puțin în parte și unor fenomene similare pe plan lingvistic și etnic, ne este greu să atribuim în aceeași măsură calitatea de grup lingvistic tracic atît stadiului inițial indo-european (fie el străvechi eneolitic local, fie reprezentat de migratori răsăriteni), cît și stadiului ilustrat de ansamblul etno-cultural și lingvistic tracic de la sfîrșitul mileniului II î.e.n. Limba pe care o vorbeau tracii de la sfîrșitul mileniului II î.e.n. va fi avut și ea istoria sa complicată, care nu putea fi în afara evoluției pe care o ilustrează, cu toate lipsurile sale, cercetarea arheologică.

Avînd în vedere elementele de continuitate ale străvechiului fond etno-cultural din interiorul și din jurul arcului carpatic, fond care a asimilat continuu elemente străine, noi nu avem posibilitatea ca pe bază arheologică să diferențiem într-un anumit moment al desfășurării istorice populații indo-europene de populații preindo-europene. Nici antropologia nu ne oferă date pentru a face asemenea delimitare categorică. Dimpotrivă, de cele mai multe ori, populațiilor răsăritene (morminte tumulare cu ocră) li se atribuie caractere meridionale. Populațiile răsăritene pătrunse în sud-estul Europei în cursul mileniilor III și II î.e.n. nu pot fi tratate global. Sînt populații originare din nordul Mării Negre, altele din zona Volga—Ural ; unele sînt sedentare, altele semi-nomade ; cultura lor nu este unitară. Este probabil ca cele din zona Uralului să reprezinte ramura iraniană.

Fără a putea rezolva în prezent în ansamblu problema indo-europeană, arheologia aduce contribuții concrete la formarea grupului cultural lingvistic și etnic tracic.

Recunoscut ca cel mai puternic grup etnic din sud-estul Europei, tracii, ca atare, se manifestă în istoria universală încă din ultimul sfert

al mileniului II î.e.n., participînd la „marea migrație egeeană”. Numită astfel în scrierile contemporane „marea migrație egeeană”, sau a „popoarelor mării”, din secolele XIII — XI î.e.n., reprezintă un episod important din istoria veche a lumii mediteraneene, o etapă bogată în evenimente istorice cu profunde repercusiuni în istoria civilizațiilor antice.

Informații rămase de la scriitorii antici vorbesc de pătrunderea unor populații balcanice în Asia Mică, înainte, în vremea și după războiul troian. Este vorba de traci, mizi și frigi. Asemenea știri sînt adesea contradictorii în ceea ce privește momentul deplasărilor. În ansamblu, aceste informații, care sînt mult mai tîrzii decît perioada cînd s-au petrecut evenimentele, arată că deplasările de populații au avut loc în ultimul sfert al mileniului II î.e.n.

Descoperiri arheologice din Macedonia, Grecia, și cele de la Troia, atestă pătrunderea unor populații de la sfîrșitul epocii bronzului și mai ales de la începutul epocii fierului (Hallstatt timpuriu) din regiunea Dunării mijlocii și a Dunării de Jos.

Etapa timpurie a culturilor hallstattiene tracice se încheie odată cu formarea complexului cultural denumit Basarabi, care reflectă în secolele VIII — VI î.e.n. o mai mare coeziune a neamurilor trace, ce se manifestă printr-o relativă uniformitate culturală din podișul Transilvaniei și pînă în Balcani, de la Nistru și pînă în Banat.

Începînd de la mijlocul mileniului I î.e.n. informații istorice scrise, tot mai frecvente, diferențiază în marea masă a lumii trace, desemnînd cu nume proprii, numeroase neamuri trace. Cele din nord, din spațiul carpato-dunărean au denumirea generică de geto-daci.

PROBLÈMES TOUCHANT L'ORIGINE DES THRACES À LA LUMIÈRE DES RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES

RÉSUMÉ

L'origine des Thraces est considérée à présent de différentes manières. Leurs débuts sont situés à l'énéolithique, à l'époque du bronze ou à la première époque du fer (Hallstatt). La majorité des archéologues roumains opinent que les populations qui ont créé les cultures de l'époque du bronze dans l'espace carpato-balkanique furent les Traces.

L'auteur de la présente étude part de la réalité unanimement reconnue par les archéologues, les historiens et les linguistes, à savoir qu'à la fin du II-a millénaire avant notre ère, l'espace carpato-danubien était habité dans son ensemble par des populations thraces. Pour la compréhension du processus réel de la formation du groupe ethnique, culturel et linguistique des Thraces, l'auteur synthétise les résultats des recherches archéologiques, en esquisant l'image générale de l'évolution historique depuis l'énéolithique jusqu'à la période des Géo-Daces.

Après l'énéolithique carpato-balkanique, qui représente une période de progrès notables, sur les plans ethnique et culturel sont enregistrées d'importantes mutations. Cela s'explique par la pénétration de populations d'origine orientale. Selon la majorité des spécialistes, ce sont là les premières vagues de populations indo-européennes. Les cultures „classiques” de l'époque du bronze dans l'espace carpato-danubien permettent de suivre l'évolution locale, ininterrompue depuis l'an 1800—1700 avant notre ère, puis le processus organique de passage à la première époque du fer (1300 — 1200 avant notre ère), la relative uniformisation culturelle dans l'entier espace carpato-danubien (1200 — 1110 avant notre ère) et puis l'évolution ininterrompue jusqu'au milieu du I-er millénaire avant notre ère, lorsque les sources historiques écrites mentionnent les Géo-Daces.

PROBLEME DE IDEOLOGIE POLITICĂ ÎN IMPERIUL ROMAN

DE
EUGEN CIZEK

Politologia a cunoscut în timpul Imperiului Roman o diversificare remarcabilă. Desigur această diversitate ideologică apare în ultimă instanță condiționată de raporturile și de interesele forțelor sociale, care emerg totdeauna din confruntările istorice. Nu trebuie crezut că dispariția Republicii—*libertas* sau *libera res publica*, cum o numeau romanii—a jugulat sau limitat dezbaterile ideologice, în pofida dispariției climatului de libertate a opiniilor, considerat drept conținutul esențial al vechii structuri asumate de statul roman înainte de Actium¹.

Toți autorii din vremea Imperiului erau dealtfel conștienți de antiteza fundamentală dintre Republică și Imperiu și o luau în considerare ca premisă a oricăror reflecții de ideologie politică. Chiar la începutul veacului întâi al erei noastre, Velleius Paterculus opune categoric tiparul politic al Imperiului celui al Republicii, estimându-le, cum am încercat cindva să demonstrăm, *genera* închise, apte să reclame optici diferite de la istoricii lor². Destinul ar fi instalat pe August în fruntea statului pentru a salvagarda și conserva Roma, desigur într-o nouă formă³.

Reflexele dezbaterilor și tensiunilor ideologico-politice pătrund nu numai în literatură, ci și în alte vestigii ale timpului, mai cu seamă în inscripții și pe monedele emise în tot cursul Imperiului. Tendințele exprimate comportă o pluralitate notabilă, ca dealtfel și domeniile de activitate, unde se ivesc idei cu semnificație politică. Totuși, în această ultimă privință, trebuie marcată de la bun început o ierarhizare. Într-adevăr, în primele două secole de existență a Imperiului, problemele provinciilor și ale armatei—forță atât de importantă, în tot cursul istoriei imperiale—se estompează față de altele, deși, fără îndoială, ele nu lipsesc cu desăvîrșire din izvoarele vremii. Chiar și problemele senatului sînt îndeobște pla-

---

¹ TAC., *Ann.*, 4, 32, 1 califica acest stat *veteres populi Romani res*; dar în alt pasaj apare *vetus res publica* (*ibid.*, 6, 23, 3). Dimpotrivă, Imperiul e denumit *rei Romanae arbitrium* (*ibid.*, 6, 57, 4), dar și *principatus* sau *imperium* (*ibid.*, 6, 56, 7), ori chiar *res publica* (*ibid.*, 6, 52, 1). Pentru discutarea termenului de *libertas* în timpul Imperiului, printre alții cf. Walter JENS, *Libertas bei Tacitus*, în *Hermes*, 84, 1956, p. 331—352. Pentru persistența dezbaterilor ideologice cf. Paul PETIT, *Histoire générale de l'Empire Romain*, Paris, 1974, p. 29—30.

² Eugen CIZEK, *L'image du renouvellement historique chez Velleius Paterculus*, în *Studii Clasice*, 14, 1972, p. 85—93 (îndeosebi pp. 89—91).

³ VELL., *Hist. Rom.*, 2, 60, 1. August este declarat aici *conditor*, întemeietor de noi structuri politice.

sate în umbră sau corelate strîns—dealtminteri întocmai ca și cele ale provinciilor și ale militarilor—prevalentei preocupări ideologice a oamenilor timpului: esența și orientarea puterii împăratului. Cercetătorii moderni au observat că problemele senatului aproape nu apar în *De clementia*, acest scurt tratat de ideologie politică, alcătuit de Seneca în 56 e.n., deși autorul însuși era senator⁴. Trebuie totuși adăugat că această polarizare a problematicei ideologice survine mai ales în sfera surselor literare, celelalte izvoare, vestigiile arheologice, epigrafice și numismatice, în măsura posibilităților de care dispuneau, ilustrînd mai variat și mai echilibrat ideile și întrebările politice ce și le puneau romanii Imperiului. Este de la sine înțeles că toate opțiunile ideologice asumau, pe de altă parte, un caracter de clasă. De asemenea, romanii se interesau de împărați nu atît pentru persoana lor, ci deoarece înțelegeau că oricum ei exercitau puterea reală.

Desigur, instaurarea monarhiei, chiar dacă abil camuflată de August, determinase transformarea radicală a cadrului unde aveau loc dezbaterile ideologice, semnalizate de diversele izvoare. Deliberările ideologice nu se mai desfășurau în cîmp deschis, în peisaj public, ci *in arto*, în cadru limitat, ferit de ochii oricărui privitor. O asemenea constatare este valabilă nu numai pentru discuțiile desfășurate la Roma și relative la Principat, ci și pentru cele care aveau loc în taberele militare și în provincii. Tacit notează că discuțiile din tabere, relativ la interesele soldaților, în care nu lipseau anumite implicații de ideologie politică, în raport cu rolul militarilor în stat, se desfășurau în conciliabule tainice, mai cu seamă nocturne. Tocmai în asemenea convorbiri incita la revoltă pe soldații din legiunile pannonice acest alter-Tersit care a fost Percennius: *is imperitos animos et quatenam post Augustum militiae condicio ambigentis inpellere paulatim nocturnis conloquiis, aut, flexo in uesperam die et dilapsis melioribus, deterrimum quemque congregare*⁵. Pe de altă parte, tot într-un loc închis și ferit, discutau despre problemele lor provincialii, inclusiv fruntașii orașelor, decurionii și ulterior curialii. Îndeosebi revoltele sînt pregătite în secret și prin discuții care implică uneori ideea separării de Roma. Julius Civilis îndeamnă în 69 e.n. la seditiune pe fruntașii batavilor cu prilejul unui banchet organizat noaptea într-un codru tainic⁶. Ulterior același răzvrătit incită la secesiune de Roma pe căpeteniile Galiilor, în convorbiri secrete, unde le amintește nenorocirile aduse lor de pacea

⁴ Cf. mai ales F. WEIDAUER, *Der Prinzipat in Senecas Schrift De Clementia*, diss., Marburg, 1950, p. 44 și Miriam GRIFFIN, *Seneca. A Philosopher in Politics*, Oxford, 1976, p. 141. Dar și TAC., *Ann.*, 3, 65, 1—4, va sublinia degradarea morală a senatorilor și diminuarea funcției lor politice. Firește însă că unele tensiuni interne subsistă în senat și că nu dispar complet manevrele periferice, angajate cu prilejul confruntărilor electorale senatoriale, manevre care puteau uneori revela împăratului nemulțumirea curiei. În această privință, cf. R. F. ROSSI, *Tracce di lotta politica nel senato di Caligola*, în *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica*, 99, 1971, p. 164—171.

⁵ TAC., *Ann.*, 1, 16, 5. De asemenea, noaptea și prin convorbiri tainice, în care se strecurau abil—*se inserunt*—izbutesc partizanii ordinei și ai lui Drusus să calmeze rebeliunea (*ibid.*, 1, 18, 5.).

⁶ TAC., *Hist.*, 4, 14, 4: *Civilis primores gentis et promptissimos uolgi specie epularum sacrum in nemus uocatos, ubi nocte ac laetitia incaluisse uidet, a laude gloriae gentis orsus iniurias et raptus et cetera servituti mala enumerat.*

romană : ... *secretis sermonibus admonebat malorum, quae tot annis perpessi miseram servitutem falso pacem uocarent*⁷.

La Roma, discuțiile politice și meditațiile asupra formelor de guvernământ se situau de asemenea *in arto*. În dezbaterile senatului, ajungeau prea puține ecouri ale unor asemenea convorbiri, care erau întreținute mai ales în palat, de împăratul și de consilierii sau de curtenii săi, ori în casele personajelor importante din Capitală, cavaleri și mai cu seamă senatori. În momentele de teroare, dezlănțuită de cezari, *primores* ai Romei supra-vegheau cu strictețe conversațiile lor, evitau urechile indiscrete, controlau acoperișurile și zidurile, pentru a depista eventualii spioni ai împăratului⁸. Controversele ideologice nu se mărgineau la elegante dueluri teoretice, ci costau adesea mult sînge.

Peisajul preferat al discuțiilor ideologice pare a-l fi constituit la Roma, cum ne arată același Tacit, cercurile cultural-politice, *circuli*, și, firește, banchetele unde se adunau exponenții diferitelor grupuri de interese și de presiune. Tacit atribuie chiar împăratului Tiberiu un discurs în care, după ce semnalase creșterea luxului, bătrînul *princeps* a reliefat că problema era discutată în curci și la banchete, unde se cerea limitarea fenomenului în cauză : *nec ignoro in conuiuiis et circulis incusari ista et modum posci*⁹. Același autor consemnează ecourile stîrnite de moartea lui Agrippa în alți *circuli*, cei din vremea lui Domițian¹⁰. Desigur ne este astăzi greu să reconstituim toți *circuli* care, în timpul Imperiului, se constituiau și se adunau în casele senatorilor, cavalerilor, la curte și uneori în școlile și în locuințele profesorilor de retorică și de filosofie, cu atît mai mult cu cît aceste cercuri nu echivalau nici cu partidele politice moderne și nici cu faimoasele cluburi englezești, dat fiind că nu reprezentau clănuri închise, constituie pe bază de adeziuni, fie și secrete. Același ins putea frecventa mai mulți *circuli*. Legăturile se realizau la întrunirile mai sus menționate, pe baza relațiilor de prietenie sau clientelare¹¹ și a afinităților politice ori numai de caracter. Structura unui *circulus* implica unul sau doi diriguitori, un strat de personalități marcante și mai mulți frecvenatori de condiție relativ modestă, îndeobște clienți ai fruntașilor cercului. Urmele multor asemenea *circuli* au dispărut complet din sursele antice,

⁷ TAC., *Hist.*, 4, 17, 3. Sub Tiberiu, doi șefi locali, Iulius Florus și Iulius Sacrovir, pregătesc o răscoală galică într-un cadru similar : *si secreti colloquiis, feroeissimo quoque adsumpto aut quibus ob egestatem ac metum ex flagitiis maxima peccandi necessitudo, componunt Florus Belgas, Sacrovir propiores Gallos concire* (*Id.*, Ann., 3, 40, 3).

⁸ TAC., Ann., 4, 69, 7 : *non alias magis anxia et pauens ciuitas, tegens aduersum proximos; congressus, colloquia, notae ignotaeque aures uitari; etiam mura atque inanima, tectum et parietes circumspectabantur*.

⁹ TAC., Ann., 3, 54, 1. Pentru *circuli*, cf. Eugen CIZEK, *L'époque de Néron et ses controverses idéologiques*, Leiden, 1972, p. 55—57.

¹⁰ TAC., *Agr.*, 43, 1 : *uulgus quoque et hic aliud agens populus et uenitauere ad domum et per fora et circulos locuti sunt; nec quisquam audita morte Agricolae aut laetatus est aut statim oblitus*. De observat că Tacit opune, în acest pasaj, cercurile forului. Este vorba de discuțiile grabnice și discrete care aveau loc în foruri, prin contrast cu cele tot ascunse, dar mai sistematice, desfășurate în *circuli*.

¹¹ Acești *circuli* pot fi puși în relație cu sistemul clientelor colective care funcționa în timpul Imperiului : cf. Jean GAGÉ, *Les classes sociales dans l'Empire Romain*, Paris, 1964, p. 71 — 77. Multiplicarea cercurilor se producea mai ales în perioadele cînd domnea destinderea între împărat și ordinele sociale dominante. Invers, teroarea bloca activitatea tuturor cercurilor, inclusiv a celor care nu se situau în opoziție.

încet noi nu păstrăm acum decît aluzii la unele dintre cele mai importante cercuri.

Putem aici menționa cercul lui Seian, important grup de influență sub Tiberiu, cel al familiei și partizanilor lui Germanicus, în aceeași vreme, transformat sub Caligula și Claudiu în „clanul” fiicelor aceluiași vestit personaj (Germanicus). Sub Nero, moment de eflorescență a cercurilor, au ființat *circuli* lui Seneca și Cornutus, al Calpurniilor, al lui Thrasea și chiar al împăratului însuși. În timpul Flavienilor, s-a manifestat cercul Helvidiilor, iar, sub Antonini, cercurile lui Pliniu, Septicius Clarus, Hadrian însuși, ca și cel al frontonienilor. *Circuli* dezvoltăți în imperiul târziu se reconstituie mai dificil, dar trebuie neapărat menționat cel al Nicomachilor, atît de activ la sfîrșitul secolului al patrulea. S-ar putea vorbi de asemenea de cercul creștin al lui Ausonius. Desigur lista este deschisă și sumarul nostru inventar n-a avut nici pe departe intenția de a reda evidența exactă a acelor cercuri politico-culturale, pe care le atestă izvoarele.

Tensiunile cele mai diverse se exprimau în discuțiile politice purtate în aceste cercuri și la curte, unde cîteodată ființau, cum am văzut, *circuli* străluciți. Chiar funcția socială împlinită de cercuri probează caracterul prevalent absolutist pe care l-a adoptat de la începuturile sale principalul, primul tip de monarhie romană imperială. Ca să nu mai vorbim de faptul însuși al concentrării ideologice în jurul personalității și atributelor împăraților. Opțiunile și doctrinele emerg așadar cu prudență, în forme al căror sens noi îl reconstituim astăzi cu mari dificultăți.

Exponenții literari ai absolutismului potențat, scriitorii de orientare cezariană, ca și sursele neliterare, dirijate de împărați, exprimă în schimb limpede intenția glorificării monarhiei și consolidării ei pe planul propagandei cultural-politice. În secolul întii al erei noastre, printre alții — de pildă însuși Quintilian — opțiunile cazarismului sînt sincer adoptate și celebrate de istoriografi ca Velleius Paterculus, Valerius Maximus și Curtius Rufus. Cel mai inteligent dintre ei, Velleius Paterculus, consideră totuși că noul *genus*, cel al monarhiei, își atinge apogeul sub domnia lui Tiberiu, cînd chiar dialectica istoriei s-ar opri. De aceea, Velleius cere zeilor să prelungească la maximum domnia lui Tiberiu și să-i asigure acestuia urmași cît mai demni ^{11b}. La rîndul său, Valerius Maximus invocă harul aceluiași Tiberiu pentru alcătuirea lucrării sale și îl consideră salvarea patriei, stăpînul absolut al mării și al pămîntului prin consensul oamenilor și al zeilor ¹².

Spre deosebire însă de primii istoriografi citați, care proslăveau autoritatea absolută a lui Tiberiu, cu toate că între limitele formulei politice mai tradiționale, preconizate de acest împărat, Curtius Rufus subserie energic la așa numita democrație regală, promovată de Caligula și în fond acceptată și continuată de Claudiu. Era de fapt vorba de o autocrație care, peste capul senatului, încerca un fel de contact de tip paterna-

^{11b} VELL., *Hist. Rom.*, 2, 131, 1 : *eique functo longissima statione mortali destinate successores quam serissimos sed eos, quorum ceruices tam fortiter sustinendo terrarum orbis imperio sufficiant, quam huius suffecisse sensimus.*

¹² VAL. MAX., *Fact.*, praef.: *te igitur huic coepto, penes quem hominum deorumque consensus maris ac terrae regimen esse uoluit, certissima salus patriae, Caesar, inuoco...*

listic cu mulțimile sau cu ceea ce în mod confuz unii teoreticieni echivalau cu ele, fără a cobori desigur pînă la sclavi. Acest ideal, cîndva preconizat de Pitagora și de elevii săi și îmbrățișat sub Caligula de Philon din Alexandria¹³, își face loc și în opera lui Curtius Rufus. Cuceritorul Alexandru, stăpînul Alexandru, personajul charismatic al lucrării sale istoriografice, îl exprimă cu pertinență. O monarhie cum era cea a lui Alexandru, de fapt a lui Caligula și chiar Claudiu, apare ca nelimitată și indivizibilă¹⁴.

Fidelitatea față de cezari, servirea și chiar supralicitarea eforturilor de a potența autoritatea lor reală și reflexul ei ideologic — *auctoritas Augusti* — apar ulterior și în alte izvoare. Monedele bătute de împărați, ca și inscripțiile alcătuite în cinstea lor, ilustrează acest fenomen. Mult mai tîrziu, adică în timpul dominatului, monarhia absolută — cu ostentație teocratică — pe care o instauraseră Dioclețian și Constantin, este glorificată de autorii de panegirice, ce slujesc noul tip de cezarism pe plan ideologic. Într-adevăr, antichitatea ne-a transmis sub numele de panegirice discursuri de aparat, rostite între 289 și 389 e.n. și dedicate împăraților vremii. Tonul apare pretutindeni encomiastic. Nici o critică nu se manifestă căci, așa cum declară unul dintre panegiriștii lui Constantin, nu asculti cu plăcere decît felicitările¹⁵. Totuși un anumit ideal de împărat se degajă printre salvele de adulații. Întocmai ca zeii, împărații dispun de *numen* și de *maiestas*¹⁶, ca și de virtuți charismatice, încît ei se situează undeva între oameni și zei¹⁷. *Providentia*, *concordia*, *pietas* și *clementia* marchează toate acțiunile lor¹⁸ : cezarul astfel exaltat reprezintă un *dominus* perfect¹⁹. *Potestas* a unui asemenea despot apare ca ereditară și se transmite în propria lui familie, mai ales fiilor împăratului²⁰. Tendințele împăraților dominatului de a-și sacraliza autoritatea, de a elucida toate rezistențele din calea absolutismului, sînt astfel larg sprijinite și legitimate.

Atari împotriviri și-au trimis și ele reflexele în literatura Imperiului, unde au exprimat ceea ce a fost puțin cam simplist condensat în formula opoziția sub cezari, după titlul unei celebre cărți publicate cîndva de Gaston Boissier. În realitate, aceste rezistențe se manifestau pe plan ideologic prudent, adesea travestit ori subteran, totdeauna într-o manieră complexă. Totodată, orientările politico-ideologice nu s-au bipolarizat definitiv niciodată. Au ființat și grupuri politice intermediare, care încercau să inventeze un compromis între împărat și forțele aristocratice,

¹³ Cf. în această privință Alain MICHEL, *La philosophie politique à Rome d'Auguste à Marc Aurèle*, Paris, 1969, p. 77—78. Pentru tipul de guvernare preconizat de Caligula, cf. în ultimă instanță P. PETIT, *op. cit.*, p. 84 : „cependant, à bien des points de vue, la politique de Caligula n'était pas démente, mais prématurée : les temps n'étaient pas mûrs pour le despotisme oriental”.

¹⁴ CURT. RUF., *Hist.*, 10, 9 : *nam et insociabile est regnum si, mai jos, quodque imperium sub uno stare potuisset, dum a pluribus sustinetur, ruft.*

¹⁵ *Paneg.*, 8, 5, 2. Cf. și François BURDEAU, *L'empereur d'après les Panégyriques latins*, în François BURDEAU, Nicole CHARBONNEL, Michel HUMBERT, *Aspects de l'Empire Romain*, Paris, 1964, p. 5.

¹⁶ *Paneg.*, 2, 1, 1—2; 3, 1; 9, 1; 3, 5, 2; 15, 1.

¹⁷ *Paneg.*, 12, 27, 3; cf. și F. BURDEAU, *op. cit.*, p. 33.

¹⁸ F. BURDEAU, *op. cit.*, p. 34—51.

¹⁹ *Paneg.*, 12, 13, 3 : *rerum potentem, terrarum hominumque dominum...*

²⁰ *Paneg.*, 7, 4, 2 : *neque erat dubium quin competeret hereditas quem primum imperatori filium fata tribuissent*. Cf. și F. BURDEAU, *op. cit.*, p. 58—60.

ce se opuneau potențării influenței exercitate de cezari. Aceste grupuri intermediare au fost totdeauna deosebit de active pe plan ideologic și mult mai numeroase decât s-ar putea crede. Repetăm, diversitatea tendințelor și a nuanțelor marchează opțiunile feluritelor cercuri și grupuri ideologico-politice.

Seneca statua în *De clementia* tocmai punctul de vedere al unui asemenea „clan” politic intermediar care își propunea să concilieze interesele și ideile aristocrației senatoriale și ale tinărului *princeps* Nero, inclinat să consolideze absolutismul după model greco-oriental. Și am văzut că Seneca nici nu se referă la senat, ci la împărat și la clemență, ca principală virtute și ca instrument de guvernare. Puterea monarhului preconizat de Seneca este în practică nelimitată, de fapt încă de pe acum sacralizată. Miriam Griffin sublinia recent că Seneca a reluat doctrina elenistică despre regalitate, extrasă din tratatele περί βασιλείας și că filosoful a utilizat frecvent termenul de *rex*, uneori alături de cel de *princeps*²¹. Acest *rex* se deosebește de *tyrannus* numai prin conduita sa morală, călăuzită de *recti mores*. De fapt, noi am arătat cu alt prilej că monarhul lui Seneca, în multe privințe similar despoților elenistici, mai ales lagizi, trebuia să-și autolimiteze *auctoritas* prin exercițiul filosofiei stoice, venind astfel în întâmpinarea supușilor²².

În fond, antilogia βασιλεύς — τύραννος, moștenită din doctrina politică elenistică, devine toposul abordat în deliberările ideologice din toate orientările politice, inclusiv cele de factură opoziționistă, dar și în conversațiile desfășurate la curte.

Această antilogie se transferă însă pe planul conceptelor etice. *Rex* constituia monarhul bun și element, respectuos față de justiție, în vreme ce *tyrannus* echivala cu despotul crud, egoist, capricios, care nu ținea seamă de echitate: Philostrat spunea că acesta din urmă seamănă cu o fiară sălbatică²³. Implicațiile politice nu lipseau însă niciodată. *Rex* se comportă ca un părinte cu supușii săi, pe care îi consideră oameni liberi și nu sclavi și se lasă călăuzit de consensul celor mai buni cetățeni²⁴. Acest consens era căutat în *consilium principis*, sfatul personal al împăratului, însă și în senat. Tiranul putea desigur să fie un regișor elenistic oarecare, dar și împăratul de pe „tron”: aluziile erau cu grijă strecurate în discuții și mai ales în reflexele lor literare. Recurența motivelor relaționate mitului Atrizilor în tragediile latine ale vremii traducea interesul pentru utilizarea unor asemenea aluzii.

²¹ M. GRIFFIN, *op. cit.*, pp. 141—146, care citează SEN., *De clement.*, 2, 3, 2.

²² Chiar dacă Seneca nu-i citează *nominatim*, e limpede că se referă la senatori. Cf. E. CIZEK, *L'époque de Néron*, pp. 100—105. În legătură cu Seneca din *De clementia*, A. MICHEL, *op. cit.*, p. 78, evidențiază că pentru filosof „c'est seulement à l'intérieur d'une monarchie absolue qu'on peut espérer le retour à certaines règles démocratiques”.

²³ PHILOSTR., *Vita Apollon.*, 4, 38. Translația opoziției, la care ne referim, în sfera eticului a fost analizată de Jean BERANGER, *Recherches sur l'aspect idéologique du Principat*, Bâle, 1953, p. 153.

²⁴ Cf. și A. MICHEL, *op. cit.*, pp. 24—26, ca și E. CIZEK, *L'époque de Néron*, p. 54 — 55 (p. 55: „le *rex* c'est exactement le monarque bon et clément, respectueux de la justice, tandis que le *tyrannus* s'identifie au despote cruel, égoïste, capricieux, qui enfreint l'équité. Cette antithèse, purement théorique, devient un *locus communis* de la littérature de l'époque, notamment dans les écoles de rhéteurs”).

Așadar toate tendințele ideologice statuau ca ineluctabilă monarhia absolută și considerau pe împărat o ființă excepțională, înzestrată cu misiunea de a salvagarda viața și bunurile romanilor ²⁵. Împăratul „bun” — omolog lui *rex* — devenea astfel un ἀγαθὸς δαίμων, iar cel „rău” — *tyrannus* — un κακὸς δαίμων.

Fără îndoială, antinomia rege-tiran nu a epuizat discuțiile și controversele timpului. Imaginea unor împărați defuncți a servit delimitării opțiunilor ideologice. Petre Ceaușescu demonstrează de curând instituționalizarea imaginii lui August, ponderea notabilă asumată de memoria creatorului Principatului în controversele ideologice.

Dar și memoria altor cezari a slujit unor scopuri similare. Imaginile lui Caesar însuși, lui Tiberiu, Caligula, Nero, Otho, Titus, Domițian pot fi citate în acest sens. Ulterior și memoria lui Traian va servi delimitărilor ideologice. De multe ori, rezistența unor facțiuni senatoriale s-a prezentat confuz, a evitat principiile și a îmbrăcat tiparul împotrivirii personale. În ultimă instanță, mulți senatori se mulțumeau cu cruțarea vieții și averii aristocraților. Alții totuși solicitau o utilizare mai largă a ordinului senatorial în administrația imperială. Dar, sub Flavieni, cercul Helvidiilor se ridică ferm împotriva eredității *de facto* a puterii imperiale — în teorie *auctoritas Augusti* nu era transmisibilă — și preconizează succesiunea bazată pe alegerea celui mai bun cetățean, de fapt a celui mai bun senator, ales sau măcar indicat de simpatiile curiei. Discursul atribuit de Tacit împăratului Galba, cu prilejul adoptării lui Piso, presupune tocmai asemenea aspirații ²⁶. Totuși Flavienii vor ignora violent aceste năzuințe, iar Antoninii, cu excepția lui Nerva, nu le vor satisface decît în aparență.

Prin urmare încă din antichitate s-a impus în considerarea cezarilor din primele două secole dihotomia împărați buni — împărați răi, care reflecta pe plan concret toposul de obîrșie elenistică despre *rex* și *tyrannus*. Această dihotomie exprimă mai ales interesele de clasă ale aristocrației senatoriale, de altminteri ea însăși prea puțin omogenă. Astfel August, Galba, Vespasian, Titus, Nerva, Traian, Antoninus Pius și Marcus Aurelius au fost considerați „buni”, iar Tiberiu, Caligula, Nero, Vitellius, Domițian, cu unele nuanțe Hadrian și mai ales Commodus au reprezentat împărații „răi”. Dihotomia în cauză a fost moștenită de exegeza modernă, care, de multe ori, n-a înțeles că diferențele între cele două serii de cezari au fost considerabil exagerate. Noi înșine am plătit un greu tribut acestei bipartiții convenționale în *L'époque de Néron* și în *Tacit*.

Adevărul este că Tacit însuși a considerat neglijabile diferențele între cezari. Tacit nu apare fundamental favorabil nici unui împărat, deși acceptă Principatul ca o necesitate inexorabilă ²⁷. Petre Ceaușescu

²⁵ Cum arată Gilbert Charles PICARD, *Auguste et Néron. Le secret de l'Empire*, Paris, 1962, p. 39 — 41.

²⁶ TAC., *Hist.*, 1, 15—16; pentru atitudinea Helvidiilor și SUET., *Vesp.*, 1, 15, 2—3. Pe de altă parte, Tacit relevă că în timpul Iulio-Claudienilor ereditatea *de facto* a tronului imperial se instituționalizase. Tiberiu nu îndrăznește să-și caute succesor în afara familiei imperiale *ne memoria Augusti, ne nomen Caesarum in ludibria et contumelias uerterent* (TAC., *Ann.*, 6, 52, 3). După stingerea casei lui August, unii senatori au crezut că se poate renunța definitiv la ereditate.

²⁷ TAC., *Ann.*, 4, 33, 2: *sic conuerso statu neque alia re Romana quam si unus imperitet...* W. JENS, *op. cit.*, p. 349, observă în legătură cu atitudinea lui Tacit față de Imperiu: „er

s-a străduit să demonstreze că de fapt Tacit este ostil chiar lui August. În orice caz, marele istoric și politolog nu este global favorabil lui August, precum nici lui Galba. De fapt, în funcție de un tipar consacrat, Tacit pune problema pe plan meta-politic, îndeosebi în zonele eticului, și de aceea încearcă să împace contradicția între intențiile tradiționale ale lui Tiberiu și măsurile dure adoptate uneori de el, descifrind în caracterul acestui cezar o ipocrizie funciară²⁸. Nedumerirea și explicarea contrastului printr-o disimulație organică trebuie să fi apărut și în sursele lui Tacit, întrucât ele sînt consemnate de Suetoniu²⁹. Dar în *Anale*, Tacit a conferit acestei explicații o pregnanță deosebită, care ilustrează de fapt aprecierea sa că între cezari diferențele au fost minime. Deși la începutul secolului al doilea și în *Dialogus de oratoribus* preconizase un conducător *sapientissimus et unus*³⁰.

Și Tacit a avut în mare măsură dreptate. Diferențele între cele două serii de împărați nu au fost mari: toposul despre două secvențe, una incipientă, totdeauna bună, și alta finală, de regulă rea, ilustrează de altfel încercarea surselor de a concilia informațiile contradictorii relative la împărați. Pe lângă faptul că unele distincții trebuie luate în considerare în interiorul fiecărei serii. Repetăm, seriile sînt în mare parte artificial construite. Nu e mai puțin adevărat că principii așa numiți buni au menajat averile, viețile și chiar susceptibilitățile senatorilor, iar unii dintre ei au căutat chiar să-i atragă cît mai mult posibil în mecanismul administrației imperiale: în acest mod se forma imaginea unui *princeps ἀγαθὸς δαίμων* și se venea în întîmpinarea dorințelor celor mai mulți exponenți ai aristocrației senatoriale.

Pe de altă parte, nici unul dintre împărații așa ziși buni n-a renunțat la autoritatea monarhică absolută. Treptat, dar sigur, absolutismul s-a consolidat, răspunzînd de altfel unor necesități stringente ale sistemului

liebt die *libertas*, aber er ist viel zu sehr Realpolitiker, um nicht die Notwendigkeit eines St. affenregiments zu erkennen, das allein das *imperium* im Gleichgewicht halten kann".

²⁸ TAC., *Ann.*, 6, 57, 5–6. În legătură cu prioritatea factorului etic la același autor *ibid.*, 3, 65, 1: ... *praecipuum munus annalium reor ne uirtutes sileantur utque prauis dictis factisque ex posteritate et infamia melius sit*; pentru atitudinea față de August, cf. Petre GEAUȘESCU, *L'image d'Auguste chez Tacite*, în *Klio*, 56, 1974, p. 183–198. *Dissimulatio*, ipocrizia fundamentală, constituie invarianta caracterului atribuit de Tacit împăratului Tiberiu, încă din prologul *Analelor*, așa cum au demonstrat Friedrich KLINGNER, *Tacitus uber Augustus und Tiberius. Interpretationen zum Eingang der Annalen*, în *Wege der Forschung* LVII—*Tacitus*, hrsg. V. PÖSCHL, Darmstadt, 1969 (—*Sitzungsberichte der Bayer. Akademie der Wissenschaften*, 1953), p. 496–539 și Erich KOESTERMANN, *Der Eingang der Annalen des Tacitus*, în *Historia*, 10, 1961, p. 330–355 (mai ales p. 338).

²⁹ SUT., *Tib.*, 42, 1.

³⁰ TAC., *Dial.*, 41, 4. În ce privește neglijarea diferențelor dintre împărați, *Ann.*, 1, 33, 3: *nos saeva iussa, continuas accusationes, fallaces amicitias, perniciem innocentium et easdem exitii causas coniungimus, obuia rerum similitudine et satietate*. Remarcăm îndeosebi proclamarea asemănării faptelor, dar și a cauzelor pieirii anumitor personaje. Pe de altă parte, cînd reliefează efemeritatea statului mixt, Tacit se gîndește desigur la imposibilitatea reeditării principatului augusteic: *ibid.*, 4, 33, 1. J. P. LAUGIER, *Tacite*, Paris, 1969, p. 154, remarcă judicios în legătură cu atitudinea adoptată de Tacit față de Tiberiu și de cezari în general, că, potrivit istoricului, „l'hypocrisie est l'essence de l'Empire, non pas le vice de Tibère”. Încă anterior, W. JENS, *op. cit.*, p. 348, arătase că „Prinzipat bleibt Prinzipat”. În continuare, același cercetător semnalează că *libertas* afișată de Thræsa nu este urmată de senatori (*ibid.*, p. 349). Oricum esența Principatului rezidă, după JENS, în *dominatio*, chiar începînd cu domnia lui August *ibid.*, p. 352).

social sclavagist. Chiar Traian, *optimus princeps*, cum îl numea senatul, dar și *kosmokrator*, n-a diminuat cu nimic puterea monarhică absolută. Cezarii așa ziși răi erau considerați nebuni deoarece politica lor depășea normele curente la Roma, în efortul de a difuza rapid în guvernarea statului tiparele monarhiei greco-orientale, de inspirație teocratică. Sursele literare reduc totul la aspectul personal, la dimensiunea morală și caracterologică, dar îndeobște în spatele lor se aflau conotații și, deci, ambiții politice subiacente: tocmai cele care implicau potențarea accelerată, ostentativă a monarhiei absolute. Pe de altă parte, nu trebuie disprețuit nici consensul surselor literare asupra unor tare constatate la Tiberiu, Caligula sau chiar Nero. Împărații nu erau exemple de bună conduită personală și de echilibru psihonervos, chiar dacă acționau în virtutea unui model politic deliberat adoptat de ei.

În general, trebuie luat în considerare factorul evolutiv. Se renunțase practic la aplicarea matricelor statului mixt, încă exaltat sub August, matrice care reuniau avantajele monarhiei, oligarhiei și democrației. Tacit subliniază că aplicarea în practică a structurilor unui asemenea stat mixt este imposibilă sau condamnată la o foarte scurtă durată, gândindu-se la August dar poate și la faptul că Galba și Titus domniseră puțin: *nam cunctas nationes et urbes populus aut primores aut singuli regunt: delecta ex iis et consociata rei publicae forma laudari facilius quam euenire, uel, si euenit, haud diuturna esse potest*³¹. Se ajunge astfel la un consens asupra necesității practicării democrației regale — de fapt transformată în absolutism paternalistic — însă sub conducerea unui *rex* și nu a unui *tyrannus*. La începutul secolului al doilea divergențele puteau privi doar politica cotidiană a cezariilor și persoana lor. Curia înțelegea că trebuie să accepte potențarea continuă a despotismului, iar împărații pricepuseră că se cuvine să facă unele concesii senatorilor, crușându-le bunurile și camuflând ereditatea autorității imperiale, cu atât mai lesne de realizat cu cit, până la Marcus Aurelius, Antoninii n-au avut moștenitori direcți. Chiar Hadrian a încercat să aplice cu o anumită prudență politica sa de reducere a atribuțiilor senatului, de consolidare și de sistematizare a administrației imperiale totalitare³².

Această tendință spre un compromis istoric se cristalizează în operele lui Pliniu cel Tânăr, mai ales în *Panegiricul* lui Traian, alcătuit de el în 100–101 e.n. *Homo nouus*, senator proaspăt intrat în curie, Pliniu exprimă în același timp aspirațiile nutrite de majoritatea ordinului senatorial spre colaborare cu împăratul și dorința lui Traian de a se înțelege, între anumite limite, cu senatul. Indubitabil, Pliniu subliniază că Traian este un *optimus princeps*³³, nu un tiran, ci un cetățean, nu un *dominus*, ci un *parens*³⁴. Viitorul cuceritor al Daciei este cel mai important dintre

³¹ TAC., *Ann.*, 4, 33, 1.

³² HIST. AVG., *Had.*, 7, 4: ... iuravit se numquam senatorem nisi ex senatus sententia puniturum...

³³ PLIN., *Paneg.*, 2, 7.

³⁴ PLIN., *Paneg.*, 2, 3: *non enim de tyranno, sed de ciue, non de domino, sed de parente loquimur*. Virtutile fundamentale ale regimului sînt *libertas, fides, ueritas* (*ibid.*, 1, 6).

cetățeni, întrucît e mai bun decît ei ³⁵. Pliniu stăruie asupra modestiei lui Traian, asupra respectului arătat de acest cezar senatului ³⁶. Traian nu încalcă legile căci ... *non est princeps super leges, sed leges super principem* ³⁷. Însă aceste legi sînt făurite tot de împărat, iar esența regimului totalitar nu apare deloc știrbită; senatorii și romanii în general sînt liberi, fiindcă așa ordonă Traian ³⁸. Principele visat de Pliniu a beneficiat totdeauna de puteri egale celor deținute de zei ... *fingenti ... mihi principem quem aequata dis immortalibus potestas deceret* ... ³⁹. Autoritatea lui Traian nu cunoaște nici o constrîngere exterioară ⁴⁰; viitorul *Dacicus* este asemenea zeilor, care l-au pus de fapt în fruntea Imperiului⁴¹. Pliniu nu preconizează așadar deloc un imperiu „liberal”, un principat constituțional, cum au opinat anumiți exegeți ai operei sale, ci, dimpotrivă, un absolutism paternalistic, conceput de data aceasta ca fruct al compromisului politic la care ne-am referit mai sus. Nu ne aflăm departe de idealul monarhic statuat cu aproape jumătate de veac în urmă de Seneca în *De clementia*.

Tacit, prieten și adept al lui Pliniu, ilustrează în *Historiae*, publicate în 110 e.n., același compromis și ideea concesiilor reciproce, a unui anumit echilibru, desigur între limitele absolutismului. Istoricul pune în gura lui Galba o asemenea opinie. Bătrînul împărat atrage atenția succesorului său desemnat că va guverna oameni care nu suportă nici sclavia, dar nici libertatea integrală⁴². Ulterior, adică în *Annales*, sub impactul măsurilor antisenatoriale ale lui Hadrian, ca și al lichidării generalilor lui Traian și mai cu seamă a venerabilului senator stoic Avidius Nigrinus ⁴³, Tacit nu mai are încredere în absolutismul paternalistic și consideră, așa cum am mai arătat, neglijabile diferențele dintre *principes*. Pe de altă parte, absolutismul paternalistic va fi cu entuziasm celebrat, în timpul domniei lui Marcus Aurelius, de către sofistul grec Aelius Aristides, autorul lucrării *Elogiul Romei*. Acest autor reliefează fermitatea puterii imperiale, vocația ei autoritară ⁴⁴ și o socotește democrație regală ⁴⁵; totodată sofistul întrevide în imperiul epocii sale o reeditare a faimoasei constituții mixte, la care se renunțase în realitate de multă vreme ⁴⁶. Semnificativ ni se pare însă faptul că acest autor consemnează respectul relativ vădit de împărați față de poporul roman și față de senat. De asemenea, sub

³⁵ PLIN., *Paneg.*, 21, 4: *par omnibus et hoc tantum ceteris maior quam melior*.

³⁶ PLIN., *Paneg.*, 3, 2 (pentru modestie); 69,4 (pentru respectul vădit senatului).

³⁷ PLIN., *Paneg.*, 65, 1.

³⁸ PLIN., *Paneg.*, 66, 4.

³⁹ PLIN., *Paneg.*, 4, 4.

⁴⁰ PLIN., *Paneg.*, 6, 1: ... *quod nihil cogitur*.

⁴¹ PLIN., *Paneg.*, 1, 3: ... *castus et sanctus et dis simillimus princeps*; și respectiv 1, 4.

⁴² TAC., *Hist.*, 1, 16, 9: ... *neque enim hic, ut gentibus quae regnantur, certa dominorum domus et celeris serui, sed imperaturus es hominibus qui nec totam servitutem pati possunt nec totam libertatem*; pentru analiza acestui discurs cf. W. JENS, *op. cit.*, p. 341.

⁴³ HIST. AVG., *Had.*, 7, 1–3. Tacit cunoștea rolul care a revenit senatului în această execuție. De aici, poate, înverșunarea sa împotriva senatorilor: cînd consemnează adulația lor din vremea lui Tiberiu, scriitorul se gîndește probabil și la cei care, sub Hadrian, condamnaseră pe cei patru consulari (TAC., *Ann.*, 3, 65, citat și *supra*, n. 4).

⁴⁴ AEL. ARIST., *Laus Rom.*, 29–31.

⁴⁵ AEL. ARIST., *Laus Rom.*, 60; cf. și A. MICHEL, *op. cit.*, p. 78.

⁴⁶ AEL. ARIST., *Laus Rom.*, 90.

Hadrian, Suetoniul acceptase absolutismul acestui împărat, dar recomandasese *moderatio*. Potențarea neconținută a despotismului oriental înlătură totuși iluziile senatoriale. Nu durează de altfel decât foarte puțin timp domnia de tip consular a doi cezari absolut egali în autoritate. Ne referim la Pupienus și la Balbinus, desemnați împărați în 238 e.n. Sub dominat, senatul nu mai reprezintă decât consiliul municipal al orașului Roma.

Totuși unele aspirații ale clarissimilor epocii se impun în faimosul cerc al Nicomachilor. Optica acestui cerc apare vehiculată în operele unor scriitori ca Symmachus, Macrobius, autorul *Historiei Auguste*, Aurelius Victor, Ammianus Marcellinus. Dar în ideologia cercului Nicomachilor nu aveau prioritate, după cum în cea a primelor secole ale erei noastre, reflecțiile asupra puterii imperiale și cu atât mai puțin asupra rolului senatului. Sub steagul fervorii isiaice și al restaurației păgine, acest *circulus* era în primul rând atașat tuturor tradițiilor Romei: se preconiza chiar o politică externă ofensivă. Atașamentul față de tradițiile culturale, cristalizat în lumea greacă în conceptul de elenism și ilustrat la Roma de exaltarea clasicilor literaturii și gândirii latine, juca așadar un rol esențial în grupul Nicomachilor. Preocupările pentru salvagardarea unității și tradițiilor politico-religioase ale Imperiului prevalau de asemenea. Existența și destinul statului roman trecuseră pe primul plan în momentele de tensiune, care periclitau frontierele, viitorul, substanța Imperiului.

În 392 e.n., generalul Arbogast, mercenar franc în serviciul Romei, omoară pe împăratul Valentinian II și așează pe „tron” pe fostul retor Eugenius, creștin foarte moderat, dacă nu chiar păgîn care practica din oportunism noua religie. Scurta domnie a lui Eugenius coincide cu o reacție isiacă și este direct inspirată de ideologia Nicomachilor. Dar în 394, trupele lui Eugenius și Arbogast sînt zdrobite la Frigidus de armata împăratului creștin Theodosius, iar Nicomachus Flavius, ultimul dintre romani, se aruncă în sabie și moare. De fapt, la Frigidus au pierit nu numai speranțele isiaice, ci și ideile politice ale Nicomachilor, credința în unitatea Imperiului și în tradițiile lui. În ultimă analiză, s-a prăbușit la Frigidus chiar imperiul roman, căci patru luni mai târziu, în ianuarie 395 e.n., după moartea lui Theodosius, Imperiul se împarte definitiv în două state diferite. Faptul că la începutul secolului următor, în anii 406–410 e.n., imperiul roman occidental a rezistat atât de slab asaltului concentric al așa-ziselor barbari reprezintă dovada caducității tipului de stat pe care îl ilustra: la Frigidus se decisese soarta Romei imperiale.

Totuși ideologia unității Imperiului, imaginea solidarității organice între cetățenii săi și a validității tradițiilor sale vor mai fi profesate de poeții Claudian și Rutilius. Într-adevăr, Rutilius Namatianus se adresează direct Romei și îi arată că a unificat lumea: *urbem fecisti quod prius orbis erat*⁴⁷. Claudian exprimase o mentalitate absolut similară: *... cuncti gens una sumus*⁴⁸. Chiar poetul creștin Prudentius pledase cu fervoare pentru interesele Romei și afișase puternice sentimente patriotice. Pe de altă parte, un important *circulus* literar-politic din secolul al

⁴⁷ RVT., *De red.*, 1, 398. Menționăm și *fecisti patriam diuersis gentibus unam;||profuit iniustus te dominante capi* (*ibid.*, 1, 395–396).

⁴⁸ CLAUD., *De laud. Stilic.*, 3, 159. Această optică este pusă în evidență de un întreg pasaj (*ibid.*, 3, 150–160).

șaselea, cel dirijat de Boetius și de ultimul Symmachus, transformat curînd în focar de opoziție împotriva cuceritorilor goți, va relua — în termenii unui creștinism destul de eclectic — idealurile culturale ale cercului Nicomachilor : desigur însă cu adaptările social-istorice necesare.

Prin urmare, în ultimele veacuri ale Imperiului și în pofida *Panegiricelor*, deliberările asupra persoanei și puterii principelui pierd din pregnanță. În schimb, se dezvoltă alte idei, mai ales cele relative la unitatea, la organicitatea statului roman, amenințat atunci de destrămare, idei care apăruseră de altfel cu mult timp înainte și fuseseră subliniate chiar de Aelius Aristide ⁴⁹. Fenomenul ni se pare deosebit de semnificativ, deși puțini romani simțeau că Imperiul se îndreaptă spre o prăbușire ineluctabilă.

Nu avem din păcate cum reconstitui reflexele ideologice ale marilor mișcări centrifugale, care se produc în imperiul tîrziu, îndeobște agitații sociale, revolte împotriva opresiunii celor bogați și a administrației romane. Ne gîndim la răscoalele bagauzilor din Galia, izbucnite în secolele al patrulea și al cincilea și la cele ale maurilor din Africa romană. Știm însă că sclavii și oamenii liberi săraci se uneau adesea împotriva administrației centrale cu barbarii năvălitori, pe care ajunseseră să-i considere eliberatori. Ammianus Marcellinus relevă că astfel au procedat minierii din Balcani, striviți de greutatea impozitelor : ... *quibus* (barbarilor goți) *accessere sequendarum auri uenarum periti non pauci, uectigalium perferre posse non sufficientes sarcinas graues* ... ⁵⁰. Cum am arătat mai sus, imperiul roman își pierduse rațiunea de a fi.

Însă, fără îndoială, noi n-am putut trata mai sus toate aspectele concepțiilor despre puterea imperială, ca să nu mai vorbim de ansamblul ideologiei politice. Am încercat doar să abordăm și să circumscriem anumite dimensiuni ale acestei ideologii politice.

PROBLÈMES D'IDÉOLOGIE POLITIQUE DANS L'EMPIRE ROMAIN

— RÉSUMÉ —

L'histoire de l'Empire met en vedette une diversité notable d'idéologies politiques. Cependant, les débats idéologiques se déroulaient toujours *in arto*, dans un paysage nécessairement limité. Il importe toutefois de déceler deux types essentiels de débat idéologique : a) débat ayant lieu au niveau des armées, des provinces, des curies municipales et des associations locales ; b) débat développé à Rome, notamment dans les cercles culturels et politiques, *circuli*, comme les appelle Tacite (*Agr.*, 43, 1 et *Ann.*, 3, 54, 1). Les plus importants *circuli* seraient successive-

⁴⁹ AEL. ARIST., *Laus Rom.*, 59—60.

⁵⁰ AM. MARC., *Res Gest.*, 31, 6 ; de asemenea P. PETIT, *op. cit.*, p. 692.

ment ceux de Séjan, des filles de Germanicus, de Sénèque, Cornutus, Calpurnius Pison, Thraséas et Néron, des deux Helvidius, de Pline, Septicius Clarus, Hadrien et Fronton et plus tard des Nicomaques. Un tel *circulus* comportait un ou plusieurs dirigeants, certaines personnalités importantes et une foule de clients et d'amis de condition plutôt modeste.

Les discussions portaient surtout sur l'image du monarque idéal et sur l'opposition *rex-tyrannus*. La division conventionnelle des Césars en bons et mauvais empereurs est issue de ces discussions. Cette division a abusé bien des savants modernes, car, quoi qu'il en soit, l'absolutisme monarchique s'est affermi progressivement sous tous les Césars.

Sous l'influence des circonstances historiques, les idéologues du Bas-Empire attachent moins d'importance aux problèmes du pouvoir impérial. C'est que les problèmes du destin de l'Empire, problèmes amplement discutés dans le cercle des Nicomaques, passent au premier plan. Pourtant la bataille de Frigidus a mis fin non seulement aux illusions nourries dans le cercle des Nicomaques, mais aussi à l'Empire lui-même. En tout cas, l'Empire de l'Occident avait vécu.

PRINCIPIUL NAȚIONALITĂȚII ȘI LUMEA COLONIALĂ : ELEMENTE ALE UNUI ARHETIP DISTINCT ÎN MIȘCAREA DE IDEI DIN ROMÂNIA

DE
VALENTIN URUM

Unul dintre cele mai originale capitole ale gândirii social-politice revoluționare și democratice din țara noastră — în condițiile implantării dominațiilor coloniale quasigeneralizate pe continentul african și pe acela asiatic dar și ale declanșării reacțiilor de emancipare — a constituit încercarea de extindere a principiului naționalității, propulsor conceptual al statelor naționale moderne europene, și asupra comunităților umane ale lumii coloniale din primele decenii ale acestui secol.

Acestei străduințe ar merita să i se dea în viitor atenție, întrucât, în primele două decenii ale veacului XX, când ea și-a găsit locul în unele scrieri, *deplasarea sferei de aplicabilitate a principiului naționalităților asupra unor populații cărora, de regulă, aiurea, li se contesta orice aspirație la afirmarea identității lor specifice, prelimina recunoașterea dreptului afro-asiaticilor la aceeași devenire istorică prin care au trecut și europenii*, adică, dreptul lor la instituirea statelor proprii, și-n cele din urmă, a statelor naționale. „Ereditatea” teoretică pe acest teren al mișcării ideilor, deocamdată insuficient cercetat, pornește de la câteva eseuri și considerațiuni ale unor autori de orientare socialistă, ale marelui chimist C. I. Istrati, ale exploratorilor Dimitrie și Nicolae Ghika-Comănești, ale universitarilor Fl. Stamatescu și N. Enescu și mai cu seamă ale lui I. G. Duca apărute între anii 1909 — 1911 în rubrica „Cronica externă” din revista „Viața Românească”. Tinăr liberal, socotit a fi unul dintre doctrinarii străluciți ai partidului primordial al burgheziei naționale dintr-o țară europeană subdezvoltată economic și cu un proces de desăvârșire al unității de stat parțial implinit, I. G. Duca s-a impus pe atunci drept un autor care, din câteva spețe conflictuale — criza marocană, „deschiderea porților” Extremului Orient prin intermediul canonierelor, războiul italian pentru anexarea Tripolitaniei ș. a. — ne oferea câteva elemente esențiale ale unui posibil arhetip distinct de gândire anticolonială ce gravita în jurul principiului naționalităților. Prin ce se distingueau componentele respectivului arhetip?

Mai întâi prin *sublinierea ideii anacronismului cuceririi coloniale, anacronism raportat atât la metropola care o transforma în acțiune cât și la obiectul acțiunii, comunitatea umană — victimă*. Această acțiune contravenea în primul rînd intereselor vitale ale popoarelor din metropole care, seria Duca, „visează mai multe fericiri înăuntrul hotarelor lor, vreau o

organizare socială mai dreaptă și mai armonioasă. Ceea ce-i frământă ... este răspindirea ideilor de dreptate și de umanitate. Politica colonială este o moștenire a trecutului, sublinia autorul, un mijloc de a-și păstra rangul printre popoare”¹. Evidența anacronismului instaurării dominației coloniale asupra naționalității-victimă, potrivit lui Duca, reieșea și din caracterul numai formal al respectivei decizii, instituitor doar al unei stări superficiale. „Cucerirea presupune două lucruri: cucerirea unui teritoriu și cucerirea naționalității care locuiește pe acel teritoriu, preciza autorul. Ori, dacă cucerirea teritoriului este un fapt relativ lesne, cucerirea naționalității nu se poate săvârși ... Toți oamenii de stat luminați recunosc că încorporarea într-un stat a unei naționalități străine, departe de a constitui un folos pentru acel stat, devine el un izvor de nesfârșite greutăți și lupte, care pun în pericol chiar liniștea și propășirea elementului cuceritor”². În aceste cazuri, releva în continuare autorul, „luptele triburilor nu sînt altceva decît manifestarea unei puternice mișcări de emancipare națională”.

În al doilea rînd, acest arhetip se completa cu încă un aspect și, anume, cu acela că fenomenul de emancipare națională al popoarelor coloniale era departe de a fi înțeles ca o manifestare singulară, izolată, determinată doar de „dificultățile” de dominație ale uneia sau alteia dintre metropolele coloniale, ci prin convergența spețelor evenimentțiale mai înainte amintite, *se intuia dimensiunea afro-asiatică a începutului de mișcare de eliberare națională*. „În China, dorința de a scăpa de străini a știut să învingă o apatie de mai multe ori seculară și a împins acest imperiu, care părea în completă descompunere, pe căile progresului și ale regenerării ... cine mai ales ar fi crezut că el poate să se regenereze din propria lui inițiativă și prin propriile lui puteri? În Persia, a devenit greu și pentru ruși și pentru englezi să mai mențină sferile lor de influență. În India, dominațiunea engleză se elatină. În Egipt, mișcarea naționalistă se manifestă cu toată tăria unei forțe conștiente ... E greu să prevezi că mișcarea naționalistă va înceta în Maroc”, își desfășura Duca turul de orizont asupra remuului anticolonial. El își punea nădejdea în „*contagiunea exemplor*” și mai ales în solidaritatea componentelor acestei mișcări — ale aceloră din Asia și Africa —, realitate contextuală stimulativă a evoluției și acțiunilor conjugate ale forțelor bicontinentale de emancipare națională, percepute întîia oară în acest chip în eseistica politică-diplomatică românească.

Structurii arhetipului conceput astfel se cuvine să i se mai adauge ideia unității civilizației prin încorporarea în cadrul acesteia a unui bogat ansamblu al faptelor de civilizație date de fiecare comunitate umană indiferent de localizarea ei pe planetă sau de coeficientul ei de istoricitate precum și prin a acorda, în virtutea libertății și umanismului, respect propriei sale identități, *respect luminat de principiul naționalității*. Discontinuitățile existente în orizonturile civilizației lumii, așa cum reieșea din scrierile lui Duca, puteau deveni acute dacă nu se mai făcea uz de principiul naționalității, odată cu abandonarea lui în afară Europei; eseistul român împărtășea un punct de vedere integral asupra validității acestui principiu, pleda pentru aplicarea sa fără nici un fel de ezitare duplicitară sau conjunc-

¹ I. G. Duca, *Cronica externă: Situația din Maroc*, „Viața românească” nr. 4, 1911, p. 130.

² I. G. Duca, *Cronica externă: Marile puteri și criza orientală*, „Viața românească”, nr. 3, 1909, p. 392–393.

turistă, și-l afirma chiar cu o vehementă incandescență. „Dualismul acesta dintre politica pe care o urmezi în Europa și cea pe care o practici pe celelalte continente, trebuie să înceteze odată. E aici o contradicție prea strigătoare ca să poată dăinui. E inadmisibil, vestejea el metropolele imperiale, ca respectul cel mai scrupulos al principiului naționalităților să fie o concepție intangibilă în Europa și să devie în Colonii un precept care se calcă în fiecare zi și nu merită nici cea mai mică băgare de seamă”.

În exercitarea de către toate statele a ideilor de libertate și de umanitate nu-și pot găsi loc în niciun fel criterii discriminatorii; ideile generoase mai sus amintite „trebuie aplicate fără considerațiuni de hotare, de longitudini și de latitudini”, altminteri, ele se transformă în „niște postulate fără înțeles și atunci domnia lor trebuie să înceteze și în Europa”. „Dar comedia aceasta, releva biciuitor Duca, care constă în a te înfățișa în Europa ca apostolul libertăților și al principiului naționalităților și de a fi în Africa sau în Asia distrugătorul nemilos a tot ce este libertate sau a tot ce este respect al naționalităților, constituie o ipocrizie, la adăpostul căreia Europa nu se mai poate pune”³.

Componentele respectivului arhetip anticolonial nu s-au întrunit dintr-odată. Pe măsură ce evenimente noi cu urmări tot mai dramatice pentru popoarele coloniale, îndeosebi pentru africani, îi permiteau lui Duca să-și ducă raționamentele pînă la un anumit grad de sintetizare, *arhetipul se dezvoltă progresiv*, cu tendința de a intra într-un anume stadiu de plenitudine logică și afectivă *atunci cînd se stabileau echivalențe între gradul de intensitate al rezistenței anticoloniale și valorile reale ale civilizației*. Triumful acestei rezistențe nu ar semnifica autoîndepărtarea popoarelor afro-asiatice de „binefacerile civilizațiunii”, deoarece „ele știu că lumina ce li se făgăduiește nu e din cele care dau viață, ci din cele care mistuie, și că îndărătul acestei fațade înșelătoare se ascund cele mai vulgare poftă naționale și toate instinctele de cucerire, de dominațiune, de împilare, ce minjesc sufletul omenesc”.

Exprimind satisfacție pentru înfrîngerile pe care puterile coloniale le-ar putea suferi, omul politic român le aprecia drept adevărate contribuții la „progresul civilizațiunii” și a conchis în termenii următori deplină legitimitate etică a rezistenței anticoloniale. „În asemeni condițiuni cum să nu te bucuri cînd vezi popoarele africane refuzînd să primească această situație și ridicînd în sfîrșit capul? Oricît de sălbatecă ar fi deocamdată rezistența lor, ea constituie adevărata isbîndă a civilizațiunii”. De o biruință și o strălucire a civilizației cu toată puterea luminii ei s-ar putea vorbi doar din momentul cînd de pe urma ei ar beneficia în mod echitabil toate comunitățile umane, adică, citîndu-l pe Duca, din „ziua în care se va fi răspîndit pînă într-atîta, încît să dea conștiința drepturilor și individualităților lor etnice triburilor pierdute în colțurile cele mai întunecate ale pămîntului. Atunci cuvîntul civilizațiunii nu va mai fi nici o iluzie, nici o ironie nici o ipocrizie ci o realitate”⁴.

I. G. Duca ne-a oferit astfel cîteva elemente grăitoare pentru a-l considera drept unul dintre pușinii precursori ai extinderii principiului na-

³ I. G. Duca, *Cronica externă: Situația din Maroc* „Viața Românească”, nr. 4, 1911, p. 132.

⁴ I. G. Duca, *op. cit.*, p. 132.

ționalității asupra totalității comunităților umane din lumea colonială în temeiul caracterului general universal al acestui principiu, al aplicării sale necondiționate, premisă sine qua non a generalizării celor mai elementare valori aducătoare de progres, ale civilizației. Raționamentele sale, în perspectiva deceniilor, se vădese apropiate sau identice cu acelea ale principalilor protagoniști ai mișcărilor de eliberare națională din „lumea a treia”, exprimate mai cu seamă în pragul deceniilor decolonizării. Ele sînt amplu expuse în *Descoperirea Indiei*, opera fundamentală a lui Jawaharlal Nehru, unele titluri de capitole recomandîndu-se dela sine: „Consolidarea dominației engleze și avîntul mișcării naționale”; „Naționalismul împotriva imperialismului”; „Însemnătatea ideii naționale. Schimbările necesare în India”⁵. De asemenea, le regăsim în textele unor articole, cuvîntări și studii ale lui Sukarno, ale unor fruntași africani ca Leopold Senghor, Nkrumah, Anta Diop, Anwar Abdel-Malek ș. a.⁶. Conceptele și terminologia lor specifică se acordă surprinzător cu acelea care au servit la construirea arhetipului nostru, motiv ce ne îndreptățește să redimensionăm cantitativ, să reapreciem calitativ gîndirea anticolonialistă din mișcarea ideilor în țara noastră, prin încorporarea în ea a unor aprecieri și judecăți de proveniență burghezo-democratică, cu impulsuri primite din împrejurările concret—istorice interne și externe ale României în anii anteriori primului război mondial.

În același perimetru conceptual al gîndirii anticolonialiste românești se integrau și luările de poziții ale fruntașilor mișcării muncitorești și socialiste asupra locului real deținut de statul român în arhitectura relațiilor mondiale ale timpului — „România, care nu are colonii este luată ea însăși drept un fel de colonie, ca toate țările balcanice de altminterea, de către marile puteri. De aceea am votat contra principiului politicii coloniale”, justifica dr. Cristian Rakovski adeviziunea delegației socialiștilor români la rezoluția anticolonialistă supus dezbaterii Congresului de la Stuttgart din august 1907 al Internaționalei II.

Dezvăluirea mobilurilor și consecințelor politicii coloniale în Africa și în Asia „izvorite numai din interesul burgheziei de a-și găsi debușeuri... noi piețe pentru scurgerea stocului de mărfuri”⁷, indicarea tendinței de deplasare a unor antagonisme între marile puteri ce pot genera războaie din Europa înspre Africa și Asia care „sînt acum cauzele de neînțelegeri între statele europene”⁸, punerea în evidență a unui pronunțat

⁵ În profesiunile sale de credință, Nehru stăruia asupra ideii că „prima și principală năzuință a oricărei țări aservite trebuie să fie năzuința spre eliberarea națională”. El recunoștea că „principiul naționalismului are rădăcini adînci și trainice... el este un fenomen firesc și sănătos”, însă, numai în împrejurările cînd este străbătut de „suplețe de gîndire și toleranță spirituală”. „Ploconirea oarbă față de trecut, observa Nehru, este tot atît de dăunătoare ca și atitudinea de dispreț față de el, căci viitorul nu poate fi bazat nici pe ploconire, nici pe dispreț... unul din evenimentele remarcabile ale secolului nostru a fost redescoperirea trecutului și a națiunii” (J. Nehru, *Descoperirea Indiei*, E.S.P.L.P., București, 1956, p. 59, 589, 590).

⁶ Vezi Guy Landry Hazoume, *Ideologie tribalistes et nation en Afrique*, „Presence africaine”. Paris, 1972, p. 141—185.

⁷ „Drepturile omului”, 26.2/1885, articolul *Urmările sistemului capitalist*.

⁸ „Lumea nouă” din 3.9./1898.

nivel de organizare socială și de cultură al unor popoare afro-asiatice, încriminarea practicilor și metodelor inumane de exploatare și administrare⁹, relevarea totodată a procesului obiectiv de ieșire a unor ținuturi și continente întregi din vechea lor izolare și de intrare a lor în sistemul pieței mondiale, ceea ce „a provocat și un contra efect, care nu se putea prevedea sau cel puțin nu se putea evita . . . prilejul de a se forma și acolo o clasă burgheză care începe a se opune la întinderea nemărginită a capitalismului european și american”¹⁰, proces simultan cu nașterea și dezvoltarea clasei muncitoare — iată doar câteva din temele cu caracter anticolonial abordate de publicistica socialistă.

Aceste idei și judecăți reprezintă o parte din substanța istorică de-acum 6 — 8 decenii pentru dialogul și cooperarea activă de astăzi întreținute de România socialistă cu țările care au pășit pe o cale independentă a dezvoltării, pentru legăturile de o deosebită amplitudine cu aceste țări, pentru locul de prim rang acordat de către statul nostru unei alte alcătuiți a relațiilor internaționale, întemeiate pe respectul reciproc al valorilor naționale și pe echitate.

---

⁹ Printre articolele de acest gen îl cităm pe acela apărut în ziarul condus de C. Mille, „Drepturile omului” din 16 ianuarie 1896, intitulat *Din Africa*.

¹⁰ Articolul *Progresul social și revista anului 1907*, apărut în „Viitorul social”, nr. 1/1907.

URMĂRI ALE APLICĂRII REFORMEI AGRARE DIN 1864 ÎN JUDEȚUL DOLJ

DE

ȘTEFAN ROMAN

Reforma agrară din 14/26 august 1864 se înscrie printre evenimentele politico-sociale cele mai semnificative care au premers independenței de stat a României. Ea a constituit o necesitate economică, fiind impusă de dezvoltarea noului mod de producție capitalist, cât și de presiunea maselor țărănești, care cereau desființarea clăcii și împrăștierea.

Reforma a fost înfăptuită de sus, împotriva opoziției majorității parlamentare din Adunarea electivă, constituită în cea mai mare parte din elemente ale moșierimii, care, împotrivindu-se cu înverșunare împrăștiării, era interesată să transforme proprietatea feudală în proprietate absolută, expropriind țăranimea — principala forță revoluționară a societății — de pământul pe care-l avea în folosință. Desființând claca (boierescul), subminând bazele regimului feudal și declarând pe țărani proprietari de pământ, reforma agrară din 1864 n-a lichidat complet relațiile feudale din agricultură. Moșierimea continua să dețină majoritatea covârșitoare a pământurilor arabile și a pășunilor, peste 70%, în timp ce proprietatea țărănească (adică a foștilor clăcași, a moșnenilor și răzeșilor) reprezenta aproximativ 30%. Ca urmare, și după înfăptuirea reformei agrare din august 1864, principala contradicție la sate a rămas aceea dintre majoritatea țăranimii și moșierime. Menținerea proprietății latifundiare a însemnat, totodată, și situarea moșierimii în prim planul forțelor sociale, aceasta deținând puternice poziții economice și politice.

Reforma agrară, deși nu a înlăturat bazele puterii economice a moșierimii, a determinat profunde transformări în relațiile de producție ale țării, în dezvoltarea modului de producție capitalist. Împrăștierea țăranilor a contribuit la dezvoltarea forțelor de producție; suprafețele însămințate au crescut, s-a intensificat exportul de cereale¹.

★

Reforma agrară din 1864, eveniment de seamă în istoria modernă a țării, a avut urmări însemnate și în județul Dolj², unde au fost expropriate

---

¹ În legătură cu însemnătatea reformei agrare a se vedea: N. Adăniloie, Dan Berindei, *Reforma agrară din 1864*, București, Edit. Academiei R.S.R., 1967.

² Pentru aplicarea reformei agrare din 1864 în județele din dreapta Oltului guvernul numise comisar extraordinar pe Cristian Tell, care se bucura de multă popularitate în această parte a țării.

86 de moșii, aparținând la 86 de moșieri ³. Au fost împroprietăriți un număr de 1976 foști clăcași care au primit 15 343 pogoane, pentru care moșierii au încasat drept despăgubire suma de 225 299,14 lei ⁴. Întocmai ca și în alte județe, reforma agrară a contribuit și în județul Dolj la dezvoltarea agriculturii pe calea capitalismului — agricultura rămânând și după 1864 principala ramură de producție a României, un mare număr de brațe de muncă fiind eliberate și folosite în producția agrară capitalistă ⁵.

Dacă în prima jumătate a secolului al XIX-lea ponderea creșterii animalelor pe baza pășunilor și finețelor naturale din lunca inundabilă a Dunării și Jiului avea o importanță deosebită, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, pășunile, finețele și pădurile se restrâng în favoarea arăturilor și ca urmare a cererii crescînde de grâu pe piața internațională. Se intensifică relațiile comerciale cu țările din Europa centrală și de vest, care solicitau mari cantități de cereale de pe piața românească. De altfel, cerințele exportului de cereale au determinat înființarea, la Craiova, încă din anul 1846, a primei societăți pe acțiuni pentru transportul cerealelor pe Dunăre.

Ca urmare, în județul Dolj suprafața agricolă, ca și producția de cereale au înregistrat, între anii 1864 — 1870, creșteri simțitoare.

Cîteva date sint concludente în acest sens:

Tabel cu numărul pogoanelor arate și semănite în anul agricol 1863—64:⁶

Toamna anului 1864					Primăvara anului 1865							
Grâu	Răpă	Mei	Orz	Grâu	Secară	Porumb	Răpă	Orz	Ovăz	Mei	Fasole și linte	Tutun
15785	1358	4939	3995	42 160	35	117056	251	3213	1 629	1102	410	2

Tabel cu numărul pogoanelor arate și semănite în toamna anului 1869 și primăvara anului 1870 ⁷:

Toamna anului 1869				Primăvara anului 1870									
Grâu	Secară	Orz	Răpă	Grâu	Secară	Porumb	Răpă	Orz	Ovăz	Mei	Cartofi	Tutun	Cinapă
126 637	3 449	4 946, ½	5 226	6 598, ½	92	142 648	227, ½	2 093	439	1 304	246	79, ¼	1 918
													5 7213 ½

Cu tot caracterul predominant cerealier, care accentua dependența economică a României de statele capitaliste din centrul și apusul Europei, se observă tendința dezvoltării altor plante cu caracter comercial, ca, de

³ Arh. St. Craiova, fond Prefectura Dolj, dos. 256/1865, f. 155.

⁴ Ibidem, dos. 105/1866, f. 113.

⁵ Vezi mai pe larg, I. Adam, N. Marcu, *Studii despre dezvoltarea capitalismului în agricultură* (după 1864), vol. I, București, 1956.

⁶ Arh. St. Craiova, Fond Prefectura Dolj, dos., 174/1865, f. 71.

⁷ Ibidem, dos. 101/1871, f. 3.

exemplu, oleaginoasele și textilele (floarea soarelui, rapița, inul, și cînepa), a plantelor industriale ca sfecla de zahăr și tutunul, a plantelor leguminoase ca : fasolea, cartofii, mazărea, bobul, lîntea etc., culturile de grădinărie, viile și livezile de pomi fructiferi.

Aceste culturi erau necesare dezvoltării pieței interne și industriei, constituind indicele unei agriculturi intensive în comparație cu caracterul general extensiv al agriculturii României din acel timp.

Majoritatea suprafeței agricole era însă cultivată cu porumb, mai ales în gospodăriile țărănești, consumarea lui în stare alterată de către țărani provocînd în rîndul lor grave îmbolnăviri de pelagră⁸.

Reforma agrară a contribuit într-o măsură și mai mare la dezvoltarea capitalismului atît în agricultură cît și în industrie⁹.

Astfel, după ce în 1864 se promulgase legea pentru vînzarea tutunului, prin care nu se mai dădea voie să se importe tutun din străinătate, în anul 1865 se preconizează — între altele — constituirea unui depozit general la Craiova¹⁰ și a unei fabrici pentru regia tutunului¹¹, unde cultivatorii puteau să-și vîndă tutunul. Se făceau, totodată, încercări pentru cultura bumbacului. De pildă, printr-o adresă a Ministerului agriculturii către prefectura Dolj se cerea, la 5 februarie 1864, să se studieze posibilitățile cultivării bumbacului în această parte a țării, trimițîndu-se în acest sens și instrucțiunile necesare¹².

România participă — în această perioadă — la tîrgurile internaționale. În anul 1867, cînd s-a organizat o expoziție pentru mașini industriale și agricole la Paris, România s-a prezentat ca a 16-a țară între cele 24 participante. În circulara înaintată Prefecturii Dolj de către Comisia română pentru organizarea expoziției, făcîndu-se o analiză amănunțită în legătură cu industria din diferite orașe ale țării, se aprecia că orașul Craiova era înzestrat — ca de altfel marile orașe — cu industrie de categoria a doua, urmînd după orașele București și Iași, în care se găseau strungari, giuvaergii, alămari, etc. Obiectele care urmau să fie trimise la Paris — se arăta în circulara amintită — trebuiau să demonstreze „că sînt utile” și „îndestulează trebuințele omului”. Prezente în această expoziție ele vor fi exemplu pentru alte țări și vor contribui la „lățiri și înaintări în comerțul și industria lumii întregi”. Din județul Dolj s-a trimis atunci, pe Jiu, de la Tatomirești o luntre care la 7 martie ajunsese deja la Tr. Severin. De asemenea, Ștefan Vidaci din Craiova a trimis trei pluguri de fier, iar Gligore Argintoiu a trimis, la rîndul său, covoare, cămăși bărbățești și de femei¹³.

Guvernul lua, de asemenea, unele măsuri — sprijinind în primul rînd proprietarii — pentru dezvoltarea zootehniei, stăvilirea epizootiilor,

---

⁸ Aceasta se datora și faptului că prin „învoielile agricole” dintre moșieri și țărani — după 1866, aceștia din urmă nu-și puteau ridica recolta de pe cîmp, decît după ce-și achitau toate obligațiile către moșieri.

⁹ Vezi Olga Constantinescu și N. N. Constantinescu, *Cu privire la problema revoluției industriale în România*, București, 1957, p. 32.

¹⁰ Arh. St. Craiova, fond. Prefectura Dolj, dos. 61/1871, f. 9.

¹¹ *Ibidem*, dos. 296/1865, f. 11.

¹² *Ibidem*, dos. 102/1864, f. 1.

¹³ *Ibidem*, dos. 61/1867, f. 22—34.

îmbunătățirea rasei animalelor etc. În anul 1867, în județul Dolj s-a desfășurat un frumos și original „concurs de pluguri”, precum și concursul de „produse de vite”, care au reliefat, după cum se arăta într-o notă a Ministerului agriculturii — „importanța arăturilor, a bunătății produselor și a frumuseții vitelor . . ., înflorirea agriculturii”. Acesta, fiind „cel dintîi concurs de pluguri”, a fost organizat pe plăși și județe, unde au fost aduse cele mai bune produse și „specimene de vite dintre cele mai frumoase”. Proba practică a concursului plugurilor a fost o arătură model din locurile delimitate în livada Jitianu, de lângă Craiova, unde concurenții au arat cu pluguri proprii suprafața de pământ avînd lungimea de 144 m și lățimea 7 m. Premiul I pentru arătură a fost atribuit lui Ion Căpraru din Caraula. Totodată, la Jitianu s-a organizat, la 1 octombrie 1867, o frumoasă expoziție de produse cerealiere. Pentru această expoziție grîul a fost adus la concurs, cîte o jumătate oca¹⁴ de fiecare producător”, legat în 50 de legături sigilate cu sigiliile comunelor. Pentru grîu s-au primit medalii de argint și bronz¹⁵.

Între activitățile industriale ale județului se poate menționa, în primul rînd, morăritul. Pe Jiu, la marginea Craiovei, încă din sec. XVIII, erau cunoscute mori care măcinau bucatele satelor din apropiere, precum și pe ale craiovenilor proprietari de pământ. Numărul morilor crește considerabil în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Pentru unele mori se recurge la „mașini care lucrează cu foc”, cî ea constatată încă în 1852 la Craiova¹⁶. O parte din proprietarii morilor erau și brutari în același timp. Astfel, în 1865 avea moară Radu Grozea, care dispunea și de un cuptor de pîine¹⁷. La Craiova funcționa, bucurîndu-se de renume, „moara cu aburi națională”, care, alături de celelalte mori din județ (de la Risipiți, Amzulești, Caraula și altele) din apropierea dispozitivelor militare instalate pe teritoriul județului Dolj, asigurau în timpul războiului de independență din 1877 în cea mai mare parte pîinea pentru front. În acele momente de mare încercare prin care trecea poporul nostru, aceste mori măcinau zilnic pentru front cantitatea de 30000 oca făină¹⁸. Pe întreg județul se strînsese în primăvara anului 1877 un important stoc de cereale : 29 118 kile grîu, 5 883 kile orz, 82 191 kile porumb. Brutăriile din Craiova fabricau pîinea pentru cca. 20 000 de ostași¹⁹.

În contextul general al dezvoltării agriculturii României din acel timp, județul Dolj avînd o pondere destul de mare, producția agricolă sporită oferea întreprinderilor doljene posibilitatea de a trece la forme superioare de exploatare.

---

¹⁴ Oca = veche unitate de măsură a capacității și greutateii, egală cu cca. 1 litru (un kilogram) și un sfert.

¹⁵ Arh. Craiova, fond. Prefectura Dolj, dos. 147/1867, f. 1—37.

¹⁶ G. Zane, *Industria din România în a doua jumătate a sec. XIX*, București, Edit. Acad. R.S.R., 1970, p. 160.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Dir. Arh. Statului, *Meșleșugari și neguțători din trecutul Craiovei*, Documente (1666—1865), București, 1957, p. 26.

¹⁹ Arh. St. Craiova, fond. Prefectura Dolj, dos. 240/1877, f. 15.

La 5 mai 1882 în comuna Moțăței se inaugura, în prezența autorităților județene, „prima uzină pentru distilarea vegetalelor zaharoase”²⁰. În memoriul Ministerului agriculturii, prin care se solicita scutirea de taxe a întreprinderii, se arătau avantajele „acestei noi industrii agricole” și, totodată, „imensele avantaje pe care le are țara din propagarea și întinderea culturii sfecei . . .”, plantă necunoscută populației noastre rurale. „Prin cultivarea ei — se arăta în aceeași adresă — țărani vor ieși din cercul strîmt de cultură al cerealelor pure, căci cultura vegetalelor zaharoase este o binefacere pentru țările unde se execută ca sistem mixt pregătitor culturii grîului, cu un asolament rațional și în același timp încurajator . . ., introducerea industriei zahărului”. Rapoartele specialiștilor, care au fost prezenți la inaugurarea întreprinderii, menționau că „uzina construită de I. Ionescu era unică în țară, atît din punct de vedere al mecanismului (utilajelor — n. n.) cît și al foloaselor economice”. Această întreprindere prezenta un interes deosebit deoarece se aprecia că ea „promite un viitor din cele mai puțin îndoioase pentru dezvoltarea și îmbunătățirea agriculturii” și era pentru populație „un stimulent energetic și binefăcător al progresului”. Uzina era scutită total de dări.

Dezvoltarea culturilor cu caracter comercial cerea însă investiții mai mari și o tehnică mai avansată. Era necesară sămîntă selecționată. La Craiova luase ființă astfel și o fabrică de „salamură de grîu”²¹. Erau necesare, de asemenea, mașini agricole. Aceasta a făcut ca o parte din ele să fie solicitate din țările din Apusul Europei. Astfel, Clayton Schuttleworth trimite, din Viena, două mașini de treierat cu două locomobile pe adresa lui I. Strass din Craiova. Acestea au fost cumpărate ulterior de N. Măldărescu din comuna Moțăței și Georgiadis din Băilești²². Mașinile respective au venit cu vapoarele pe Dunăre pînă la Bechet, care devenise un centru important de desfacere a produselor. Unii moșieri, cum a fost Petre Opran, proprietarul domeniului Ișlanița — au întreprins călătorii speciale în străinătate pentru a face cunoștință cu tehnica agricolă înaintată. Interesul pentru mecanizare preocupă, de altfel, tot mai mulți locuitori.

Încă din 1860, Moisilo Jivoinovici din Craiova inventase două pluguri perfecționate²³.

Folosirea într-o măsură mai mare a mașinilor în agricultură a determinat crearea unor întreprinderi locale care se ocupau cu reparația acestora. În aceste condiții au luat naștere, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, la Craiova întreprinderile „Gustav Wolff” (1884) și Adolf Weidmann (1895). Nu trebuie trecut cu vederea nici faptul că elevii școlii de meserii din Craiova executau, la rîndul lor, în atelierele școlii, „diverse mașini pentru industrie și agricultură”²⁴.

²⁰ *Ibidem*, f. 15, 68, dos. 284, vol. I, 1882.

²¹ George Ioan Lahovari, *Marele dicționar geografic al României*, vol. II, fasc. 1, București, 1899, p. 743.

²² Arh. St. Craiova, fond. Prefectura Dolj, dos. 207/1866.

²³ Dan Berindei, Aspecte ale problemei agrare în timpul lui Cuza Vodă, în *Studii și materiale de istorie modernă*, vol. I, Buc., 1957, p. 173—174.

²⁴ Arh. St. Craiova, fond. Prefectura Dolj, dos. 114 1867, f. 22.

Raportate la cele 7 plăși ale județului* situația se prezenta astfel :

Tablou general al mașinilor agricole aflate în județ în anul 1866²⁵

Nr. crt.	Numirea plășilor	Nr. total al mașinilor	Cite din aceste mașini sint mișcate											Cite din mașinile cu abur au putere		
			De abur	de animale	de brațe	Peste 40 C.P.	30 — 40 cP.	20 — 30CP	15 — 20CP.	10 — 15CP.	8 — 10 C.P.	6 — 8 C. P.	4 — 6 C. P.	1 — 2 C. P.		
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14		
1	Cîmpului	5	5							5						
2	Bălți	7	7							7						
3	Jiu de Jos	6	6								6					
4	Dumbrăvii	1	1									1				
5	Jiu de Sus	27	5		22				1					2		
6	Amărăzii	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7	Ocolu	2	2					2								
	Total	48	26		22			2		1	12	6	3	2		

Tablou general al numărului mașinilor agricole aflate în județ în anul 1871²⁶

Nr. crt.	Numirea plășilor	Numărul total al mașinilor agricole	Cite din aceste mașini sint mișcate											Cite din mașinile cu abur au putere		
			de abur	de animale	de brațe	Peste 40 C.P.	de la 20 40 CP	de la 20 30 CP	de la 15 20 CP	de la 10 — 15 CP	de la 8 — 10 C.P.	de la 6 8 C. P.	de la 4 — 6 C. P.	de la 1 — 2 C. P.		
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14		
1	Balta	15	15							15		1	1			
2	Ocolu	13	12	1					9	2						
3	Cîmpu	12	12			3				4			5			
4	Dumbrava	20	14	6							14					
5	Amaradia	3	3						1							2
6	Jiu de Jos	9	8	1					6				3			
7	Jiu de Sus	25	14	5	6			14					11			
	Total	97	78	13	6	3	—	30	6	29	6	20				

În această perioadă are loc, de altfel, o creștere substanțială a numărului muncitorilor din mediul urban, precum și a numărului meseriașilor din mediul sătesc. La sate numărul meseriașilor crește de la 334, cîți erau în 1860, la 1683 în anul 1901²⁷, în sate practicîndu-se pe o scară mai largă diferite meserii cum erau : dulgheria, tîmplăria, dogăria, țesutul postavului țărănesc etc. Sporirea numărului de meseriași este o dovadă grăitoare a intensificării legăturilor economice dintre sat și oraș.

* La sfîrșitul sec. al XIX-lea erau 10 plăși.

²⁵ Biblioteca Acad. R.S.R., *Expunerea lucrărilor publice în jud. Dolj*, Craiova, 1. 884, p. 5.

²⁶ Ibidem, dos. 45/1871

²⁷ G. Zane, *op. cit.*, p. 72.

De asemenea, cu toate că orașele doljene mai păstrau într-o oarecare măsură caracterul agricol — o parte din locuitori ocupându-se cu agricultura — numărul muncitorilor sporește foarte mult în această perioadă, de la 1 475, ciți erau în anul 1 860, la 3029 în anul 1890 ²⁸.

Fără îndoială, o parte însemnată a muncitorilor întreprinderilor doljene erau muncitori de primă generație și nu erau decât foștii clăcași care, în urma reformei agrare din 1864, aleseseră calea orașului, încadrându-se în întreprinderile existente în orașe sau chiar în unele comune mai importante, alcătuind clasa muncitoare care, spre sfârșitul secolului al XIX-lea, se va dezvolta și se va manifesta ca o forță socială organizată, luptând dîrz pentru progresul social și economic al țării noastre.

Spre sfârșitul secolului al XIX-lea se constată evidente progrese în dezvoltarea industrială a Craiovei: în afara morilor cu abur (5 aveau 125 lucrători), erau două fabrici de țimplărie, 16 ateliere de tăbăcărie, în acest domeniu remarcîndu-se în mod deosebit tăbăcăria Eskenazi, — care funcționa cu 65 de muncitori ²⁹, tăbăcăria de la Bucovăț creată în anul 1882, în cadrul acestora trecîndu-se deja la procesul diversificării producției. În domeniul industriei textile craiovene locul războiului țărănesc este luat de „războiul mecanic” și înregistrează progrese pentru acel timp „Fabrica de parchete” — P. Birman et fiul — și mai ales întreprinderea de textile Jean Gașpar. Întreprinderea Jean Gașpar producea postav, aba, pături etc. Produsele obținute aici se bucurau de renume nu numai în Craiova și în județele limitrofe, dar și în întreaga țară. Nu mai puțin important, în domeniul confecționării trăsurilor, era marele atelier Anton Bulfinschi ³⁰.

În „Ancheta industrială din 1901 — 1902” sînt menționate pentru Oltenia 46 de întreprinderi industriale mai mari, din care 24 se găseau în județul Dolj, majoritatea concentrate în Craiova ³¹.

De remarcat că la această dată apare localizat tirgul orașului în afară (Grossermarktplatz), pe locul unde se află și azi, ceea ce confirmă cu prisosință funcțiile comerciale ale acestuia ³². Astfel în piețele: Tirgu de afară, Elca, Piața nouă și Hala de pescărie se practica pe scară largă comerțul. Tot aici țărăanii își desfășeau produsele agricole necesare orașului și locuitorilor județelor limitrofe din partea de Nord: Gorj și Vîlcea, care își făceau, în bună parte, aprovizionarea cu produse agroalimentare de pe piețele Craiovei. S-au organizat în această perioadă bîlciuri în unele comune din județ, exemplu la Poiana-Mare, unde se vindeau cantități apreciable de cereale ³³.

O dată cu dezvoltarea economică s-a înregistrat și un proces demografic corespunzător. Populația Craiovei a crescut în mod simțitor de la 21 521 locuitori, ciți erau la recensămîntul din 1859, la 45 500 în anul 1899. ³⁴

²⁸ N. N. Constantinescu, Tudor Paul, Olga Constantinescu, *Din istoricul formării și dezvoltării clasei muncitoare din România în „Analele Institutului de istorie a partidului”, 1957, nr. 4, p. 101.*

²⁹ G. Zane, *op. cit.*, p. 172.

³⁰ *Ibidem*, p. 178—179.

³¹ L. Badea, Alexandra Ghenovici, *Județul Dolj*, Edit. Academiei R.S.R., București, 1974, p. 89.

³² V. Cucu, *Orașele României*, București, Edit. științifică, 1970, p. 168.

³³ Arh. St. Craiova, fond. Prefectura Dolj, dos. 11/1892.

³⁴ V. Cucu, *op. cit.*, p. 168.

Activitatea industrială și comercială din județ se va dezvolta și în alte centre urbane: Calafatul avea trei mori pe Dunăre, două mori cu aburi, precum și numeroase ateliere cuprinzând 373 de meseriași; la Băilești, unde pe cele două mari moșii se semăna: grâu, porumb, orz, ovăz, mei, rapiță și cînepă, pe una din moșii, era și o moară de aburi cu sistem perfecționat³⁵. Ateliere asemănătoare se găseau și la Bechet, unde activitatea comercială desfășurată în port avea o mare pondere. În anul 1891 în vama Bechetului au intrat mărfuri importate în valoare de 316 959 lei și s-au exportat mărfuri în valoare de 5 437 686 lei, dintre care o mare parte erau cereale³⁶.

Modernizarea drumurilor — în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea — ca urmare a dezvoltării continue a capitalismului, cunoaște îmbunătățiri simțitoare. În anul 1871 se lucrează drumurile: Radovan-Moțăței, drumul Amaradia, drumul național Bucovăț — Craiova. Aceste drumuri erau pietruite, modernizate³⁷.

Lărgirea transportului feroviar a avut, de asemenea, o mare importanță pentru dezvoltarea comerțului intern de mărfuri agricole. În această perioadă s-au construit și primele linii ferate. Încă din vara anului 1867 inginerii C. Zeucianu și L. Pancu au început întocmirea studiilor preliminare pentru construirea liniei ferate Craiova — Orșova. În anul 1888 s-a pus în circulație linia ferată Filiași — Tg. Jiu, iar în anul 1892 Craiova — Calafat — care a avut ulterior un rol important în dezvoltarea comerțului.

Ca o firească completare a reformei agrare, prin legea Instrucțiunii publice din 25 noiembrie 1864, care a stat la baza învățămîntului nostru timp de peste trei decenii, porțile învățămîntului au fost lărgite simțitor și pentru fiii de țărani, deoarece legea proclama „instrucțiunea primară obligatorie și gratuită”. În școlile de specialitate, care urmau să se înființeze, copiii țăranilor aveau „să dobîndească cunoștințele trebuitoare pentru a fi buni plugari și cetățeni”. În aceste școli urma să se experimenteze o agricultură modernă.

Astfel, în anii care au urmat s-au înființat, între altele, școli industriale și agricole. Prin adresa nr. 1859 din 27 aprilie 1867, Ministrul agriculturii făcea cunoscut prefectului Doljului că s-a aprobat înființarea unei școli de agricultură în apropierea Craiovei, cu o suprafață de pămînt pînă la 300 pogoane din domeniul statului. Locul stabilit pentru această școală a fost Balta Verde. Școala și-a deschis cursurile în luna septembrie 1868 în prezența inspectorului general al agriculturii Ion Ionescu și a autorităților locale. Școala — se arăta în adresa ministrului — „va servi nu numai pentru învățătura elevilor dar și de a exempla vrednicia de imitat de către toți cultivatorii din partea locului”. Școala a fost dotată cu o fermă model (o fermă asemănătoare s-a organizat și la Iași), la 20 septembrie în același an. Prin această școală se urmărea „a forma oameni cu învățătură de agricultură spre a servi cu succes la îmbunătățirea producerii agricole a țării, deoarece trebuința lor este în genere simțită de toți cultivatorii țării ce voiesc a introduce îmbunătățiri în agricultură . . . și mai cu seamă mașini și instrumente”³⁸.

³⁵ George Ioan Lahovary, *op. cit.*, p. 277.

³⁶ *Ibidem*, p. 346.

³⁷ Bibl. Acad. R.S.R., *Expunere asupra lucrărilor publice efectuate în jud. Dolj*, Craiova, 1871, p. 16, 20, 22 (Arh. cit. fond. cit. dos. inv. 142, 1867).

³⁸ Arh. St. Craiova, fond Prefectura Dolj, des. 131/1867, f. 19.

După organizarea școlii au fost admiși primii 36 de elevi din care 30 pentru a se forma ca agricultori și 6 pentru a deveni „maisteri de făcut mașini și instrumente agricole”. Această școală s-a numit ulterior „Școală fermă model”³⁹.

În acest mod se puneau bazele învățămîntului agricol nu numai în județul Dolj, dar și în întreaga țară. Absolvenții ei au avut, desigur, un rol important în popularizarea experienței înaintate cîștigate acolo și au influențat în mod pozitiv dezvoltarea agriculturii în această zonă a țării.

Mai tirziu, în anul 1870, în urma hotărîrii Consiliului general al județului Dolj, lua ființă la Craiova o nouă școală de meserii, care a fost stabilită în casa Olănescu și amenajată de conducerea județului în condiții destul de precare pentru elevi : din grajd s-au făcut dormitoare pentru elevi, șopronul s-a transformat în sală de mîncare și bucătărie ; alte două camere au format sala de studii.

În aceste condiții grele elevii școlii lucrau : strunguri pentru ateliere, pluguri, a 80 lei unul, de vinzare, greble, unelte pentru ateliere de fierărie, mașini pentru apicultură etc, a căror valoare s-a ridicat în anul 1884 la suma de 12 800 lei⁴⁰. Acestea au contribuit, fără îndoială, la îmbunătățirea tehnicii agricole în județul Dolj.

O dezvoltare substanțială a producției agricole în general se înregistra în toată țara, dar mai cu seamă în regiunile din șesul Dunării, unde agricultura avea un pronunțat caracter extensiv, furnizînd o mare cantitate de cereale pentru piață. În județele din cîmpie, în afară de Dobrogea, între anii 1864—1905 s-a produs cea mai puternică proletarizare a țărănimii — aceasta și datorită dezvoltării mai însemnate a producției de mărfuri agricole, în general, și a producției de cereale marfă, în special⁴¹.

Reforma agrară din 1864, cu toate că n-a desființat moșierimea ca clasă și nici n-a lichidat marea proprietate totuși abolind claca și împroprietărind majoritatea clăcașilor, a avut urmări din cele mai însemnate. S-au creat — în aceste condiții — premisele lărgirii economiei bazate pe schimbul produselor și al vînzării forței de muncă a țăranilor deveniți liberi. Clăcașii eliberați au fost cei care au contribuit la dezvoltarea industriei, agriculturii și comerțului.

Pe măsura dezvoltării producției de mărfuri, a creșterii pieței interne și externe pentru produsele agricole, a acumulării sumelor de capital necesare, ca și a diferențierii de clasă a țărănimii, moșierii și marii arendași vor trece la folosirea în proporții crescînde a unui inventar agricol propriu. Creșterea numărului de mașini și unelte agricole atrage după sine o creștere corespunzătoare a utilizării muncii salariate în agricultură.

Dezvoltarea producției cerealiere după 1864 va folosi în primul rînd moșierilor și arendașilor, care vor fi principalii beneficiari ai reformei agrare. Țăranii vor duce în continuare o viață grea. Problema agrară rămînea mai departe nerezolvată. Ea avea să fie rezolvată abia după 1944.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ Arh. St. Craiova, fond Prefectura Dolj, dos. 4/1872, f. 3.

⁴¹ I. Adam, N. Marcu, *op. cit.*, p. 222.

IZVOARE ENGLEZE PRIVITOARE LA ISTORIA ROMÂNILOR (ARHIVA FINCH)

DE

PAUL CERNOVODEANU

Bogăția arhivelor particulare engleze — provenind indeosebi de la marii demnitari ai coroanei — este bine cunoscută. În cele aparținând unor dregători care au slujit în calitate de ambasadori la Poarta Otomană, se întâlnesc, adeseori, știri relevând fie legăturile lor înfiripate cu domni ai țărilor române, fie știri generale privitoare la principatele muntean, moldovean și transilvănean¹.

În rîndul acestor arhive un rol însemnat în privința mai sus amintită îl deține și aceea aparținînd familiei Finch, care a dat Angliei un număr însemnat de oameni politici și diplomați în secolele XVI—XVIII. Pentru istoria țărilor române interesează în special corespondența lui Heneage Finch, al doilea conte de Winchilsea (m. 1689) primul ambasador trimis la Constantinopol după restaurația Stuartilor, în 1660². Păstrată în două masive mape la Arhivele comitatului Leicester (Leicestershire Record Office) din orașul Leicester și regestată sumar în două volume tipărite de „Historical Manuscripts Commission” la Londra în 1913 și 1922³, această corespondență a fost cercetată acum un sfert de veac de profesorul Eric Tappe spre a urmări afacerile negustorului scoțian de potasă în Moldova, Patrick Simson și conflictul său cu autoritățile locale și mai mulți tovarăși de afaceri levantini între 1662—1668.⁴ Desigur în schimbul de scrisori dintre lordul Winchilsea și unii domni ai Moldovei, indeosebi Ștefăniță Lupu și Eustratie Dabija, comerțul cu potasă al amintitului negustor a constituit subiectul de predilecție⁵ dar raporturile ambasadorului englez cu acești principii, ca și cu alții, nu s-au redus doar la acest aspect.

¹ Vezi de pildă *Lord Chandos' Letter Book*, vol. I, 1681—1686 & II, 1686—1687 (British Museum, MSS Stowe 219—220); *Report on the Manuscripts of the Marquess of Downshire*, part I; 1645—1695, papers of Sir William Trumbull, London, 1924; *Paget Papers* (în Biblioteca Școlii de studii orientale și africane, Universitatea din Londra), conținînd arhivele personale și corespondența ambasadorilor la Poartă, lordul James Chandos (între 1680—1687), Sir William Trumbull (între 1687—1691) și lordul William Paget (între 1693—1702).

² Vezi asupra lui *Dictionary of National Biography*, vol. XIX, p. 11; A. C. Wood, *A History of the Levant Company*, Oxford, 1935, p. 96—97, 128—135, 250; B. Spuler, *Europäische Diplomaten in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739)* în „Jahrbücher für Geschichte Ostenropas”, I, 1936, p. 252.

³ Anume *Report on the Manuscripts of Allan George Finch Esq <uire> of Burley-on the Hill — Rutland*, vol. I, 1573—1669, London, 1913; vol. II, 1670—1690, London, 1922.

⁴ Cf. Patrick Simson: *a Scottish merchant in the Moldavian potash trade*, în „The Slavonic and East European Review”, XXX, 1952, no. 75, p. 494—514.

⁵ Vezi și P. Cernovodeanu, *England's Trade Policy in the Levant and Her Exchange of Goods with the Romanian Countries under the Latter Stuarts (1660—1714)*, București, 1972, p. 74—82.

Într-adevăr, în urma instrucțiunilor primite de la Whitehall și din partea Companiei Levantului de a asigura consolidarea intereselor economice engleze în Mediterana orientală și de a redobîndi la Poartă prestigiul micșorat în timpul Războiului civil și al protectoratului lui Cromwell, Winchilsea a căutat — printre altele — să stabilească raporturi cordiale și cu domnii țărilor române, aflate sub suzeranitatea otomană, promitîndu-le protecția suveranului său și intervenția în apărarea lor împotriva abuzurilor și corupției dregătorilor turci, în schimbul înlesnirii și asigurării unui trafic lesnicios pentru comercianții englezi în principate.⁶ Astfel, la cităva vreme după sosirea sa la Constantinopol (17 ianuarie 1661), diplomatul britanic transmitea dragomanului său Antonio Perone, la 5 septembrie, dispoziția sa „de a se împrieteni cu kapukehaielele adică agenții Țării Românești și ai Moldovei”, într-un raport trimis Secretarului de Stat Sir Edward Nicholas, la 19 decembrie 1662, ambasadorul recunoștea următoarele: „Îndată după venirea mea <aici>, am considerat cîntea <acordării> acestei ambasade destul de puțin însemnată în comparație cu ocupațiile din Anglia, dar acum <ea> s-a ridicat în ochii mei după ce am luat în mîinile mele treburile domnilor Moldovei și ai „Țării Românești și protecția Bisericii ortodoxe, călduros recomandată mie de patriarhii de Constantinopol, Ierusalim și Antiohia”.⁷

Din cele cunoscute nouă pînă acum, știam că Winchilsea a fost solicitat chiar de regele Carol al II-lea Stuart să intervină pe lângă sul unul Mehmed al IV-lea și marele vizir Ahmed Köprülü pentru reînscăunarea lui Gheorghe Ștefan fost domn al Moldovei pribeag în Pomerania,⁸ a și de politica personală a ambasadorului care și-a susținut propriul său candidat la tron în persoana lui Iliș Alexandru, ce a reușit să capete investitura Porții la începutul lui mai 1666.⁹ O explorare mai atentă a corespondenței lui Winchilsea, relevă însă multe alte detalii ale raporturilor sale deosebit de intime cu acest domn ca și cu Grigore I Ghica, a căror intensitate nu putea fi bănuită după documentația: flată anterior la îndemna cercetătorilor. În aceeași măsură sîntem informați acum și de strînsele raporturi existente între diplomatul englez, principele Mihail I Apafi al Transilvaniei și kapukehaielele sale la Constantinopol. În total am depistat 42 de scrisori schimbate direct în limbile latină și italiană între lordul Winchilsea, domnii Moldovei Ștefăniță Lupu, Eustrate Dabija, Gheorghe Duca și Iliș al III-lea Alexandru, Grigore I Ghica al Țării Românești

⁶ Cadrul general al problemei la L. Demény și P. Cernovodeanu, *Relațiile politice ale Angliei cu Moldova, Țara Românească și Transilvania în secolele XVI—XVIII*, București, 1974, p. 156—158.

⁷ „At my first coming, I found the honour of the Embassy, through the distractions in England, much decayed, but has now repaired it by getting into my hands the business of the Princes of Moldavia and Wallachia, and the protection of the Greek Church, which the Patriarchs of Constantinople, Jerusalem and Aleppo (i) <= Antiohia> have earnestly recommended to me”, cf. Leicestershire Record Office (L.R.O.), *The Finch Papers, Letter Book of Lord Winchilsea (L.B.W.)*, I, f. 233; rezumat în *Report on the Manuscripts... Finch (Rep. Mss. Finch.)*, I, p. 231.

⁸ E. D. Tappe, *Charles II and the Prince of Moldavia*, în „The Slavonic and East European Review”, XXVIII, 1950, no. 71, p. 406—424 și XXXI, 1953, no. 77, p. 528—529.

⁹ L. Demény și P. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 163—164.

și principele Apafi în decursul anilor 1661—1668, în afara altor 29 misive din aceeași perioadă, adresate unor diferiți destinatari din Anglia, Polonia și Imperiul otoman privind situația celor trei țări române.

Analizând mai întâi raporturile reprezentantului britanic la Poartă cu domnii Moldovei — în afara intervențiilor făcute în favoarea rezolvării plingerilor negustorului scoțian de potasă Patrick Simson — aflăm dintr-o scrisoare a lordului adresată lui Ștefăniță Lupu la 27 iulie 1661 de rugămintea formulată de a i se îngădui trecerea corespondenței sale diplomatice în Polonia prin Moldova, prevalându-se și de prietenia cu tatăl său, fostul voievod Vasile Lupu, trăind în mazilie la Constantinopol;¹⁰ domnul îi trimitea răspuns favorabil la 20 august cu asigurarea că va fi receptiv la interesele diplomatului englez.¹¹ Satisfăcut de acceptarea cererii sale, Winchilsea scria din nou lui Ștefăniță Lupu la 30 august, exprimându-și gratitudinea pentru bunăvoința arătată și oferindu-i, totodată, serviciile sale pe lângă dregătorii Porții, la caz de nevoie¹². Moartea timpurie a lui Ștefăniță Vodă, răpus de tifos la 19 septembrie 1661, puneă capăt acestei corespondențe, ambasadorul reluându-o cu succesorul domnului, adică Eustratie Dabija. Aceasta a primit de la Winchilsea cinci scrisori între 27 martie 1662 și 6 iunie 1663,¹³ din care numai cea din 18 aprilie 1663 se referea la afacerea Simson. Relevăm ca fiind mai interesante misivele din 16 aprilie 1662, unde diplomatul cerea protecție pentru negustorul englez John Bonithon trimis în Moldova,¹⁴ domnul răspunzându-i afirmativ la 29 mai¹⁵ și cea din 6 iunie conținând recomandarea unui călător francez La Forrest, amic al lordului, ce urma să treacă prin Moldova în drumul său spre Polonia¹⁶. După moartea lui Eustratie Dabija (11 septembrie 1665), dornic de a-și demonstra influența obținută la Poartă și prestigiul de care se bucura în fața dregătorilor otomani, ambasadorul britanic a hotărât să susțină candidatura la scaunul de domnie al Moldovei a protejatului său, Iliș Alexandru, fiul fostului domn în ambele principate Alexandru Iliș. Dar Winchilsea a întâmpinat greutăți neașteptate, iar turcii au preferat să numească în Moldova pe rumeliotul Gheorghe Duca, în insistențele compatriotului său, Panaiotis Mamona, marele dragoman al Porții. Dar numai după câteva luni, Duca avea să se compromită printr-o intrigă urzită cu hanul tătarilor din Crimeea, Adil Ghirai și să fie mazilit de turci la începutul lunii mai 1666. Winchilsea a obținut, în sfârșit, câștig de cauză iar sultanul și marele vizir au admis înscăunarea lui Iliș Alexandru în Moldova. Pretendentul își exprima recunoștința față de influentul diplomat englez într-o scrisoare adresată lui din Adrianopol la 11 mai 1666,¹⁷ la care primea felicitări pentru numirea sa în domnie în misiva de răspuns din 17 mai.¹⁸ De altfel, lordul Winchilsea își exprima satisfacția pentru succesul obținut, în epistola expedită la

¹⁰ L.R.O., *Finch Papers*, L.B.W., I, f. 121 (copie în l. latină).

¹¹ L.B.W., I, f. 136 (orig. în l. latină); cf. și *Rep. Mss. Finch*, I, p. 146.

¹² L.B.W., I, f. 148.

¹³ L.B.W., I, f. 248, 252, 326; II, f. 25, 35.

¹⁴ L.B.W., I, f. 252 (copie în l. italiană); cf. și *Rep. Mss. Finch*, I, p. 194.

¹⁵ L.B.W., I, f. 265 (orig. în l. latină).

¹⁶ L.B.W., II, f. 35 (copie în l. latină); cf. și *Rep. Mss. Finch*, I, p. 260.

¹⁷ L.B.W., II, f. 307.

¹⁸ *Ibidem*, II, f. 308.

20 mai vărului său Sir John Finch, reprezentantul regelui Angliei la curtea marelui duce de Toscana, în modul următor : „Am avut o izbândă deosebită reușind <să obțin> numirea unui domn al Moldovei care este prietenul meu... Sultanul și marele vizir i-au acordat acestuia mai multă cinste ca de obicei și am trimis pe dragomanul meu, Signior <Giorgio> Draperis să asiste la ceremonia de investitură la Adrianopol... Numirea acestui domn a adus nu puțină cinste Majestății Sale <britanice> în aceste părți și a micșorat îndrăzneala dușmanilor noștri...¹⁹” De asemenea, mai târziu, la 1 septembrie, Winchilsea scria ducelui de Norfolk, Henry Howard, ce călătorise la Constantinopol în suita rezidentului habsburgic Leslie cu doi ani înainte, următoarele : „Am dobândit pentru prietenul meu (care lipsea când ați fost dvs. aici) domnia Moldovei, așa încit, pot de acum înainte să-mi trimit scrisorile în creștinătate fără a mai fi îndatorat caraghiosului de rezident de aici...”.²⁰

După înscăunarea lui Iliaș al III-lea Alexandru, corespondența ambasadorului britanic cu domnul Moldovei a continuat într-un ritm susținut. Subiectele scrisorilor schimbate între ei la 24 iulie, 26 august, 15 septembrie și 2 octombrie 1666 atingeau probleme destul de variate : despre bunăvoința arătată dragomanilor ambasadei Giorgio și Nicolo Draperis sau Antonio Perone, care mai toți au călătorit cu felurile treburi în Moldova, fiind primiți cu curtenie de domn, despre medicul curții lui Matei Basarab și Constantin Șerban, italianul Giovanni Mascellini din Pesaro, strămutat în Turcia și atașat pe lângă marele vizir ș.a.²¹ Iliaș Alexandru a încercat să-și manifeste recunoștința față de Winchilsea prin atenții felurite : la 20 octombrie 1666 i-a trimis un butoi cu vin vechi de Cotnar²² și la 2 februarie 1667 șase cai, iar mai târziu și alte daruri mai substanțiale în bani și bijuterii²³. Nu toate au ajuns însă în mâinile ambasadorului care s-a plins de altfel domnului, după doi ani, la 22 aprilie 1668, că nu primise niciodată sumele de bani înaintate de dînsul²⁴. Pricina — după cum s-a descoperit mai târziu — consta în faptul că majoritatea darurilor prețioase oferite de Iliaș vodă lordului Winchilsea fuseseră însușite în mod abuziv de puțin scrupulosul dragoman al ambasadei, Giorgio Draperis. Nu numai Iliaș Alexandru s-a arătat deosebit de atent față de ambasador, dar însăși doamna Moldovei, Domnica Cantacuzino,

¹⁹ „I have had good successe in making a Prince of Moldavia who is my friend... The Grand Signor and the Vizier have done him more honour than was usuall, and sent for my druggerman, Signor Draperis, to be present at the ceremony at Adrianople... The creating of this Prince hath gained no small honour in these parts to His Majesty, and hath damped the courage of our enemies”, cf. *L.B.W.*, II, f. 310; vezi și *Rep. Mss. Finch*, I, p. 416.

²⁰ „I have procured my friend (who missed it when you were here) to be made Prince of Moldavia, so now I can send my letters for Christendom without being obliged to the clownish resident here”, cf. *L.B.W.*, I, f. 341; vezi și *Rep. Mss. Finch*, I, p. 434. Pentru călătoria lui Howard, efectuată la Constantinopol în 1664, vezi John Burbury, *A relation of a journey of the right honourable my lord Henry Howard from London to Vienna and thence to Constantinople...*, (London, 1671), cu unele referiri și la țările române (p. 51 și 223).

²¹ *L.B.W.*, I, f. 333; II, f. 340, 341—342, 343. Asupra vieții și activității medicului cărturar Mascellini autor — printre altele — și al unei *Breve Relazione dell' Imperio Ottomanno nell'anno 1668* (cf. C. Pizzi, *Une relation sur Constantinople inédite et méconnue du XVIIe siècle* în „Actes du Xe Congrès international d'études byzantines”..., Istanbul, 1957, p. 244—247) vezi, mai ales, N. Vătămanu, *Voievozi și medici de curte*, București, 1973, p. 150—165.

²² *L.B.W.*, II, f. 343.

²³ *Ibidem*, II, f. 360.

²⁴ *L.B.W.*, II, f. 421 (copie în l. italiană); cf. și *Rep. Mss. Finch*, I, p. 502.

se adresa la 2 februarie 1667 soției diplomatului englez, contesa de Winchilsea, transmițându-i complimente ²⁵. Rezidentul britanic primea uneori de la domn și informații de ordin politic. Astfel Winchilsea înștiința pe vărul său Sir John Finch la 26 ianuarie 1667 — după știrile primite de la Iliăș Alexandru și transmise caimacanului vizirului la Adrianopol și dragomanului ambasadei, Giorgio Draperis — despre victoriile obținute de cazaci, care sprijiniți de tătari, au înfrânt pe regele Poloniei ²⁶. Prevăzător, spre a ocroti în continuare pe Iliăș vodă, ambasadorul recomanda dragomanului său aflat la Adrianopol, la 19 martie 1667 următoarele „dacă șederea ta acolo ar putea fi de vreun folos domnului Moldovei, acționează așa după cum crezi de cuviință” ²⁷. De asemenea la 23 aprilie, Winchilsea scria negustorului englez Thomas Gardin aflat la Lwów: „Te rog să-mi dai de știre despre tot ce afli <acolo>, dar să-mi scrii în așa chip încît să nu aducă supărări domnului Moldovei în cazul în care turcii ar intercepta scrisoarea, deoarece există unele gelozii din pricina supărării polonilor pentru marile pierderi suferite” și anunțate de domn Porții ²⁸. La 24 februarie 1668 Paul Rycaut, consulul englez la Smirna și viitorul istoric al Imperiului otoman, scria lordului Winchilsea, că prietenul ambasadorului, colonelul italian Giuseppe Detti, călător în Orient, se despărțise de o caravană persană la Erzerum și urma să se îndrepte spre Moldova luînd calea Gruziei; ²⁹ pentru aceasta trebuia prevenit domnul. În sfîrșit, la 22 aprilie 1668 diplomatul englez trimitea ultima scrisoare, cunoscută nouă, lui Iliăș Alexandru vodă, înștiințându-l că fusese rechemat de regele său la Londra, încă de la 19 decembrie 1667 și că în locul său urma să sosească la Poartă un alt ambasador — este vorba de Sir Daniel Harvey — exprimîndu-și speranța că va fi în măsură a-l recomanda prieteniei și protecției succesorului său ³⁰. Dar Iliăș n-a mai apucat să se bucure de acest sprijin, fiind mazilit de către turci după 8 noiembrie 1668 și înlocuit cu rivalul său, Gheorghe Duca.

În pofida corespondenței regulate, a contactelor strînse și a darurilor primite, Winchilsea n-a fost însă mulțumit — pînă în cele din urmă — de atitudinea manifestată de domn față de interesele negustorilor scoțieni specializați în comerțul cu potasă din Moldova, care nu numai că nu s-au bucurat de protecția sa, dar reiese, chiar că au fost persecutați. Evidente interese de ordin material au determinat pe Iliăș Alexandru,

²⁵ *L.B.W.*, II, f. 359. De la această doamnă a Moldovei, înzestrată cu știință de carte, se mai cunoaște și o altă scrisoare în l. latină trimisă din Iași la 28 februarie 1668 principesei Transilvaniei, Ana Bornemisza, soția lui Mihail I Apafi, cf. A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. XI, București, 1939, p. 83–84, doc. 62.

²⁶ Winchilsea scria: „But yet notwithstanding (as the Prince of Moldavia hath wrote the Chimacham of Adrianople and likewise my druggerman word) they have helpen the Cosacks and beaten the King of Poland's forces”, cf. *L.B.W.*, II, f. 356; cf. și *Rep. Mss. Finch*, I, p. 452–453.

²⁷ *L.B.W.*, II, f. 361.

²⁸ „Please to send me any news you can collect, but written in such a manner as may not prejudice the Prince of Moldavia in case the Turks should intercept them; fore there are already some jealousies that the Polonians are angry for their late great losses”, cf. *L.B.W.*, II, f. 366; cf. și *Rep. Mss. Finch*, I, p. 459–460.

²⁹ *L.B.W.*, II, f. 416; *Rep. Mss. Finch*, I, p. 496.

³⁰ *L.B.W.*, II, f. 421.

ca și pe predecesorii săi, de altfel, să prefere scoțienilor pe negustorii locali, levantini sau poloni, cu care se puteau încheia afaceri mai bune și obține mai lesne profituri substanțiale. De aceea Winchilsea deplîngea situația ingrătă creată compatrioților săi într-o misivă expediată noului domn, Gheorghe Duca în decembrie 1668 : „Mă bucur de numirea Măriei Voastre în scaunul Moldovei și să doresc toată fericirea în timpul domniei voastre. Stăpînul meu <adică regele Angliei = n.n.> mi-a dat porunci să am mare grijă de supușii săi în țara voastră și să fac pentru ei toate cele de cuviință. Iliăș vodă, înaintașul Domniei Voastre (cu toate că îndatorat mie) i-a tratat foarte prost. Nu pot să pretind că Măria Voastră ar avea vreo îndatorire față de mine, dar cred că veți fi drept și cuviincios și nu mă îndoiesc că vă veți milostivi față de ei în tot ceea ce va fi omeneste cu putință și aceasta va face ca niciodată să nu vă îndoiiți de sprijinul regelui meu și al ambasadorului său la Poartă”³¹.

Dar intervenția ambasadorului avea să se lovească de aceeași indiferență a domniei iar soarta negustorilor scoțieni nu avea să se amelioreze ci dimpotrivă, nemaiputînd rezista concurenței comercianților greci și poloni, negoțul lor în porturile dunărene îndreptat spre Levant avea în curînd, să înceteze. De altfel, lordul Winchilsea urma el însuși să se întoarcă în patrie și la 20 ianuarie 1669 își făcea cunoscute vărului său Sir John Finch, intențiile de a se înapoia în Anglia pe calea uscatului, luînd drumul Țării Românești, al Transilvaniei și Europei centrale³². Dar planul său — din motive pe care nu le cunoaștem — nu s-a realizat și ambasadorul s-a întors de la Constantinopol cu o corabie la Veneția iar de acolo prin Germania și Țările de Jos pînă la Londra, unde a ajuns în luna mai³³.

O ultimă mărturie despre un contact al său în Anglia cu un emisar al fostului său protejat Iliăș Alexandru, o deținem dintr-o scrisoare în limba franceză a secretarului domnului mazilit — neidentificat cu certitudine pînă în prezent — expediată din Londra în vara sau toamna anului 1669, dragomanului Giorgio Draperis aflat la Poartă. Acesta din urmă era muștrat pentru faptul de a fi tăinuît lordului darurile prețioase trimise de Iliăș Alexandru iar în urma întrevederii avută de trimisul moldovean cu Winchilsea la castelul său din Eastwell în comitatul Sussex, fostul ambasador s-a lămurit de necinstea lui Draperis, dînd dispoziții consulului Angliei la Smirna, Paul Rycaut, cu anchetarea cazului³⁴. Urmarea incidentului nu ne mai este cunoscută.³⁵

Deși Moldova s-a bucurat de deosebita atenție a lui Winchilsea în timpul ambasadei sale la Poartă — îndeosebi spre a apăra, dar fără succes, interesele negustorilor scoțieni în această provincie —, totuși în timpul

³¹ L.B.W., II, f. 304 (copie în l. italiană); *Rep. Mss. Finch*, I, p. 517—518.

³² „In a few days” — scria Winchilsea — I shall take my way by Wallachia and Transilvania and make my way by land to the ocean...”, cf. L.B.W., II, f. 433; *Rep. Mss. Finch*, I, p. 518.

³³ La înapoierea în Anglia la 1669, Winchilsea a adus cu sine un memoriu cu privire la Imperiul turcesc (*Memorandum touching the Turkish Empire*), conținînd observațiile sale privitoare la sistemul de guvernare al sultanului Mahomed al IV-lea și la dregătoria otomani de care s-a înconjurat, cf. L.B.W., II, f. 444—454; *Rep. Mss. Finch*, I, p. 521—523.

³⁴ Vezi anexa.

³⁵ Faptul este amintit — în treacăt — și de G. F. Abbott, *Under the Turk in Constantinople. A record of Sir John Finch's Embassy 1674—1681*, London, 1920, p. 51; cf. și C. Karadja, *Un bacșiș princiar* în „Revista istorică”, X (1924), nr. 7—9, p. 182—183.

cît a stat la Constantinopol, el a întreținut relații foarte cordiale și cu domnul Țării Românești, Grigore I Ghica, fiul fostului domn, bătrînul arnăuț Gheorghe Ghica, mazilit de turci și stabilit în capitala Imperiului otoman, cu care diplomatul englez și secretarul său, Paul Rycaut, legaseră strînse relații de prietenie ³⁶. Acesta informa de pildă pe ambasador la 21 august 1661 de veștile transmise de fiul său din Țara Românească cu privire la retragerea turcilor din regiunea Budei în urma unor ciocniri cu imperialii ³⁷. Prin mijlocirea bătrînului Ghica, Winchilsea a intrat de altfel, direct, în relații epistolare cu Grigore vodă, trimițîndu-i în intervalul 28 ianuarie 1662—31 august 1664 nu mai puțin de 11 scrisori; ³⁸ din nefericire, în arhiva Finch, nu s-au păstrat și răspunsurile domnului. Trei din scrisorile menționate au fost semnalate și de profesorul Eric Tappe în studiul său privind o contribuție engleză la biografia spătarului Nicolae Măilescu ³⁹.

Legăturile dintre Winchilsea și domnul muntean au debutat prin rugămîntea ambasadorului adresată domnului la 28 ianuarie 1662 de a-i procura o trăsură, de felul celor care se foloseau în Țara Românească, împreună cu patru cai; ⁴⁰ la această solicitare a primit un răspuns favorabil, de vreme ce la 18 martie ambasadorul mulțumea călduros lui Grigore Ghica pentru promisiunea făcută și-i transmitea chiar complimente prin prietenul său, colonelul italian Giuseppe Detti, aflat în acea vreme la București ⁴¹. La 18 mai 1662 Winchilsea făcea o călduroasă primire kapukehaieli muntene la Poartă, spătarul Toderașco Sturza, cumnatul domnului, rugîndu-l pentru urgentarea trimiterii trăsorii spre a o putea folosi chiar în decursul acelei veri. ⁴² În sfîrșit, la 11 august ambasadorul scria cu recunoștință lui Grigorie vodă pentru frumusețea trăsorii primite și a cailor, care l-au impresionat foarte mult mai ales că toate acestea i-au fost trimise în dar, fără să se aștepte la atita bunăvoință din partea domnului. Îl asigura, în schimb, de serviciile sale devotate la Poarta otomană ⁴³; la 30 august, Winchilsea revenea asupra acestui subiect, în epistola expedită colonelului Detti la București, manifestîndu-și satisfacția pentru dovezile de afecțiune arătate de domnul Țării Românești ⁴⁴. La amabilitatea dovedită de Grigore Ghica, diplomatul englez îi răspundea la rîndul său — după cum o dovedesc scrisorile din 24 septembrie și 7 noiembrie 1662 — trimițîndu-i un serviciu de pahare de cristal, dulciuri și cîteva gazete italiene, domnul manifestînd interes pentru evenimentele ce se desfășurau în Europa ⁴⁵.

³⁶ Vezi Paul Rycaut, *The present State of the Ottoman Emptre...*, London 1668, p. 62. Date asupra vieții și activității acestui apreciat istoric al Imperiului otoman, la Sonia P. Anderson, *Sir Paul Rycaut, F.R.S. (1629—1700); his Family and Writings* în „Proceedings of the Huguenot Society of London”, vol. XXI, 1969—1970, no. 5, p. 464—491 și C. J. Heywood, *Sir Paul Rycaut, A Seventeenth-Century Observer of the Ottoman State; Notes for a Study* în vol. *English and Continental Views of the Ottoman Empire 1500—1800*, Los Angeles, 1972, p. 35—59.

³⁷ *L.B.W.*, I, f. 147, *Rep. Mss. Finch*, I, p. 150.

³⁸ Alcătuite în limbile latină și italiană.

³⁹ *An English contribution to the biography of Nicolae Măilescu* în „Revue des Études Roumaines”, Paris, I, 1953, p. 152—160.

⁴⁰ *L.B.W.*, I, f. 211 (copie în l. latină); E. D. Tappe, *op. cit.*, p. 156.

⁴¹ *L.B.W.*, I, f. 245 (copie în l. italiană); *Rep. Mss. Finch*, I, p. 182.

⁴² *L.B.W.*, I, f. 256 (copie în l. italiană); *Rep. Mss. Finch*, I, p. 197.

⁴³ *L.B.W.*, I, f. 280 (copie în l. latină); *Rep. Mss. Finch*, I, p. 209.

⁴⁴ *L.B.W.*, I, f. 284 (copie în l. italiană); *Rep. Mss. Finch*, I, p. 213.

⁴⁵ *L.B.W.*, I, f. 285, 302 (copie în l. latină); *Rep. Mss. Finch*, I, p. 217.

Schimbul de daruri a continuat și în anul următor, Winchilsea primind de la domn 30 de monede vechi de argint pentru care îi mulțumea la 22 februarie, întreținând aceleași bune relații cu kapukehaiaua munteană, spătarul Toderășco Sturza, la a cărui nuntă, celebrată în capitala Imperiului otoman, a fost reprezentat prin secretarul său, Rycaut ⁴⁶; mai târziu la 15 aprilie 1664, se arăta la fel de îndatoritor și față de alt trimis al lui Ghica la Poartă, vistierul Dumitrașco. ⁴⁷

Winchilsea aprecia bunăvoința manifestată față de dînsul de domnul Țării Românești și-i arăta multă considerație, deoarece nu numai în problema relațiilor particulare dar și în alte chestiuni apela la persoana lui; de pildă, încă de la 12 iulie 1662, recomandase protecției sale pe reverendul franciscan Felice Pasqualino, „provincial” al bisericii catolice pentru ținuturile răsăritene ⁴⁸.

Participarea lui Grigorie Ghica la războiul austro-turc din 1663—1664 în tabăra otomană, alături de domnul Moldovei Eustatie Dabija și de principele Apafi al Transilvaniei, a provocat întreruperea pentru cîtva timp a relațiilor epistolare stabilite cu ambasadorul englez de la Constantinopol. De altfel după bătălia dezastruoasă de la Leva (15 iulie 1664), în care turcii au fost înfrinși, Ghica temindu-se datorită vechilor sale legături cu imperialii — să nu fie tras la răspundere de marele vizir, părăsește teatrul de război și se întoarce în grabă la București, pregătindu-și plecarea în pribegie. Aici îl ajunge o ultimă scrisoare trimisă de lordul Winchilsea la 31 august, în care acesta — fără a cunoaște intențiile domnului — se bucura pentru înapoierea lui în țară și-l ruga să acorde protecția unuia din interpreții săi, aflat în acel moment în principatul muntean ⁴⁹. Dar, curînd, la 9 noiembrie ambasadorul englez avea să afle despre fuga lui Ghica, înștiințînd de acest eveniment pe Secretarul de Stat Sir Henry Bennet ⁵⁰. Cu Radu Leon, ce a urmat în scaunul de domnie al Țării Românești, Winchilsea n-a mai întreținut legături.

În sfîrșit, merită să trecem, foarte pe scurt, în revistă și datele noi privind raporturile stabilite de diplomatul britanic cu principele Mihail I Apafi al Transilvaniei și kapukehahielele sale la Poartă, prea puțin cunoscute. În total s-au păstrat 6 scrisori adresate de principe ambasadorului și numai 3 din răspunsurile sale; toate sînt inedite, cu excepția misivei lui Apafi din 15 septembrie 1662 — publicată încă din secolul al XVII-lea în cartea lui Rycaut — ⁵¹ prin care principele protesta împotriva rășluirii hotarelor provinciei de către pașa din Oradea și cerea intervenția diplomatului englez pe lîngă dregătorii turci pentru micșorarea tributului. Subiectul scrisorilor schimbate între Apafi și Winchilsea este cu precădere politic; în repetate rînduri, la 20 octombrie 1662, 15 aprilie 1663, 1 ianuarie 1664 și 30 iunie 1665, principele cerea sprijinul ambasadorului împotriva abuzurilor auto-

⁴⁶ L.B.W., I, f. 344; E. D. Tappe, *op. cit.*, p. 159.

⁴⁷ L.B.W., I, f. 103; E. D. Tappe, *op. cit.*, p. 159—160.

⁴⁸ L.B.W., I, f. 274 (copie în l. latină).

⁴⁹ L. B. W., II, f. 162 (copie în l. latină).

⁵⁰ „The Prince of Wallachia is fled” — informa Winchilsea — but the old Prince of Moldavia is come to the camp and the Vizier may probably pardon him”, cf. L. B. W., II, f 196; *Rep. Mss. Finch*, I, p. 341.

⁵¹ *History of the late three Emperors of the Turks . . . 1623 — 1677*, vol. II, London, 1687, p. 121.

rităților otomane, protesta împotriva ocupării samavolnice a cetății Oradea și dorea ca Winchilsea să-și asigure pentru apărarea intereselor Transilvaniei și concursul rezidentului imperial la Poartă ⁵², sosit acolo după încheierea păcii de compromis de la Vásvár între austrieci și turci (10 august st.n. 1664); de asemenea la 1 martie 1663 Apafi a solicitat protecția rezidentului englez pentru kapukehaielele sale la Constantinopol, János Daczó și Péter Jankó ⁵³. În scrisorile de răspuns — ce ni s-au păstrat — din 7 septembrie 1662, 16 martie 1663 și 1 septembrie 1665, ambasadorul asigura pe principe de solitudinea sa, promițându-i asistență în limita puterilor de care dispunea ⁵⁴. De altfel, după cum se știe, Mihail Apafi s-a adresat nu numai lui Winchilsea, dar chiar regelui Carol al II-lea Stuart în trei rânduri între 1665—1666, cerind nu numai o intervenție la Poartă pentru reducerea tributului dar și apărarea teritoriului provinciei împotriva incursiunilor pașalelor de Oradea și Timișoara ⁵⁵. În sfârșit kapukehaiaua Christofor Paskó a înminat chiar direct lui Winchilsea în septembrie 1665 un memoriu privind starea nefericită a Transilvaniei, sărăcită și în urma contribuțiilor la care fusese supusă în urma ultimului război dintre turci și Imperiul habsburgic ⁵⁶.

Am putut, așadar, constata din trecerea foarte pe scurt în revistă a feluritelor documente depistate în arhiva Finch, ilustrând legăturile stabilite de ambasadorul Winchilsea cu domnii Moldovei, Țării Românești și principele Transilvaniei, interesul deosebit manifestat de acest diplomat — intrând și în vederea cercurilor guvernante britanice — pentru cele trei țări, beneficiind de un regim de semi-autonomie politică, deși mai mult sau mai puțin știrbit, dar deținând, fără îndoială, un rol important la hotarele de miazănoapte ale împărăției otomane. A reieșit credem, destul în relief, dorința reprezentantului Angliei de a întreține bune raporturi cu domnii români și de a sprijini, chiar, numirea unuia din ei, în dublul scop al întăririi prestigiului țării sale pe malurile Bosforului și de a asigura traficul negustorilor insulari în spațiul carpato-danubian. Eșecul încercărilor de consolidare a comerțului englez la Dunărea de Jos precum și acel al domnilor moldoveni și munteni și principelui ardelean de a găsi un sprijin eficient în persoana reprezentantului Angliei la Constantinopol, în pofida stabilirii unor relații personale deosebit de cordiale, nu infirmă, însă, importanța politică a acestor legături, ei dimpotrivă pune în lumină recunoașterea pe plan internațional a poziției speciale ce o dețineau Moldova, Țara Românească și Transilvania față de Imperiul otoman, poziție de care trebuia să țină seama, în calculele ei, diplomația europeană.

⁵² L. B. W., I, f. 296; II, 24, 85, 259 (originale în l. latină).

⁵³ L. B. W., I, f. 347 (orig. în l. latină).

⁵⁴ L. B. W., I, f. 301; II, f. 2, 274 (copii în l. latină)

⁵⁵ Scrisorile lui Apafi la Public Record Office, State Papers, *Foreign (Turkey)*, dos. 97/18, ff. 85, 87 și 89.

⁵⁶ Vezi textul memoriului la P. Cernovodeanu, *Lordul Winchilsea și Transilvania. Mărturiile din 1662 și 1665 în Sub semnul lui Clio. Omagiu acad. Prof. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 603—605.

ANEXĂ

1669 Londra. *Scrisoarea secretarului fostului domn al Moldovei, Iliș al III-lea Alexandru, către Giorgio Draperis, dragomanul ambasadei engleze din Constantinopol prin care-i face cunoscută nemulțumirea lordului Winchilsea pentru darurile ce i le trimisese amintitul domn și pe care Draperis nu i le înmînase. Consulul Angliei la Smirna, Paul Rycaul, a fost însărcinat cu urmărirea cazului.*

Monsieur George

Je vous baize les mains, et schachez que je suis à Londres comme j'étois auparavant quand je vous ay escript, et pour le subiet de la maladie il m'a fallu arrester icy, ou j'ay depencé tout mon argent, et attend pour l'argent qui me doit venir de Constantinople pour partir d'icy. Et vous avez que quand nous sommes venus icy, nous n'avons pas trouvé my Lord Winchilsea par ce que il estoit à cent cinquante milles de Londres; mais plusieurs personnes de qualité m'ont parlé icy et m'ont dit qu'il n'estoit gueres raisonnable que my Lord Winchilsea ayt fait un Prince⁵⁷ de Moldavie qui ne luy a jamais rien présenté. Je leurs ay dit le contraire et que je sçavois que le Prince de Moldavie avoit donné pour présenter à my Lord Winchilsea douze mille moutons et quatre mille escus avec une bague de la valeur de mille escus. Quegue temps après, ayant appris que my Lord Winchilsea estoit de retour, je le suis allé veoir à sa maison d'Eastwell et m'a essuré luy même que jamais il n'avoit rien receut de ce que le Prince de Moldavia avoit laissé pour luy présenter. Vous sçavez que quand nous alame la première fois en Moldavie nous trouvasme deux cent mille moutons pour le Prince⁵⁸ de Duca Bei, desquels le Prince en présenta douze mille à l'ambassadeur, et six mille à vous. Je aay que vous avez tout receu, et vendu tout ces moutons à Monsieur George Scorda⁵⁹, et que deux ans après, quand vous revinsse en Moldavie, vous donna encore (pour présenter à l'ambassadeur) quatre mille ascus et une bague de mille escus avec un cheval de trois cens escus, et tout cecy que vous avez pris, vous sçaves bien qu'ils sont escripts de ma main sur le livre du prince comme estant son premier secretaire, et que tous ceux de sa maison sçavent bien que vous l'avez receu; si bien que, lorsque my Lord Winchilsea ma dit qu'il n'avoit rien receu, je luy ay dit tout comme je vous le mande et que le Prince luy avoit présenté tout cela et que vous l'avez tout receu. My Lord est tout à fait fâché contre vous et vouloit parler au Roy de la Grant Bretagne pour en faire escrire au Grand Visir, mais je l'en ay empesché et ay tant fait que my Lord m'a promis qu'il n'en feroit rien pour veu que vous alliez trouver le Consul de Smirne et accomodiez cette affaire là aux luy. Autrement, si vous ne le faittes, il m'a dit qu'il fera escrire au Visir, pour cela vous sçavez que ce seroit un grand affront à vous. C'est pourquoi prenez garde et accomodez cela le plus que vous pouvez⁶⁰. My Lord Winchilsea en a escript au Consul de Smirne et l'a fait son procureur pour cette affaire. Ce sera milleur pour vous d'accommoder cela au plustost avant que personne en ayt la cognoissance.

Leicestershire Record Office, *The Finch Papers, Letter Book of Lord Winchilsea*, 11, f. 442, ciornă; regestat în *Report on the Manuscript of Allan George Finch Esquire of Burley-on-the Hill-Rutland*, vol. I, London, 1913, p. 521.

Traducere:

Domnule George

Îți sărut mîinile și să știi că sînt la Londra așa cum eram și mai înainte cînd ți-am scris și din pricina bolii a trebuit să mă opresc aici unde mi-am cheltuit toți banii și aștept bani care trebuie să-mi vină de la Constantinopol ca să plec de aici. Și tu știi că atunci cînd am venit aici n-am găsit pe Mylord Winchilsea pentru că era <plecat> la 150 de mile <depărtare> de Londra; dar mai mulți oameni de seamă mi-au vorbit aici și mi-au spus că nu era de loc firesc ca Mylord Winchilsea să fi făcut un domn al Moldovei care nu i-a dăruit niciodată nimic. Le-am spus că dimpotrivă și că știm că domnul Moldovei dăduse spre a fi dăruite Mylordului Winchilsea 12.000 de oi și 4000 de scuizi, cu un inel prețuind o mie de scuizi. Peste cîteva timp, aflînd că Mylord Winchilsea s-a întors m-am dus să-l văd la reședința sa de la Eastwell și m-a încredințat chiar el însuși că niciodată nu primise nimic din ceea ce domnul Moldovei lăsase să i se dea. Tu știi că

⁵⁷ Scris peste „Duc” șters.

⁵⁸ *Idem*.

⁵⁹ Scris peste „qui vous dever de l'argent” șters.

⁶⁰ Scris peste „comme vous avez fait avec mon oncle Korisipa” șters.

atunci cînd ne-am dus pentru prima oară în Moldova, noi am găsit 200 000 de oi (destinate) domnului Duca bei (— vodă), din care domnul a dăruit 12000 ambasadorului și 6 000 dimitale. Știu că ai primit totul și ai vîndut toate aceste oi domnului George Scorda *căruia îi datorai bani*⁶¹ și că doi ani mai tîrziu, cînd ai revenit în Moldova, și-a mai dat (spre a dăruia ambasadorului) 4000 de scuzi și un inel de o mie de scuzi cu un cal (prețuind) 300 de scuzi și, tot ceea ce ai luat, știi bine că s-au trecut de mîna mea în catastiful domnului fiind eu primul său secretar și că toți cei din casa sa știu bine că le-ai primit; așa încît, atunci cînd Mylord Winchilsea mi-a spus că nu a primit nimic, i-am spus totul așa cum ți-o spun și ție și că domnul li dăruise toate acestea și că le-ai primit tu pe toate. Mylord este foarte supărat pe tine și dorea chiar să vorbească regelui Marci Britanii ca să-i scrie marelui vizir, dar l-am împiedicat și am făcut altă încît Mylord mi-a promis că nu va face nimic, numai să te duci să găsești pe consulul de la Smirna și să dregi treaba asta cu dînsul. Altfel, dacă n-ai s-o faci, mi-a spus că va pune să se scrie vizirului ceea ce știi că va fi o mare rușine pentru tine. Deaceea păzește-te de aceasta și drege-o cît poți mai repede, *cum ai făcut cu unchiul meu Korisipa*⁶² Mylord Winchilsea a și scris consulului de la Smirna și l-a făcut imputernicitul său în această treabă. Ar fi cel mai bine pentru tine să dregi aceasta cît mai repede, înainte ca cineva să și afle.

---

⁶¹ Cuvînte șterse ulterior.

⁶² Idem.

PROBLEME ALE ISTORIOGRAFIEI CONTEMPORANE (STUDII DOCUMENTARE)

PE MARGINEA UNOR STUDII DE GENEALOGIE ȘI HERALDICĂ

E inutil de spus cât de importantă e răspunderea rezultatelor cercetărilor istorice românești în rândurile specialiștilor străini; stau mărturie eforturile considerabile făcute în această direcție, prin tipărirea unui însemnat număr de lucrări istorice peste hotare, începând cu o sinteză-compendiu și sfârșind cu colaborarea românească la revistele străine, cu studii sau bibliografii periodice. Același serviciu îl face, în țară, Editura Academiei, prin *Biblioteca Historica Romaniae* și *Revue Roumaine d'Histoire* (periodice similare existând și pentru alte specialități). Nu înseamnă, însă, că orice lucrare românească tipărită într-o limbă străină aduce servicii științei istorice românești; pentru a îndeplini un asemenea rol, ea trebuie să fie — mai trebuie, oare, spus acest lucru? — *pe deplin științifică*. Se pot discuta, în contradictoriu, anumite aspecte — concepția generală, interpretarea, amănunte de informare — dar condiția *sine qua non* pentru o *discuție științifică* e însuși *caracterul științific* al lucrării discutate, calitățile ei științifice.

Lucrările — patru la număr — pe care le prezentăm în cele ce urmează aparțin unui singur autor: Marcel Sturdza-Săucești, membru al Academiei Internaționale de Heraldică. La cel de-al XI-lea Congres Internațional de Genealogie și Heraldică de la Liège (29 mai — 2 iunie 1972), d-sa a prezentat două comunicări¹: *L'Armorial roumain* (Armorialul românesc)² și *Les boyards chez les roumains* (Boierii la români)³. Întrucât cea din urmă are caracterul cel mai general, putând fi considerată ca prefațind cercetările de genealogie și heraldică românească⁴, vom începe cu ea, dînd direct cuvîntul autorului: „Natura umană a creat clasele sociale pentru că popoarele nu au putut exista fără clase conducătoare, care s-au născut și s-au instaurat prin singele și ascendența lor, prin noroc, prin înaltele demnități de stat și uneori prin ingeniozitatea anumitor persoane de a exploata evenimentele”⁵. Mai este, nevoie, oare, de comentarii la o asemenea aserțiune? Credem că *nu*, căci ea — ca și întreaga lucrare — recomandă, de la început, și în suficientă măsură, pe autor ca pe un cercetător total lipsit de spiritul istoriei, de cunoașterea și înțelegerea fenomenelor istorice în general, și a celor românești în special. Ar însemna să transcriem tot articolul, să analizăm, pe pagini întregi, fiecare pasaj, fiecare frază, fiecare afirmație! Firește, așa ceva ar fi imposibil. Ne mărginim să mai transcriem doar cîteva „noutăți” dintre cele comunicate specialiștilor străini întruniți la Liège: „Nobilimea română nu a fost creată prin forță și în detrimentul masei poporului, ca nobilimea feudală [de unde? — *n.n.*], ci ea a evoluat normal, grație meritului ei și cu consimțămîntul întregului popor, ale cărui libertăți și drepturi de proprietate au rămas intacte”⁶!! Tot fără comentariu. Și articolul continuă așa, pînă la sfîrșit, avînd înfățișarea unei simple înșirări de fișe, la capătul cărora se citează un nume și un an, corespunzînd celor din *bibliografia* de la sfîrșitul textului, unde se pot găsi precizările — cît de *precise*, vom vedea imediat — de ordin strict bibliografic.

Cititorul ar fi înclinat să creadă că, din lucrările astfel citate, autorul a extras doar unele *idei*. Iată, însă, că un lung paragraf, despre încheierea Țării Românești din „les petites seigneuries” preexistente, avînd citați, în paranteza de la sfîrșit, *trei autori* — „(D. Onciul, 1891 1893, 1899. — Ștefan Nicolaescu, 1922. — G. I. Brătianu, 1937)”⁷ — se dovedește a fi

¹ Cf. programul acestui Congres.

² *Recueil du 11e Congrès International des Sciences Généalogique et Héraldique*, p. 481 489; vom cita, în continuare, *Recueil*.

³ *Ibidem*, p. 491—498.

⁴ De altfel, cum rezultă din programul menționat (nota 1), ordinea prezentării a fost cea urmată de noi în această recenzie.

⁵ *Recueil*, p. 491.

⁶ *Ibidem*, p. 493.

⁷ *Ibidem*, p. 491.

copiat, cu neînsemnate modificări, doar dintr-o celebră lucrare a celui din urmă⁸. Din aceeași lucrare sînt copiate și două pasaje următoare — la capătul cărora e citat doar G. Brătianu — despre întemeierea Moldovei „printr-o enigrare a micii nobilimi române din Maramureș” și despre „caracterul mai puțin omogen” al „aristocrației moldovene din primele veacuri”⁹. Evident că menționarea numelui lui G. Brătianu nu scuză lipsa semnelor citării la paragrafele amintite. Mai mult, ea aruncă îndoiala și asupra celorlalte „citații”.

Două subcapitole — care ar fi putut fi dintre cele mai interesante pentru străini — sînt consacrate „echivalării posibile a titlurilor boierilor români cu titlurile de noblete occidentală”¹⁰, adică, în primul rînd, integrarea boierimii românești din Bucovina¹¹ în sistemul nobiliar al Sfîntului Imperiu Romano-German și a celei din Basarabia în rîndurile nobilimii ruse¹². Din păcate, și aceste părți ale lucrării suferă de aceeași tratare dezordonată, cu considerațiuni de prisos, precum : „Austria nu putea pune la egalitate un Starhenberg, Esterhazi sau Potocki, cu familiile de boieri moldoveni rămase în Bucovina, care nu aveau nici vechimea, nici tradiția cavalerască feudală pentru a li se acorda titlul de conte sau duce”¹³; sau : „Austria pare să fi fost, totuși, mai indulgentă decît Rusia...”¹⁴ — în realitate, avea un sistem nobiliar mai bine organizat, mai bogat în nuanțe, în titluri și ranguri intermediare, a căror absență în Rusia — ne spune autorul — „a vexat anumite familii din înalta clasă a boierilor Moldovei, care aveau moșii în Basarabia”¹⁵.

Interesantă putea fi lista titlurilor străine primite de boierii români de a lungul veacurilor¹⁶, dar ea ne trezește bănueli : numai 14 indigenate poloneze¹⁷? În schimb, 7 titluri de prinți ai Sfîntului Imperiu nu e o cifră exagerată? Apoi, cum poate afirma autorul că „titlul de prinț, în cele două principate românești, a fost purtat de familiile care au avut, printre ascendenții lor direcți, un domnitor într-unul din cele două principate, titlu ușor de echivalat cu titlul occidental de prinț, de vreme ce e vorba de un șef de stat, de un suveran”¹⁸, cînd e știut și dovedit exact contrariul : nici una din familiile care au dat voievozi în secolele XVII-XIX nu are dreptul *legal* de a purta titlul princiar în baza acestei descendențe?!

Organizarea și evoluția clasei boierești române necesită o cercetare amănunțită, atentă, documentată; subiectul s-ar putea dezvolta într-o mare lucrare în două sau trei volume, de vreme ce numai iobăgiei transilvănene i s-au putut dedica trei volume groase (acad. D. Prodan)! O asemenea cercetare se impune, pentru înțelegerea corectă a istoriei românilor în Evul Mediu, și fără îndoială că ea va trebui precedată de serioase cercetări genealogice, întrucît așa cum s-a spus — „istoria socială trebuie să treacă prin studiul minunț al grupelor sociale, elementul intermediar între marile grupări în clase sau ordine și indivizii izolați”¹⁹; ne îndoiim, însă, că această cercetare, odată realizată, va confirma concluziile parțial reproduse și mai sus ale autorului nostru.

Semnificativă ni se pare citirea bibliografiei anexate studiului despre boierii români²⁰, și în care vom găsi, alături de numele lui I. Bogdan, N. Iorga (de ce, însă, la acesta, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, și nu *Istoria Românilor*?) și D. Onciul, un articol al lui Barițiu, *Istoria genealogică a Daciei* de D. Fotino, *Familiiile boierești române* de O. G. Lecca, cele patru tomuri ale *Armorialului*

⁸ G. I. Brătianu, *Une énigme et un miracle historique : le peuple roumain*, București, 1937, p. 110—111.

⁹ *Recueil*, p. 492; G. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 111.

¹⁰ Formularea se găsește, identică, la p. 495 și 496 din *Recueil*.

¹¹ Pentru autor, Bucovina a fost răpită în 1777 *Recueil*, p. 495!

¹² Pentru a cărei organizare îl citează pe G. Bezviconi, cu revista „Din trecutul nostru”, nu însă cu cele două volume intitulate *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru*, București, 1940—1943, fundamentale pentru problema discutată!

¹³ *Recueil*, p. 495.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*, p. 496.

¹⁷ Numai între anii 1590—1676, și numai pentru Moldova, sînt cunoscute peste 20 de indigenate — cf. C. Rezachevici, *Privilegiile de indigenat polon acordate locuitorilor din ținuturile române*, în „Revista de istorie”, 7 28, 1975, p. 1095—1098 (se pot adăuga familiile Kalmușki și Turculeți).

¹⁸ *Recueil*, p. 496.

¹⁹ Michel Péronnet, *Généalogie et histoire : approches méthodiques*, în „Revue historique”, anul 92, nr. 1/239, 1968, p. 111—112; cf. și comunicarea noastră *Cu privire la metodologia cercetărilor de genealogie medievală moldovenească*, publicată în „Revista Arhivelor”, anul L, 1973, vol. XXXV, nr. 2, p. 285—291; vezi și Roland Mousnier, *Les hiérarchies sociales*, Paris, 1969.

²⁰ *Recueil*, p. 497—498.

romănesc realizat de autorul însuși (v. și mai jos, în aceste note), ca și o altă lucrare a d-sale, intitulată — ca și comunicarea prezentată la Congres — *Boierii la români*. În această bibliografie, unele titluri sînt date și în română, și — în paranteze — în franceză, altele numai în franceză, uneori și cu indicații greșite, precum : *Revue Généalogique*²¹, în loc de *Revue „L'Archive Généalogique”* ; „CANTEMIR, Demetre (1851), *La description de la Moldavie*, Edit. Acad. Roumaine (care editură, a cărei Academii Române *la anul 1851?* !); Traian Larionescu, *Familii vechi bucovinene*, extras din „Arhiva Genealogică Română”, 1944, are indicația „Cernowitz, Bucovine”, cînd, în realitate, unicul număr al acestei reviste s-a tipărit la București, la Tipografia Ministerului de Război, cum se poate citi atît pe revista însăși, cît și pe extrasul Personal, nu ne este cunoscută o lucrare a profesorului C. C. Giurescu²², intitulată *Sur les boyards* (deci, *Despre boieri*), tipărită la Craiova în 1920, cum se vede citată în bibliografie²³; bănuim, însă, că este vorba de studiul părintelui său, *Despre boieri*, tipărit postum, în 1920, la București, și retipărit în 1943, în volumul *Studii de istorie socială*. Sau : „ZOTTA, Sever de, (1913), *Un diplôme de noble de Transylvanie pour un boyard de Moldavie*, p. 873 — 880, Bucarest”, ca și cum ar fi un mare volum al lui Zotta, din care se citează numai opt pagini, cînd, în realitate, e ultimul studiu al marelui genealogist moldovean, apărut (poate postum) în 1943 — nicidecum în 1913 ! — în volumul „Omăgiu profesorului Ioan Lupaș” și consacrat unei diplome a familiei Gore. Vom vedea că, în altă lucrare, același studiu e altfel citat de către același autor, de unde se constată că anul 1913 nu e o greșeală de tipar, ci de informație ; greșeli de tipar sînt, desigur, *I. Mihalvi*, în loc de *Mihályi*, *Surete* și *isvoare*, în loc de *izvoade*, dar nu și Ștefan Nicolaescu²⁴, în loc de *Stoica Nicolaescu* !

Les boyards chez les roumains este, prin urmare, o stranie compoziție din care lipsește orice calitate : idei noi, interpretarea nouă, fapte noi, sau măcar ordonare nouă de fapte vechi și bibliografie la zi, de vreme ce autorul a ținut să adauge o lungă listă de 29 de titluri, care, însă, se opresc la 1944, ca și cum, după acest an, problemei claselor sociale nu li s-ar fi dedicat nici o lucrare ! Dar chiar și dintre autorii anteriori, unii care sînt autorități — lipsesc (în schimb, sînt citați O. G. Lecca, Stoica Nicolaescu, Seton-Watson și . . . contele Kemény ! !). Studiile — dintre care unele fundamentale, chiar dacă uneori contradictorii prin concluzii — aparținînd lui Dinu C. Arion, A. Balotă, A. Cazacu, C. Cihodaru, B. T. Cămpina, V. Costăchel, I. C. Filitti, M. Holban, P. P. Panaitescu, D. Prodan, H. H. Stahl, N. Stoicescu (ca să nu cităm decît cîteva nume) trebuiau neapărat să figureze în lista bibliografică. Nici măcar atît de recenta analiză limpede și edificatoare pe care Radu Popa a dat-o feudalității maramureșene din acel veac de răscruce pentru români, care a fost secolul al XIV-lea, nu e citată, autorul rezumîndu-se la vechiul volum al lui I. Mihályi de Apșa, care, însă, nu este un studiu pe această temă, ci o colecție de documente !

Se poate spune, în consecință, că *Les boyards chez les roumains* este o încercare eșuată de a prezenta specialiștilor străini o imagine sintetică a feudalității românești.

A doua lucrare, a aceluiași autor, aflată în același volum al Congresului de la Liège, este intitulată — cum am arătat la început — *L'Armorial roumain* ; o formă cu modificări nesemnificative a aceluiași text a fost publicată, sub titlul *Armorial roumain*, în revista elvețiană „Archivum Heraldicum”, nr. 2 — 3 LXXXVII, 1973, p. 26—37²⁵. În introducerea primei variante, după sumare considerațiuni asupra heraldicii românești și constatînd absența unei colecții tipărite de sigilii și steme, autorul ne anunță că : „Pentru a suplini și a acoperi această lacună de documentare asupra trecutului boierilor români din toate provinciile, am conceput un *Armorial românesc*, lucrare încă inedită. Acest *Armorial românesc* cuprinde patru volume, repartizate după cum urmează : vol. I, Moldova ; vol. II, Țara Românească ; vol. III și IV, Transilvania. În total, 1900 pagini, 1325 blazoane descrise, 470 ilustrații în alb-negru și în culori”²⁶. Pentru a permite „heraldicii românești să figureze și în marea familie a heraldicii internaționale”²⁷, autorul dă 25 de exemple de steme boierești și domnești (una e orășenească), cu 35 de ilustrații pe care le comentează. Aceleași exemple formează substanța și a celeilalte lucrări²⁸, unde, însă, aceleași

²¹ *Ibidem*, p. 495, 496.

²² Cf. și *La bibliographie des oeuvres du professeur Constantin C. Giurescu*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, 3 XI, 1971, p. 548.

²³ *Recueil*, p. 498.

²⁴ *Ibidem*, p. 491.

²⁵ Vom cita, în continuare, *Arch. Her.*

²⁶ *Recueil*, p. 481 ; *Arch. Her.*, p. 28.

²⁷ *Recueil*, p. 482.

²⁸ *Arch. Her.*, p. 28—36.

considerațiuni heraldice teoretice sînt precedate de altele, la fel de sumare, asupra feudalității românești. Cunoscind, din lucrarea precedentă, modul în care autorul înțelege aceste chestiuni și în care le tratează — cu bibliografie veche de șapte decenii și, mai ales, nereprezentativă ! — comentariile la această parte sînt de prisos. Declinîndu-ne competența în materie de genealogie și heraldică munteană și transilvană, ne vom mărgini doar la acea parte din lucrare referitoare la Moldova, cu excepția celei dedicate heraldicii princiare a acestei provincii — de la Petru I (1375—1391) pînă la Ștefan cel Mare — întrucît, tratînd un subiect similar la același Congres de la Liège²⁹, s-ar putea naște bănuiele de neobiectivitate, combătînd teze contrare celor pe care le-am susținut acolo. Vom observa, doar, că, în toate pasajele privind unii boieri moldoveni și stemele lor, greșeliile — și de informare, și de interpretare — abundă.

Astfel, cînd ni se spune că : „Pe *piatra tombală* din *satul Solca*, în Bucovina, a lui Luca Arbure, *mare pîrcălab* al *celății Neamș* și *mare portar* de Suceava, în Moldova, sfetnic intim al lui Ștefan cel Mare, se vede blazonul acestei familii”³⁰, avem, dintr-odată, cinci greșeli : 1) stema respectivă nu se află pe *piatra tombală*, care nici nu e cunoscută (e posibil ca Luca Arbure să fi fost îngropat în ctitoria sa de la Șipote — Iași, mai apropiată de Hîrlău, unde l-a prins moartea), ci pe chivotul mormintului pregătît în biserica de la Arbore; 2) ctitoria lui Luca Arbure e în *satul Arbore*, numit, în Evul Mediu, Solca; azi, însă, acest nume a rămas exclusiv localității unde se află ctitoria lui Ștefan vodă Tomșa al II-lea; a-l folosi altminteri, înseamnă a provoca, nejustificat, confuzii; 3) titlul de *mare pîrcălab* e necunoscut în Moldova; 4) nu Luca Arbure a fost pîrcălab de Neamț, ci *tatăl său, Cîrstea*, între 1471 — 1476³¹; 5) titlul de *mare portar* e și el, inexistent. Ne întrebăm, apoi, de ce ca „bibliografie” pentru stema familiei Arbure a fost citat „general R. Mirza, *Arbore genealogic al familiei*, Sibiu” (deci o lucrare în manuscris, referitoare la familia Mirza), în locul altor lucrări în care chivotul de la Arbore a fost admirabil reprodus !

O informație de specialitate la fel de lacunară dovedesc și cuvintele următoare : „Ion Tăutu, *mare logofăt* al Moldovei, în 1510, stăpînitor de mari domenii în timpul lui Ștefan cel Mare”³², căci Ioan Tăutu a fost mare logofăt al Moldovei din 1475 pînă la moartea sa, în 1511, deci nu numai sub Ștefan cel Mare; „marile domenii” pe care le stăpînea în vremea acestui voievod le-a stăpînit și sub Bogdan al III-lea : nu a fost lovit de nici o confiscare ! E absolut hazardată afirmația că el „arbora” blazonul descris de autor; sigiliul său pare a conține, în realitate, o cruce simplă, poate terminată, în virful scutului, printr-un fel de săgeată³³. Stema descrisă de autor reprezintă, desigur, o variantă tirzie.

Nu putem accepta nici precizările genealogice referitoare la familia Boul : „Dragoș Boul (...) mare vornic al Moldovei în timpul lui Ștefan cel Mare, era descendentul unui boier Boul, mare vistiernic în 1406”³⁴, pentru ca, în legenda care însoțește stema, să se explice : „Dragoș Boul, 1406” ! ! În realitate, un *mare vistier Boul* nu e atestat la 1406, și nici măcar nu este amintit, în acei ani, vreun boier cu acest nume; *Dragoș Boul*, fost mare vornic, mort pe la 1515, ar putea fi ascendentul, dar numai prin femei, al *marelui vistier Toader Boul*, mort, odată cu hatmanul Sturza și logofătul Beldiman, în noiembrie 1615. Adevăratul patronim al vistiernicului era *Dragotă*; *Boul* era doar o poreclă, adoptată înții de Toader, apoi și de frații săi, numiți, alternativ, cînd *Dragotă*, cînd *Boul*³⁵. Cit privește stema, reprodusă din volumul VII al colecției Veress, după un document din 28 octombrie 1606, ea aparține, firește, nu imaginărilor *Boul de la 1406*, ci vistiernicului Toader; aceeași amprentă se vede și pe un document intern, din 25 octombrie 1609³⁶. După moartea lui Toader Boul, sigiliul a fost folosit și de soția sa³⁷.

În fine, nu putem fi de acord nici cu ultimele explicații genealogice din articol, care sună astfel : „Un mare boier Bașotă, mare logofăt al Moldovei în 1625, al cărui prenume nu e cunoscut, a avut trei fii, dintre care Pătrașcu Bașotă, mare vistiernic”...³⁸, urmînd descrierea blazonului său. În această frază, la fiecare 4 — 5 cuvinte este o eroare. Astfel, *tatăl* lui Pătrașcu Bașotă

²⁹ Ștefan Gorovei, *Les armoiries de la Moldavie et de ses princes règnants (XIVe — XVe siècles)*, în *Recueil*, p. 263—270.

³⁰ *Recueil*, p. 487; *Arch. Her.*, p. 35; subl. n.

³¹ N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV—XVII)*, București, 1971, p. 261. Toate datele privind carierele boierilor citați în rîndurile noastre se pot verifica în această prețioasă lucrare.

³² *Recueil*, p. 487; *Arch. Her.*, p. 35.

³³ Cf. Bibl. Ac. Rom., *Manuscrite*, Fotografii, V/45.

³⁴ *Recueil*, p. 487; *Arch. Her.*, p. 36.

³⁵ Cf. studiul nostru *Contribuții la genealogia familiei domnilor Tomșa*, în „Revista Arhivelor”, anul XLVIII, 1971, vol. XXXIII, nr. 3, p. 381—382.

³⁶ *D.I.R.*, 2/XVIII, p. 260 (foto — p. 470).

³⁷ Document din 25 martie 1623, la Bibl. Ac. Rom., *Manuscrite*, CCXX/43.

³⁸ *Recueil*, p. 487; *Arch. Her.*, p. 36.

n-a fost un „mare boier” — după cît se pare, n-a avut nici un rang boieresc ! — cu altî mai puţin mare logofăt al Moldovei, şi încă la 1625, cînd această funcţie o deţinea Dumitraşco Ştefan (între 1623 — 1630); prenumele tatălui lui Pătraşco Başotă e cunoscut — se numea *Anlon* Başotă — şi el nu a avut *trei* fii, ci un fiu şi mai multe fete; cel care a avut *trei* fii — Miron, Gheorghe şi Iuraşco — este fratele său, pivnicerul Toader Başotă. Pătraşco însuşi a parcurs treptele ierarhiei boiereşti din Moldova ca mare vistier (1631), mare vornic al Țării de Sus (1633 — 1634) şi apoi mare logofăt (1634 — 1636); cu alte cuvinte, Başotă marele logofăt (dar nu la 1625 !) este identic cu vistierul Başotă, şi nu tatăl lui ³⁹ !

În plus, stema care li este atribuită nu aparţine lui Pătraşco Başotă, ci lui Pătraşco Şoldan (Nădăbaico); ea se poate vedea pe unele documente semnate de acest boier, precum cele datînd din 1609, pe cînd era mare vornic al Țării de Sus ⁴⁰. Cea a lui Pătraşco Başotă, așa cum apare pe un document din 25 martie 1623, scris chiar de el ⁴¹, are iniţialele *P* şi *B* inversate şi reprezintă o monogramă în scut.

Constatăm, prin urmare, şi în această lucrare, ameţitoare confuzii de personaje, date, sigilii şi steme.

Propriei sale familii, Marcel-Sturdza-Săuceşti i-a consacrat un spaţiu însemnat în *L'Armorial roumain* ⁴² şi un articol separat, în organul Societăţii Heraldice şi Genealogice „Adler” din Viena ⁴³, al cărei membru este.

„Familia Sturdza din Moldova este una din cele mai vechi cunoscute în documentele timpului. Numele Sturdza este o adaptare moldovenească a numelui Strouzza, conţi şi baroni de Ravenna, în Italia, şi cavaleri ai Statului Pontifical, menţionaţi în diplomele Vaticanului. Participînd la cea de-a patra cruciadă a seniorilor din 1202—1204, condusă de Baudouin IX, contele Flandrei, ei soseser la Constantinopol, unde Baudouin a fost instalat împărat. Mulţi cruciaţi au primit vaste domenii în Grecia, Bulgaria şi în ţinuturile locuite de români. Doi membri ai acestei familii au primit pămînturi în Banatul Transilvaniei şi în Moldova [de la cine, în veacul XIII? ! *n.n.*], unde s-au instalat şi s-au afirmat în cele mai înalte funcţiuni ale provinciilor lor” ⁴⁴. Orice cunosător al istoriei medievale îşi va da seama că acest paragraf conţine — în ceea ce priveşte familia Sturdza — simple afirmaţii (cu greşeli flagrante), care nu pot fi în nici un chip documentate; de altfel, autorul însuşi nu le sprijină decît pe citarea lui Radu Rosetti (*Pămîntul, sătenii şi stăpînit*) şi Sever Zotta, *O diplomă de nobil transilvănean* . . . , citată mai sus, lucrare pe care o socoteşte acum ca fiind publicată în . . . „Arhiva Genealogică”, Bucureşti, 1913, uîtînd că revista lui Sever Zotta a apărut numai la Iaşi (doar două fascicule la Cernăuţi) !

În legătură cu familia *Strouzza*, remarcăm că Enciclopedia italiană o menţionează sub forma *Strozza*, fiind cunoscută în Toscana din a doua jumătate a secolului al XIII-lea; stema sa, însă, e cu totul alta ⁴⁵. Dar, chiar adînişînd o identitate de stemă — care ar putea fi de origine tardivă — aceasta nu înseamnă şi nu presupune şi o identitate de neam !

„Un alt membru cruciat al acestei familii a fost îngropat în insula Rhodos, şi, prin piatra sa tombală, se cunoaşte blazonul, din secolul al XIII-lea, al acestei familii, care purta un scut înclinat, [avînd în cîmpul] roşu o cruce latină de aur, înfăşurată de un şarpe negru, încoronat . . . ” ⁴⁶. Această afirmaţie *pare* foarte documentată, întrucît e sprijinită pe patru autori, care, însă, sînt vechii istorici consacraţi ai cruciadelor ! Marcel Sturdza-Săuceşti „uită”, în schimb, să menţioneze sursa din care şi-a extras această informaţie (împreună cu altele, cum vom vedea mai încolo): lucrarea lui Al. A. C. Sturdza despre domnia lui Mihail vodă Sturdza, în care un însemnat număr de pagini e consacrat istoriei familiei Sturdza ⁴⁷; acest autor afirmă — tot *fără să indice vreun izvor* — următoarele : „contele Sturza, cavaler din Rhodos, care a luat

³⁹ Gh. Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, XXIII, p. 13—17; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 344—345.

⁴⁰ *D.I.R.*, 2 XVII, p. 190—447, 196—535, 253—466, 260—470 (al doilea număr indică pagina unde se află fotocopia documentului).

⁴¹ Bibl. Ac. Rom., *Manuscrite*, CCXX/43.

⁴² *Recueil*, p. 486—487; *Arch. Her.*, p. 34—35.

⁴³ Marcel Stourdza-Săuceşti, *Die Brüder Sturdza im polnischen Heer vor Wien 1683*, în „Adler” -Zeitschrift für Genealogie und Heraldik, 9/XXIII, ian.-martie 1973, p. 221—224.

⁴⁴ *Recueil*, p. 486; *Arch. Her.*, p. 34.

⁴⁵ *Enciclopedia Italiana*, vol. 32, 1949, p. 861.

⁴⁶ *Recueil*, p. 486; *Arch. Her.*, p. 34.

⁴⁷ Alexandre A.C. Sturdza, *Règne de Michel Sturdza, Prince Règnant de Moldavie*, Paris, 1907, anexa 1 : „Histoire de la famille princière et comtale de Sturza, ou Sturdza, précédée d'un aperçu sur l'histoire de la noblesse roumaine et suivie d'un tableau généalogique de la famille Sturdza”.

parte la marea cruciadă a seniorilor din secolul al XIII-lea, a murit și a fost îngropat în insula Rhodos, unde se poate vedea mormintul său, pe care figurează blazonul primitiv [al familiei], care era : [în clmp] *roșu, o cruce latină de aur, înfășurată de un șarpe negru, încoronat*⁴⁸.

Am fi fericiți dacă autorul ale cărui lucrări le prezentăm aici ne-ar înfățișa, documentat, pe „înălții demnitari aparținând familiei Sturza din Moldova [care], în a doua jumătate a sec. XIV și în sec. XV, purtau în sigiliile pe care le utilizau un scut ascuțit românesc, cu o săgeată înfășurată de o ramură de măsline, după obiceiul moldovenesc al timpului. La începutul sec. XVI, membrii acestei familii au înlocuit săgeata cu vîrf în sus prin crucea latină înfășurată de șarpele vechiului lor blazon de conte și baron de Revenna”⁴⁹. E, după cum se vede, o amețitoare istorie, cu reveniri de blazoane la distanțe de secole și sute de kilometri !

În locul acestor pretenții — și, ca atare, inutile — strămoși, ar fi fost mult mai folositoare o prezentare strict documentată a concluziilor la care a ajuns autorul în privința istoriei familiei Sturza *pină la 1600*, căci, după cum se știe, genealogia documentată și neîntreruptă a acestei familii începe abia cu hatmanul *Gavril Sturza*, omorît de Ștefan Tomșa al II-lea, după lupta de la Tătăreni, în noiembrie 1615⁵⁰. Înaintea acestuia, e cunoscut *Ion Sturza*, mare postelnic (1540), pircălab de Hotin (1545–1548) și hatman (1550–1552)⁵¹, poate fratele, poate tatăl lui Dimitrie Sturzevici, diac în 1552. Cel mai vechi purtător al acestui nume e un *Sturza*, care, împreună cu fratele său Fătu — fii ai lui Filip, nepoții lui Baliță — și cu alte rude, a primit, la 17 ianuarie 1495, o întărire pentru satul Nănești⁵²; și hatmanul Ion Sturza a avut proprietăți într-un sat Nănești, dar ca *zestre a soției sale, Neacșa Huhulea*⁵³. În plus, unul era *Nănești pe Studeneț*, afluent al Tutovei — iar celălalt, *Nănești pe Răcățiu* — afluent al Siretului. Studiarea transmiterii proprietății în aceste două sate ar putea aduce lămuriri asupra genealogiei mai vechi a familiei Sturza⁵⁴; în tot cazul, vechile supoziții (R. Rosetti, S. Zotta) că Sturzeștii descind din Sturza de la 1495 *rămîn* — pînă la probarea definitivă — simple supoziții.

„Sigiliul familiei Sturza în sec. XVII reia, cu cîteva schimbări de formă, compoziție și modernizare, vechiul blazon italian”⁵⁵, scrie, mai departe, autorul, și ne trimite la fig. 21 (în *Recueil*) sau 28 (în *Arch. Her.*); la prima, explicația sună așa : „Pecete în Moldova în 1690”, iar la a doua — „*Stourza, XVIII-e siècle*” (subl. n.); Al A. C. Sturza, în lucrarea citată care constituie, după cum se vede, *sursa primă, deși nenumită*, a autorului, pentru aceste probleme de istorie a familiei ! — dă, la fig. 48, aceeași emblemă ca fiind „sigiliul din 1690 al marelui vornic Ioan Sturza”, ale cărui inițiale slavone se și văd în sigiliu. Ori, Ioan Sturza e mare vornic abia în 1709–1711, 1717–1720⁵⁶; nu era necesară, oare, o precizare a perioadei din care datează sigiliul respectiv ? Mult mai potrivită ar fi fost menționarea aici, la sec. XVII, a pecetii hatmanului Sturza, aflată pe un document din 30 iunie 1615⁵⁷, și în care, într-un frumos scut, se vede, în adevăr, o cruce — e posibil să fie și șarpele, dar nu se distinge; scutul are lambrechini și cască, din care pare a ieși un vultur, cu aripile desfăcute, privind spre dreapta (stînga privitorului), asemănător cu *vulturul alb* polonez, aflat în cimier în cazul unor străini care căpătaseră indigenatul polonez⁵⁸. Pentru veacul al XVIII-lea, merituau reproduce sigiliile din

⁴⁸ Al. A. C. Sturza, *op. cit.*, p. 155; aici, ca și mai sus, parantezele drepte ne aparțin.

⁴⁹ *Recueil*, p. 486; *Arch. Her.*, p. 34.

⁵⁰ Cariera sa — la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 443.

⁵¹ *Ibidem*, p. 328.

⁵² *D.I.R.*, 2/XV, p. 226.

⁵³ Cf. nota următoare.

⁵⁴ La 15 martie 1490, la împărțirea averilor cu nepoții săi de frate și soră, *Isaia de la Răcățiu* a primit 1/2 Nănești (*D.I.R.*, 2/XV, p. 130); la 16 februarie 1508, această 1/2 Nănești pe Răcățiu era întărită lui Huhulea postelnic și fraților săi, copiii lui Isaia (*D.I.R.*, 1 XVI, p. 71–72); în 1581, „Neacșa, cneaghina lui Sturza hatman, fiica lui Huhulea postelnic, nepoata lui Isaia”, și apoi nepoții ei de frate, copiii lui Petru Huhulea, și-au vindut părțile din Nănești marelui vornic Condrea Bucium și soției sale (*D.I.R.*, 3/XVI, p. 169, 170, 179). Satul respectiv a rămas în stăpînirea urmașilor lui Bucium. Despre Năneștii pe Studeneț, Sever Zotta, afirmă că „a trecut pînă și în proprietatea lui I. Sandu Sturza voievod” (Sever Zotta, *op. cit.*, p. 879, nota 3), dar se vede că marele genealogist a confundat cele două sate, căci socotea că e vorba de Năneștii din jud. Bacău !

⁵⁵ *Recueil*, p. 486; *Arch. Her.*, p. 34.

⁵⁶ N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 446; înainte, fusese : mare jîtnicer (1696–1697), serdar (1704), mare stolnic (1705–1707) și mare paharnic (1708–1709).

⁵⁷ Reprodusă de Al. A. C. Sturza, *op. cit.*, fig. 43, și, mărită, în fig. 47 — cu explicația fantezistă : „avec le sceau du knèze Jean Sturza, grand hetman de Moldavie en 1581” !!! Documentul e tipărit în *D.I.R.*, 3/XVII, p. 220.

⁵⁸ Cf. Adam Heymowski, *Les armoiries étrangères augmentées en Pologne*, în *Recueil*, prima planșă după p. 276, fig. din mijlocul ultimului rînd; vezi și stema dată ca ilustrație la articolul nostru despre *Moutlești*, în „Magazin istoric”, 6/1973, coperta 2.

1737 (al lui Sandu Sturza mare logofăt)⁵⁹ și din 1779⁶⁰, care arată, realmente, o interesantă perpetuare a vechiului însemn heraldic de-a lungul a două sute de ani (și mai mult chiar!). Trebuia subliniată această continuitate, dovadă în plus pentru existența instituției heraldice în Moldova⁶¹.

Fig. 21 bis (în *Recueil*; 29 în *Arch. Her.*) ne prezintă „blazonul augmentat de M. Apaffy în 1679”, cu explicația că „la 24 februarie 1679, Mihail Apaffy, principele Transilvaniei, acordă indigenatul unor trei frați Sturdza și augmentează vechiul lor blazon de familie”⁶², care ar avea, deci, „conform” diplomei din 1679, înfățișarea (vezi fig. 1) unui scut despăcat, având în dreapta „crucea latină” înfășurată de șarpele încoronat, iar în stînga — leul în picioare, încoronat și el, privind spre dreapta, ținînd în laba dreaptă o sabie înfășurată de iarbă de măsline („după obiceiul moldovenesc”, cum precizase autorul mai înainte). Adevărul e că diploma respectivă⁶³, prin care Ilie Sturza de Leușeni, cu soția și fiica sa și cu frații săi Chiriac și Toader au primit indigenatul ardelean și noua stemă, nu menționează nici o augmentare, ci doar acordarea dreptului de a purta stema descrisă în text și pictată în fruntea diplomei. Ea are, însă, o cu totul alta înfățișare (v. fig. 2)⁶⁴. Aceasta era de prezentat Congresului de la Liège, nu stema care e o contrafacere, un fals. Ar fi trebuit, de asemenea, dată o explicație — dacă există — pentru faptul, altminteri de neînțeles, că Sturzeștii par să nu fi uzat de stema conferită de Apaffy decât tîrziu, în secolul trecut.

Dar, în loc să aducă înaintea ascultătorilor și cititorilor străini material iconografic original care să dovedească existența și continuitatea stemelor boierești — deci a heraldicii private — autorul a preferat să facă și alte referiri, tot neconforme cu realitatea, la propria sa familie, căci, comentînd fig. 21 ter (în *Recueil*; 30 în *Arch. Her.*) — „Stemă acordată de Împ. Leopold I (1689). Familia Sturdza” — autorul scrie: „În 1689, același principe M. Apaffy al Transilvaniei, avînd procură din partea Împăratului Leopold I, a remis, la Făgăraș, celor trei frați Sturdza, pentru vitejia lor, în armata regelui Sobieski, cu ocazia asediului Vienei din 1683, diploma de prinț al Sfîntului Imperiu și un nou blazon”⁶⁵. Fără nici o documentare! De altfel, nici nu poate exista vreun temei documentar pentru o asemenea afirmație, care nici măcar nu aparține — ca invenție istorică! — autorului, ci există în lucrările consacrate familiei Sturdza încă din 1904; într-o genealogie a acestei familii, tipărită în acel an la Paris, citim, în dreptul lui Ilie Sturdza: „luptă în 1683 sub zidurile Vienei contra turcilor. Primește de la Apaffy, pentru el și frații săi, o diplomă de recunoaștere a nobilității; creat conte al Sfîntului Imperiu (1679 și 1689)”. În 1907, acest text trece, cu două singure mici precizări cronologice „... recunoaștere a nobilității (1679); creat conte al Sfîntului Imperiu (1691)” — și în arborele genealogic anexat la volumul lui Al. A. C. Sturdza, care, în plus, precizează că stema fixată de Apaffy a fost confirmată „de Împăratul Leopold I marelui vornic Ilie Sturdza, care s-a distins la asediul Vienei din 1683”⁶⁶; „... titlul de conte a fost dobîndit (...) și confirmat în 1691 de Sfîntul Imperiu; familia a devenit princiară și suverană începînd din 1822”⁶⁷. Nemaîmulțumindu-se cu un ipotetic titlu *contal* (!), a cărui autenticitate se va vedea îndată, autorul nostru inventează unul *princiar*, de pînă al Sfîntului Imperiu, așa de greu acordat de Habsburgi, întemeindu-se pe o *diplomă din 1689, dată la Făgăraș*; o cunoaștem, tot din publicațiile d-sale: are, ca și cea din 1679, aceeași dată de 24 februarie și e, din cuvînt în cuvînt, copia celeilalte⁶⁸.

Prin urmare, pentru a spune lucrurilor pe nume, nu este cunoscută, în momentul de față, nici o altă diplomă nobiliară pentru familia Sturdza, în afara celei din 24 februarie 1679, publicată încă din 1907, cînd s-a dat și explicația că originalul era, în 1843, în arhiva mînăstirii

⁵⁹ Al. A. C. Sturdza, *op. cit.*, fig. 49.

⁶⁰ *Ibidem*, fig. 50.

⁶¹ Această continuitate e foarte bine ilustrată în cazul familiei Prăjescu — cf. I. C. Miclescu-Prăjescu, *Obîrșia unei familii din Moldova*, extras din „Revista Istorică Română”, X, 1940, p. 29; adăugăm că și Savin Prăjescu folosea un sigiliu cu aceeași stemă — documentul citat la nota 41.

⁶² *Recueil*, p. 486; *Arch. Her.*, p. 34.

⁶³ Publicată de Al. A. C. Sturdza, *op. cit.*, p. 170—172; comentată de Sever Zotta, *op. cit.*, p. 879.

⁶⁴ Fotografie de pe diploma aflată la Arh. St. Iași, Colecția Documente, P. 340 44; copie pe pergament din 4 iulie 1840. Fotografia și informația ne-au fost comunicate, cu multa amabilitate, de către Rodica P. Anghel, căreia îi reînnoim expresia grațitudinii noastre.

⁶⁵ *Recueil*, p. 486; *Arch. Her.*, p. 35; subl. n.

⁶⁶ Al. A. C. Sturdza, *op. cit.*, p. 156; subl. n.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 157.

⁶⁸ *Documente despre Ioniță Sandu Sturza*, în „Revista Arhivelor”, anul XLIX, 1972, vol. XXXIV, nr. 2, p. 619—620.

Sf. Maria din Cluj (de ce acolo?)⁶⁹, și că, prin diploma leopoldină din 4 decembrie 1691 — an care apare, cum am văzut, pentru acordarea titlului de conte al Sfântului Imperiu . . . — împăratul Leopold a recunoscut toate titlurile, privilegiile, stemele etc., acordate de regii Ungariei și principii Transilvaniei⁷⁰. Nici vorbă de vreun *conte* al Sfântului Imperiu — cum credea Al. A.C. Sturdza în 1907 — sau *principe* al Sfântului Imperiu — cum crede Marcel Sturdza-Săucești în 1972.

Că ne aflăm în fața unei evidente încercări de mistificare, bazată pe faptul că specialiștilor străini le-ar fi foarte greu să facă studii de genealogie medievală moldovenească (!), ne-o dovedește un amănunt; am arătat că atât autorul din 1907 cât și cel din 1972 au legat înnoobilarea lui Ilie Sturza și a fraților săi de asediul Vienei (1683), la care s-ar fi ilustrat ca participanți în armata lui Sobieski. Ei bine, *la vremea aceea, Ilie Sturza și Chiriac Sturza erau morți de mult*: un document din 29 octombrie 1682 pomeneste pe „Safta vorniceasa a răposatului Ilie Sturzii, ce-au fost vornic mare”⁷¹, iar Nicolae Costin, în cronică sa, povestește moartea lui Chiriac Sturza la 1681 sau 1682, „de o boală ce-i zicea Duca vodă, adică de supărul Ducăi vodă”⁷². Al treilea frate, Toader, pare să fi fost și el mort dinainte de 1683⁷³.

Având în vedere aceste constatări, analiza celui de-al patrulea studiu, despre participarea fraților Sturza (!) la asediul Vienei, devine *inutilă*, și concluziile sale trebuie privite ca *nule*. Ca să nu mai spunem cât de ridicole apar — în lumina acestor precizări — toate afirmațiile autorului în legătură cu faptele de arme ale lui Ilie Sturza și ale fraților săi în primăvara anului 1683, organizarea, în oastea lui Sobieski, a unor detașamente românești, în frunte cu firește . . . — cei trei frați Sturza etc., etc. Și în această lucrare, după ce afirmă că, *la 24 februarie 1679, frații Sturza au căpătat titlul contal*⁷⁴ — ceea ce, cum am arătat, e o pură invenție — autorul ține să adauge că, *exact zece ani mai târziu*, aceiași frați au fost primiți în *Reichsfürstenstand*⁷⁵!

Înainte de a încheia, fie-ne îngăduită o remarcă; e normal ca, uneori, cercetătorul istoric să ajungă a vorbi și de propriii săi înaintași, cînd îi constată amestecați în evenimentele pe care le studiază. Restabilindu-le rolul istoric real, cumpănindu-le drept meritele și descriindu-le faptele fără nici o părtinire, nimeni nu-i va putea reproșa nimic cercetătorului pus într-o asemenea situație. E chiar de dorit ca urmașii vechilor familii să adune materialul istoric și genealogic referitor la înaintașii lor, de la reprezentanții de azi ai neamurilor respective, din publicații și arhive; o asemenea muncă ar veni, desigur, în sprijinul specialiștilor. În cazul de față, însă, familia Sturdza e și așa prezentă, în secolele XVI–XIX, în cronicile noastre, cu pagini care pot constitui suficiente temeiuri de mulțumire sau — dacă așa ceva se caută — de mîndrie; pentru ce mai era nevoie de această întreagă serie de savante mistificări, acoperite cu o haină de falsă erudiție istorică?!

Și, pentru a încheia: din scrierile prezentate aici — ca și din toate cele alcătuite în același chip — știința istorică românească nu are mai nimic de câștigat.

Ștefan S. Gorovei

⁶⁹ Cercetarea actelor și corespondenței care au stat la baza alcătuirii spiței Sturza din 1842 ar putea aduce lămuriri.

⁷⁰ Al. A. C. Sturza, *op. cit.*, p. 172, nota 1.

⁷¹ N. Iorga, *Studii și documente* . . ., V, p. 93.

⁷² M. Kogălniceanu, *Cronicele României*, II, București, 1872, p. 23.

⁷³ Cf. N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 444; tot acolo, p. 445, și cariera celorlalți doi frați.

⁷⁴ M. Stourdza-Săucești, *Die Brüder Sturdza* . . ., loc. cit., p. 221

⁷⁵ *Ibidem*, p. 222 (toate paginile au numerele urmate de un a).

Fig. 1 (reprodusă din Arch. Het.)

Fig. 2

SIMPOZIONUL „INDEPENDENŢA NAŢIONALĂ ŞI CULTURA AUTOHTONĂ ÎN ISTORIA POPOARELOR EUROPENE. O SUTĂ DE ANI DE LA CUCERIREA INDEPENDENŢEI DE STAT A ROMÂNIEI”

În zilele de 7 - 12 aprilie 1977, s-au desfășurat la Iași și Tg.-Neamț lucrările Simpozionului dedicat Centenarului Independenței de Stat a României cu tema „Independența națională și cultura autohtonă în istoria popoarelor europene. O sută de ani de la cucerirea independenței de stat a României”, organizat de Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, Universitatea „Albert Ludwig” și Societatea „Mihai Eminescu” din Freiburg (R. F. Germania). Alături de oaspeții vest-germani, la simpozion au participat și reprezentanți din Japonia și Finlanda.

La dezbaterea corelației dintre lupta pentru independență națională și afirmarea culturii autohtone în istoria europeană au participat istorici, istorici ai culturii, istorici literari, istorici de artă, lingviști, juriști.

Oaspeții de peste hotare, printre aceștia și studenți ai Universității „Albert Ludwig” din Freiburg, au prezentat următoarele comunicări primite cu viu interes: Prof. dr. Paul Miron de la Universitatea din Freiburg *Războiul de independență al României în opinia publică europeană*; dr. Elsa Lüder, reprezentanta Societății „Mihai Eminescu” din Freiburg, *Problemele statului modern român după independență*; Prof. dr. Minoru Nambara, de la Universitatea din Tokio, *Polaritatea a dependent independent a în istoria culturii japoneze*; studenții vest-germani Gerd L. Litterst, *Principiul suveranității de stat în problematica jurisprudenței*; Günther Tränkle, *Locul retoricei în spațiul lingvistic elvețian*; Hartmut Ehrle, *Limba și națiune: exemplul occitan*; Gerhild Anhalt, *Cultură autohtonă și independență în Catalonia*; Hubert Matt-Willimatt, *Revolte fărâncște și tendințe de independență în Baden*; Radu Miron — student la Salonic —, *Tentative de independență religioasă la aromâni*.

În cadrul dezbaterilor, au suscitât interes, în egală măsură, intervențiile datorate prof. dr. Gottfried Schramm și prof. dr. Rainer Hess de la Universitatea „Albert Ludwig” din Freiburg.

Reprezentanții români au abordat în comunicările lor aspecte variate și interesante ale temei simpozionului: Prof. dr. Mihai Todosia, rectorul Universității „Al. I. Cuza” din Iași, *Cadrul social economic și politic al cuceririi independenței de stat a României*; Conf. dr. Vasile Cristian, decanul Facultății de istorie-filozofie din Iași, *Istoria națională și lupta pentru independență*; Prof. dr. Titu Georgescu, prorector al Universității din București, *Virtuți ale independenței românești*; Prof. dr. Gheorghe Platon (Iași), *Sensul general al luptei românilor pentru independență în perioada premergătoare revoluției de la 1848*; Lect. dr. Ion Toderașcu, (Iași) *Independența românilor în diplomația medievală*; Lect. Mihai Timofte (Iași), *Conștiința națională, factor mobilizator în lupta pentru naștere*; dr. Alexandru Zub, cercetător științific principal la Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” din Iași, *Factorul cultural și progresul ideii de libertate la români*; Conf. dr. Ioan Agrigoroaie (Iași), *Desăvârșirea unității de stat — moment important în consolidarea independenței României*; dr. Alexandru Duțu, cercetător științific principal la Institutul de studii sud-est europene din București, *Modernizarea culturală și realizarea independenței României*; Constantin Iordan-Sima, cercetător științific la Institutul de studii sud-est europene din București, *Oamenii de cultură în frontul luptei pentru independență din Balcani în secolul al XIX-lea*; Prof. Ion Vătămanu, directorul Filialei județene Neamț a Arhivelor Statului, *Contribuția județului Neamț la războiul de independență*; Prof. dr. Vasile Drăguț, rectorul Institutului de arte plastice „Nicolae Grigorescu” din București, *Elemente ale luptei de independență în arta medievală românească*; dr. Răzvan Theodorescu, director adjunct al Institutului de istoria artei din București, *Cultură autohtonă și cultură alogenă la începuturile politice ale unor independențe medievale din Europa răsăriteană*; Asist. Ioan Solcanu (Iași), *Reflec-tarea luptei pentru independență în pictura murală românească*.

Un număr important de comunicări au abordat probleme ale reflectării luptei pentru independență a poporului român în literatură, folclor, presă literară etc.

În concluzii, conf. dr. Vasile Cristian, decanul Facultății de istorie-filozofie din Iași, și dr. Elsa Lüder, reprezentanta Societății „Mihai Eminescu” din Freiburg, au subliniat, încă odată, semnificația istorică a cuceririi independenței de stat a României, succesul manifestării, importanța contactelor directe, dorința adâncirii și diversificării colaborării științifice și culturale între Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, Universitatea „Albert Ludwig” și Societatea „Mihai Eminescu” din Freiburg.

În timpul șederii în România, oaspeții au avut posibilitatea să viziteze monumente istorice și de artă din județele Neamț și Suceava.

Constantin Iordan-Sima

COLOCVIUL INTERNAȚIONAL DE ISTORIE MARITIMĂ ȘI DE ISTORIE A ORAȘELOR DE LA VARNA

În zilele de 7—10 mai 1977 s-au desfășurat la Varna, în R. P. Bulgaria, lucrările Comisiei internaționale de istorie maritimă și ale Comisiei internaționale de istorie a orașelor, organisme afiliate la Comitetul internațional al științelor istorice.

Comisia internațională de istorie maritimă a avut ca tematică: Orașele-porturi și statul; Confederațiile de orașe-porturi; Continuitatea vieții portuare din antichitate până astăzi. Comisia internațională de istoria orașelor a avut ca temă generală: Puterea centrală și orașele. Datorită tematicelor contingente, cele două comisii și-au desfășurat lucrările îndeosebi în comun, ceea ce a dus la o mai bună cunoaștere a rezultatelor cercetărilor și a metodelor de lucru ale fiecărei comisii. Prin grija Academiei Bulgare de Științe, reprezentată prin profesorul Nikolai Todorov, au fost asigurate condiții optime de desfășurare a lucrărilor, care au avut loc la Casa Internațională a oamenilor de știință „Frédéric Joliot-Curie” din Varna, precum și vizitarea unor interesante obiective istorice și turistice.

La lucrările colocviului au participat 59 de istorici din Austria, Belgia, Marea Britanie, Bulgaria, Cehoslovacia, Danemarca, Franța, Republica Democrată Germană, Republica Federală Germania, Italia, Iugoslavia, Norvegia, Olanda, Polonia, România, Statele Unite, Suedia, Turcia, Ungaria, U.R.S.S. Delegația română a fost formată din prof. univ. dr. doc. Mihail Berza, membru corespondent al Academiei R. S. România, directorul Institutului de studii sud-est europene și conf. univ. dr. Radu Manolescu de la Facultatea de istorie a Universității din București.

Lucrările colocviului au început în dimineața zilei de 7 mai, la ședința de deschidere luînd cuvîntul prof. Nikolai Todorov, din partea Academiei Bulgare de Științe, Stoianka Kati-lieva, secretara Comitetului regional al consiliului popular Varna, prof. Philippe Wolff, președintele Comisiei de istorie a orașelor și prof. Michel Mollat, președintele Comisiei de istorie maritimă.

Ședința plenară, cu participarea ambelor comisii, a continuat cu un grupaj de comunicări, datorate unor istorici din Bulgaria, privind istoria Varnei, orașul gazdă al colocviului: *Odessos—ville antique du littoral thrace du Pont-Euxin* (M. Lazarov), *Warna im Mittelalter* (Al. Kuzev), *Warna als Handelshafenzentrum der bulgarischen Schwarzmeerküste in den letzten Jahrzehnten vor der Befreiung (1840—1878)* (St. Tsonev), *Construction du port moderne à Varna et son rôle dans la vie de la ville (1896—1918)* (Vl. Pavlov), *Entwicklung des Warna-Hafens (1944—1974)* (B. Rossetova), *Le développement de Varna comme station balnéaire* (M. Penkova).

În ziua de 8 mai, lucrările s-au desfășurat în ședință plenară, cu ambele comisii reunite. La tema: Puterea centrală și orașele, au fost prezentate comunicările: *La ville russe aux XVe—XVIe siècles (Les tendances économiques et la politique)* (N. E. Nosov, U.R.S.S.), *La ville balkanique dans l'Empire ottoman* (N. Todorov, Bulgaria), *Le pouvoir central et les villes des pays roumains aux XVe—XVIIe siècles* (S. Goldenberg, România).

La temele privind viața portuară, au fost prezentate comunicările: *La fonction portuaire d'une capitale, Istanbul* (R. Mantran, Franța), *Sarai port de la Volga* (M. Malowist, Polonia), *Recherches sur l'organisation et le règlement de la vie économique des ports balkaniques (XVe—XVIe siècles)* (B. Cvetkova, Bulgaria), *Les villes portuaires de Valachie et de Moldavie aux XVe—XVIe siècles* (R. Manolescu, România), *La Mer Noire et son littoral (XVIIIe—XIXe siècles)*

siècles), (V. Paskaleva), *Seewirtschaftliche Politik des Wiener Hofes an der Ostadriatischen Küste (1700—1748)* (I. Erceg, Iugoslavia), *Villes portuaires coloniales au bas Moyen Age et à l'époque moderne de la Mer Noire à l'Atlantique et à l'Océan Indien* (Ch. Verlinden, Belgia), *Les ports albanais aux XIIIe—XVe siècles* (H. Ducellier, Franța), *Les villes portuaires du bas Danube au XIVe siècle* (M. Balard, Franța), *Le rôle de Varna et le commerce avec les républiques maritimes d'Italie dans la deuxième moitié du XVIe siècle* (I. Spissarevska), *La forteresse maritime de Trébizonde à la fin du XVe siècle* (Ch. Villain-Gandossi, Franța), *Le rôle de la région de la Mer Baltique et de la région des Balkans dans le trafic de l'Italie à la fin du Moyen Age* (V. I. Rutenburg, U.R.S.S.), *Spanish Convoys on the Caribean route, changes of Terminal from Puerto Bello to Puerto Caballos (1536—1610)* (U. Lamb, S.U.A.), *The Black sea routes in the 13th—15th centuries* (E. Todorova, Bulgaria), *Die Portolanos und die Druckkarten vom 15. bis zum 19. Jahrhundert des Schwarzen Meeres und seiner Westküste* (M. B. Besevliev, Bulgaria).

Deși temele comunicărilor au privit o arie geografică vastă, din Oceanul Indian până în Marea Caraibilor, marea lor majoritate s-au centrat pe Marea Neagră, în acest context făcându-se frecvente referiri la litoralul pontic românesc și la Dunărea de Jos. Un interes deosebit a suscitat comunicarea lui Michel Balard, care, pe baza unor acte inedite emise de notarul genovez Antonio di Ponzò în lunile august—octombrie 1360, a adus noi date despre viața portuară din Chilia, între care existența populației românești, oglindită în menționarea folosirii limbii române.

În cadrul discuțiilor, prof. M. Berza a tratat, într-o întinsă intervenție, despre continuitatea vieții portuare pe litoralul pontic românesc și în caracterele ei, din perioada elenică până în epoca stăpînirii otomane, examinînd totodată, în lumina știrilor comunicate de Michel Balard, unele aspecte geografice și demografice de la Dunărea de Jos în secolul al XIV-lea.

După o excursie documentară la Nesebăr, la 9 mai, lucrările colocviului au continuat în ziua de 10 mai, în cadrul Comisiei de istorie maritimă, fiind prezentate comunicările: *The concept of Thalassocracy* (C. Reynolds, S.U.A.), *Port Cities in British case* (Bird, Marea Britanie), *Stadttyp und Stadtindividualität als Voraussetzung hafenstädtischer Föderation (am Beispiel der spätmittelalterlichen — frühneuzeitlichen Ostseestadt)* (K. Friedland, R.F.G.), *La Ligue hanséatique, ses limites occidentales, les cas de Cologne, d'Emden et de Stade* (H. Kellenbenz, R.F.G.), *Les villes portuaires de l'Asie du sud-est* (D. Lombard, Franța), *L'importance de Sinope et de Varna aux XVe—XIXe siècles du point de des âyans et des familles autochtones* (Yücel Özkaya, Turcia).

Dintre participanții la discuții, conf. R. Manolescu a luat cuvîntul pe marginea comunicării lui C. Reynolds, referindu-se la însemnătatea puterii maritime arabe în Marea Mediterană în secolele VIII—X precum și a celor otomane în Mediterana orientală în secolul al XVI-lea și în Marea Neagră în perioada cuprinsă între a doua jumătate a secolului al XV-lea și sfîrșitul secolului al XVIII-lea.

În timpul colocviului, în seara de 8 mai, a avut loc adunarea generală extraordinară a Comisiei internaționale de istorie maritimă, al cărei obiect a fost discutarea proiectului noilor statute ale comisiei, fiind puse la vot principiile generale și modalitățile de votare a statutului în formă definitivă; la adunare au participat și cei doi delegați români, prof. M. Berza, ca membru al Consiliului executiv al comisiei și ca reprezentant al A.I.E.S.E.E., organism afiliat comisiei și conf. R. Manolescu, ca reprezentant al comisiei naționale române de istorie maritimă.

În timpul lucrărilor colocviului au fost asigurate de către organizatori vizitarea unor monumente istorice și a unor obiective turistice din Varna (7, 9 și 10 mai) și o excursie documentară la Nesebăr (9 mai).

La Varna au fost vizitate Muzeul Marinei, termele romane din secolele II—V, Muzeul Etnografic, Monumentul și Muzeul luptei de la Varna, Muzeul de istorie din Varna, portul orașului. Monumentul și Muzeul luptei de la Varna, ridicate spre cinstirea ostașilor români, poloni, unguri, bosniaci, croați, cehi, slovaci și bulgari care au înfruntat pe turci în bătălia de la Varna de la 10 noiembrie 1444, reprezintă un omagiu adus luptei comune antiotomane a popoarelor din sud-estul și centrul Europei. Inscripția monumentului consemnează participarea ostașilor români și rolul militar al lui lancu de Hunedoara; în muzeu numeroase exponate atestă participarea românilor de bătălia de la Varna și lupta antiotomană în genere a țărilor române în secolul al XV-lea, iar o sală din muzeu este consacrată lui lancu de Hunedoara, posedînd cîte o copie a bustului său, datorat sculptorului Marius Butunoiu și a sarcofagului său. Muzeul de istorie adăpostește bogatul tezaur de podoabe de aur și alte obiecte descoperite în 1972 în necropola calcolică de la Varna, datînd de la mijlocul mileniului IV î.e.n. În incinta muzeului, în peretele de calcar al unui deal, se găsesc urmele a două capele și ale unor chilii monahale, datînd din secolele XIII—XV.

La Nesebăr, unde se ridica în antichitate colonia greacă Mesambria, au fost vizitate ruinele cetății trace și grecești, vestigiile basilicii bizantine din secolele V—VI și mai multe biserică din secolele X—XIV.

Colocviul de istorie maritimă și de istoria orașelor de la Varna, prin tematica sa variată, dar axată îndeosebi pe teme privind istoria maritimă și urbană a Sud-Estului Europei, ca și prin posibilitatea creată istoricilor români de a comunica roadele propriilor cercetări și de a lua totodată cunoștință de rezultatele cercetărilor istoricilor din alte țări, dintre care unele privesc îndeaproape istoria țării noastre, a confirmat sporirea interesului pentru atari preocupări și perspective deschise istoriografiei românești în aceste două domenii de cercetare.

Radu Manolescu

ÎN SLUJBA ADEVĂRULUI (RĂSPUNS LA „O DOVADĂ DE REA CREDINȚĂ”

Într-un număr mai vechi al acestei reviste (nr. 1/1977, p. 135-141), am făcut o recenzie lucrării *Mihai Viteazul* semnată de Manole Neagoe. Recenzia — destul de blajină — a avut darul să-l înfurie pe M.N., care m-a atacat violent într-un serial apărut în patru numere din „Săptămîna” (22-IV-20-V-a.c.). Întrucît la calomniile debitate la adresa mea am răspuns în revista amintită (27-V-17-VI), am să discut aici cîteva probleme cu caracter istoric sau de metodologie istorică abordate de M.N. în „Săptămîna”, deoarece revista respectivă nu are preocupări de istorie.

M.N. respinge observațiile făcute, pe care le consideră un „atac violent” la adresa cărții sale, deși autorul acestor rînduri nu a urmărit asemenea scopuri belicoase. Observațiile mele sînt considerate, cele mai multe, demne doar de o erată pe care M.N. nu a putut să o alcătuiască sau „lipsite de importanță”. În mod inexplicabil, M.N. lasă de o parte „o serie de observații care prezintă o importanță deosebită pentru definirea unor orientări ale istoriografiei noastre actuale” (nr. din 20-V), cărora nu le răspunde.

Atitudinea lui M.N. este în contradicție nu numai cu practica obișnuită în istoriografia noastră, dar și cu propria sa declarație în care spunea: „departe de noi ideea de a fi infailibili, de a exclude apriori posibilitatea greșelii sau a opiniei contestabile” („Luceafărul”, 9-II-1974). Între timp însă se vede că M.N. și-a schimbat opinia, a început să se creadă infailibil și să considere că deține adevărul absolut și de necontestat. Iată cum răspunde autorul lucrării *Mihai Viteazul* recenzențului său la observațiile acestuia:

1) În nr. din 13. V, M.N. afirmă că N.S. consideră „exagerate” „concluziile pe care le impuneau documentele”, concluzii comunicate de d-sa cititorilor. În recenzia mea am scris „este bine să ne ferim de afirmații categorice pe care documentele nu le susțin” (p. 139) și am dat cîteva exemple (cuantumul rentei în muncă, existența rezervei senioriale etc.), probleme pe care M.N. le-a tratat în contradicție cu afirmațiile documentelor. Nu concluziile pe care le impuneau documentele mi s-au părut exagerate (acestea trebuie admise de orice om cu o judecată sănătoasă), ci o serie de încheieri și aprecieri exagerate, unele privind chiar persoana lui Mihai Viteazul care este destul de mare pentru a mai fi nevoie să-l idealizăm.

Iată (fără comentarii, pe care le las pe seama cititorilor) cîteva din aprecierile pe care M.N. le face despre marele domn, care este considerat: „strigătul de durere, izvorit din nedreptate și împilare” (p. 14); „omul care îndrăznește să gîndească și să acționeze mai mult decît oricare înaintaș sau contemporan al său” (p. 11); „Numai el era în stare să le vizeze dar să le și realizeze” (faptele mari — N.S.) (p. 126); „este uluitor cum acest om, căruia toate-i stau împotrivă (!!), reușește să găsească mereu noi resurse, mintea lui, inepuizabilă ca inventivitate, creează noi planuri, voința lui impune celor din jur un ritm care-i poartă ca într-un lăureș irezistibil” (p. 142); „ceea ce în mintea voievodului răsărea în chip firesc, făcîndu-se și desfăcîndu-se după o logică fără cusur, pentru cei din jur însemna o solicitare obositoare... Toate acestea li fac pe aliații și dușmanii de ieri să-și dea mîna pentru a frîna cursul nou pe care voievodul dorea să-l impună istoriei” (!!) (p. 199); „prin talentul și energia lui (Mihai) era capabil să dezorganizeze, în fașă, orice încercare ofensivă a adversarilor săi” (!!) (p. 100); „dovedește geniul inegalabil de a ști să lovească unde trebuie și cînd trebuie” (p. 170); „opera politică a domnului nu este fructul unei concepții feudale despre stat (cum susținea P.P. Panaitescu — N.S.) ci fructul unei concepții moderne” (p. 221); „chiar dacă Mihai Viteazul nu a trecut la realizarea unor reforme care să ducă la eliberarea iobagilor (!!!), nu se poate spune că el a dormit ca un feudal” (p. 280); la p. 180 se afirmă însă că „domnul cere țăranilor (din Transilvania — N.S.) să păstreze ordinea, ia măsuri pentru restabilirea acestei ordini feudale” (aceasta, fără îndoială, ca domn „modern”!).

Tot de la M.N. înai aflăm că Mihai era considerat, nici mai mult, nici mai puțin decît „*dușmanul ordinii cosmice a lumii, înțeleasă în întregul ei*” (!!!) (p. 180). Și ca o încheiere a tuturor acestor judecăți și aprecieri, M.N. afirmă: „*orice superlativ la adresa faptelor sale nu poate sublinia, îndeajuns, meritele voievodului*” (p. 172). După cite știm însă, faptele și personalitățile nu cer istoricului superlative, ci înțelegere cît mai completă; *istoria nu se scrie cu superlative*. Comparînd cele spuse de M.N. despre Mihai Viteazul cu introducerea lui N. Iorga la vol. I din lucrarea sa dedicată viteazului domn (lucrare invocată de M.N. în sprijinul poziției sale), îți dai seama cît de bine l-a înțeles marele istoric pe eroul său și ce departe este M.N. de o astfel de înțelegere, pe care o înlocuiește cu superlative.

2) Ținînd seama de faptul că nu-mi plac exagerările de genul celor de mai sus, M.N. mă încadrează în categoria istoricilor care „prezintă faptele strămoșilor noștri cu multă precauție”, fiind rezervați față de „afirmarea valorilor românești” și care aduc astfel deservicii cauzei pe care s-au angajat să o slujească, toate acestea, se înțelege, în opoziție cu grupul istoricilor din care face parte M.N., care lasă de o parte prudența în cercetarea istoriei, considerînd că aduce astfel mari servicii cauzei etc. Știînd la ce rezultate pot ajunge astfel de istorici, care „descoperă” pe Bezerenbam luptător pentru independență la 1241, sau care afirmă că pînă și Bogdan Lăpușneanu — cel care „își pierdea vremea în jocuri și alergături de cai” (Azarie) — urmărea să unească țările române, mă bucur că nu fac parte din acest grup care compromite istoria și pe care nimeni nu-l poate lua în serios.

Ca dovadă a lipsei mele de „patriotism”, M.N. citează „două exemple”: o discuție la Academia de științe sociale și politice și recenzia la cartea lui Dinu C. Giurescu.

La primul „exemplu” M.N. uită să spună un lucru esențial: că discuția (care nu a fost publicată licit să poată fi citată exact) a fost organizată de Preziulul Academiei pentru a sancționa cum se cuvine elucubrațiile pe care M.N. vroia să le lanseze la Radio despre „tricolorul” lui Mihai Viteazul, inventat de alți doi istorici, „patrioți” ca și d-sa, pe baza unei falsificări evidente, dovedită în cursul discuțiilor. Ședința avea drept scop să condamne asemenea acțiuni ireponsabile ale acestui grup de istorici, ceea ce s-a și făcut, anulîndu-se totdeauna emisiunea programată de M.N. Printre cei care au condamnat cu vehemență asemenea practici a fost și semnatarul acestor rînduri. Vorbînd de conștiința unității de neam în sec. XVI, am amintit și de cunoscuta proclamație a lui Despot vodă; prin aceasta, se înțelege că nu puteam susține că „Mihai Viteazul nu se compară nici măcar cu Despot vodă”¹, așa cum afirmă M.N. din amintirile sale (am la dispoziție textul pe care l-am citit).

Cît privește al doilea „exemplu”, și aici lucrurile stau cu totul altfel de cît le prezintă M.N. În recenzia făcută lucrării lui Dinu C. Giurescu nu am afirmat că nu existau orașe în sec. XIV—XV (cum mă acuză pe nedrept M.N.) ci tocmai contrariul: tîrgurile „*s-au format în general în secolele XIV—XV, deci după apariția domniei și statului feudal*” („Studii și materiale de istorie medie”, VIII, p. 245; vezi și p. 241, unde susțin că nu existau orașe în sec. X—XIV, înainte de întemeierea statului feudal Țara Românească).

Orice om de bună credință poate deci constata că M.N. nu se dă în lături să falsifice unele afirmații ale mele pentru a „dovedi” chipurile lipsa mea de „patriotism”. Falsificînd în mod grosolan afirmațiile mele, M.N. poate pune pe seama mea orice neghobie de genul celor de mai sus. Sînt întru totul de acord cu M.N. cînd spune: „datoria istoricului este aceea de a descoperi adevărul”. De la această declarație și pînă la modul cum „descoperă” d-sa „adevărul”, prin metode ca cea utilizată în cazul de mai sus, este însă o mare distanță.

3) În nr. din 20—V. M.N. respinge observațiile mele cu privire la lipsurile din bibliografie, pe motiv că — spune d-sa — „n-am utilizat bibliografia decît selectiv”. Un istoric care alcătuiește o monografie despre Mihai Viteazul (la care I. Sirbu sau N. Iorga au lucrat decenii) nu poate utiliza bibliografia selectiv, ci este dator să o cunoască și să o citească în întregime. În plus — așa cum am scris în recenzie (p. 140) — M.N. aplică criteriul sentimentale la alcătuirea bibliografiei sale, în care nu citează pe cei pe care nu-i iubește decît pentru a-i combate. Pentru ilustrarea acestei afirmații iată cîteva exemple: datele despre exploatarea otomană de la p. 12—13 sînt luate din *Istoria României*, II, p. 781—783, lucrare care nu este citată decît pentru a fi criticată; datele din scrisoarea din 26 iunie 1597 privind lefurile mercenarilor (p. 124) sînt luate după Ștefan Ștefănescu, care a publicat scrisoarea, dar care nu este nici el citat etc. Este un mod cu totul original (dar neștiințific) de a „utiliza” bibliografia.

¹ În treacăt fie spus, în timp ce în „Săptămîna” M. N. susține că Despot a fost doar un „aventurier levantin”, în *Mihai Viteazul*, p. 276, îl laudă, considerînd proclamația sa „o dovadă a mîndriei de neam... la românii din afara arcului carpatic”! La p. 278 spune chiar că Mihai s-a adresat ostașilor „în termeni similari celor din declarația lui Despot”!

4) M.N. mai declară : „Împărțirea în boieri bătrini și filoturci și boieri lineri, partizani ai lui Mihai, este o ipoteză care a fost infirmată de I. Ionașcu în urma unei analize amănunțite a documentelor”. Iată ce spune însă M.N. în lucrarea *Mihai Viteazul* (p. 60) — citind tot pe I. Ionașcu : „cei șapte boieri (care au trădat la Alba Iulia — N.S.) erau oameni în vîrstă, aveau peste 50 de ani, avuseseră dregătorii și în alte domnii, deci nu erau nici tineri, nici dregători noi, erau în parte pentru o politică filo-turcă”. Nu înțeleg atunci de ce M.N. mă acuză pe mine de rea credință sau de incapacitatea de a înțelege documentele? Repet și aici : nu se poate nega că majoritatea boierilor lui Mihai Viteazul au fost tineri, cei mai mulți avînd o vîrstă apropiată de a domnului și fiind ridicați în dregătoria de el : cei trei frați Buzești, Teodosie Rudeanu, Stoichiță vistierul, Udrea Băleanu, Radu Florescu, aga Leca, Sava armașul, Radu (Șerban) paharnicul, Calotă din Lipov, Bărcan vistierul, Negrea spătarul, Pană vistierul etc. ; puțini dintre dregătorii marelui domn au fost mai în vîrstă (Mihalcea banul, Dumitru din Cepturi, Miroslav din Rifov, Ivan Noroce, Andrei vistierul).

5) În același nr. din 20. V. M.N. consideră că trădarea boierilor este o „teză scumpă” lui N.S. și aduce ca dovadă în sprijinul falsității scrisorii din 5 septembrie 1599 faptul că aceasta era semnată, ceea ce nu se putea face în cazul unui document autentic. Nu fac parte dintre istoricii care susțin că boierii au fost tot timpul trădători (cum spun și în recenzie mea la p. 139) ; în același timp însă am arătat că nu sînt nici partizanul lui M.N. care caută să idealizeze situația, afirmînd că boierii nu l-au trădat pe Mihai chiar atunci cînd trădarea este evidentă (ca în cazul tratatului de la Alba Iulia).

Cu privire la scrisoarea din 5 sept. 1599, am spus în recenzie (p. 137) că nu resping ipoteza autorului, dar că d-sa era dator să aducă argumente în sprijinul punctului său de vedere. Acum aduce argumentul că scrisoarea este semnată, deci nu e autentică. Admițînd împreună cu M.N. că documentul ar fi fost redactat din inițiativa voievodului, atunci cum este posibil ca domnul — care cunoștea bine practicile timpului său — să nu fi știut și el că asemenea scrisori nu se semnează și să fi trecut numele boierilor „complotiști” ? În afară de aceasta, M.N. nu ține seama de o altă scrisoare din 5 februarie 1599, adresată de boierii munteni celor pribegi în Moldova, prin care se plîng de măsurile aspre luate de Mihai Viteazul, de confiscarea averii unor dregători (Bărcan stolnic, Dumitru vornic, Miroslav logofătul) și prin care cer domn pe Simion Movilă (*Studii privind unirea Principatelor*, Buc., 1960, p. 72). Analizînd cu atenție textul tuturor scrisorilor de acest fel, este posibil ca M.N. să înțeleagă și el plîna la urmă că au fost totuși și boieri trădători și să-și schimbe poziția greșită de apărător al boierimii.

6) În legătură cu trădarea unor boieri ai lui Mihai Viteazul în 1600, am arătat că dovezile aduse de M.N. în sprijinul existenței unui grup de boieri care au rămas credincioși domnului „nu sînt convingătoare (indeosebi scrisoarea lui Udrea Băleanu)” (p. 140) și am citat în acest sens și opinia lui C. Rezachevici. Faptul că l-am citat pe tînărul meu coleg l-a infuriat pe M.N. care declară textual : „Dacă s-ar cita nume de savanți ca N. Iorga, Const. C. Giurescu ar fi explicabil (cum adică? — N.S.), dar N.S. îl citează pe C. Rezachevici ca și cum subsemnatul ar fi un începător” și afirmă apoi că studiile acestui harnic și serios cercetător ar fi stîrnit „consternare și indignare”.

Mai întîi de toate, nici un savant (fie el N. Iorga sau C.C. Giurescu) nu poate deține monopolul adevărului, astfel încît să-i trebuiască să fie numai el cîrunt, oicare istoric are dreptul și datorita să-și aducă contribuția la lămurirea problemelor încă nerezolvate ale istoriei patriei și dacă o face bine, pe baza documentelor, trebuie să-i acordăm credit, chiar dacă nu este încă mare savant. Apoi, ce poți crede despre opiniile lui M.N. cînd ele se schimbă după împrejurări : în „Săptămîna” consideră că N. Iorga merită crezare în tot ce spune, în timp ce în „Luceafărul” din 9.II.1974 afirmă că marele istoric este „cel atît de bogat în greșeli” !

7) M.N. consideră că — în timp ce N.S. manifestă „o incapacitate funciară de a înțelege ceea ce documentele arată cu toată evidența” („Săptămîna”, 20.V), d-sa (situat, se înțelege, la antipodul incapacității mele) a comunicat cititorului „concluziile pe care le impuneau documentele” (ibid., 13.V). Lăsînd de o parte modul foarte măgulitor în care M.N. îmi apreciază calitățile intelectuale, să vedem capacitatea sa funciară de a înțelege și interpreta documentele. Ne vom mulțumi doar cu cîteva exemple :

a) Deși, în principiu, claca rumânilor era nelimitată în timp, M.N. afirmă : „În Țara Românească țăranul (rumânul — N.S.) este obligat să muncească trei zile pe an, în secolul al XVII-lea” (p. 198).

b) Deși documentele vorbesc de „delnițe boierești”, M.N. susține categoric „În cursul evului mediu nu a existat o rezervă boierească” (p. 223).

c) Deși există suficiente dovezi despre desființarea dreptului de strămutare a țăranilor la sfîrșitul sec. XVI, M.N. afirmă la fel de categoric : „așezămintul lui Mihai nu înrăutățește situația rumânilor” (p. 235).

d) Documentele atestă rumânirea a 150 de sate în această epocă; totuși M.N. susține : „cazurile în care situația unor sate se înrăutățește în timpul domniei lui Mihai Viteazul sînt puține” (p. 245).

e) Foarte ilustrativ pentru capacitatea lui M.N. de a înțelege documentele este textul de la p. 276, unde se spune : „un înalt demnitar reproșă în 1540 unui român din Gîlău faptul că socotea această localitate mai presus decît Alba Iulia, deoarece Gîlăul a fost capitala lui Gelu, primul stăpînitor al Transilvaniei” și se trimite la Hurmuzaki, II/4, p. 218—219. În textul amintit nu este însă vorba de așa ceva. Iată textul : „Quod si Gelam Albae proponis, toto caelo ac terra erras. Hinc enim episcopatus cognomen, hinc titulus est. Hic episcopi sedes, hic jus ecclesiasticum . . .” (pentru amănunte vezi articolul lui C. Rezachevici în curs de apariție în această revistă).

8) Înainte de a încheia, pentru ca „prețioasa erată” pentru care îmi mulțumește M.N. să fie cît mai completă, astfel încît numeroșii săi cititori să fie scutiți de efortul de a o întregi singuri, aș mai aminti că în lucrarea lui M.N. se găsesc încă numeroase erori și exagerări de felul celor următoare :

— Problema apărării creștinătății (de turci) nu se pune din sec. XVI (cum spune M.N. la p. 7); se cunosc numeroase eforturi de a organiza această apărare încă din sec. XV.

Țăranii nu pot fi concesivi pentru că „lor le revenea cîntea de a semăna și culege roada pămîntului” (p. 8).

Coci nu era grec (p. 31), ci albanez.

— Mihnea vornicul (p. 37) se numea, de fapt, Mitrea.

— Aron Tiranul nu a fost înlocuit de Sigismund Bathory „în luna mai” (p. 53), ci la 24 aprilie 1595.

— La p. 59 N. Iorga este citat incomplet (numai partea care convine autorului); marele istoric admite trădarea boierilor pentru interese de clasă.

— Teodosie Rudeanu și Radu Buzescu nu aveau 50 de ani la 1595 (p. 61), ci mai puțin cu circa 10 ani.

— Cancelarul Ștefan Jojika nu este chiar atît de nevinovat pe cît vrea să-l arate M.N. la p. 129.

— Biserica „dintre vii” (p.132) este, de fapt, cunoscuta mănăstire Dealu de lîngă Tirgoviște.

— La p. 139 se spune : „Este pentru prima dată în istoria noastră medievală cînd un voievod îndrăznește să se desprindă de malurile Dînării și să pătrundă adînc, în teritoriul stăpînit de otomani”. (Se uită desigur acțiunile întreprinse de Mircea cel Bătrîn sau Iancu de Hunedoara.)

— Nici împăratul austriac nici regele polon nu urmăreau „reconstituirea Daciei”, așa cum se spune la p. 197 (la p. 290 este vorba doar de „o parte a anticei și modernei Dacie”).

Umanismul nu a pătruns „în spațiul carpato-dunărean” în a doua jumătate a sec. XVI (p. 218) ci mai devreme.

— Radu Mihnea nu a fost „pe trei sferturi turcit” (p. 242). Să nu uităm că-și făcuse o educație aleasă și că Miron Costin îl numește „cel Mare”.

— La p. 275—276 se arată : „În secolul al XVI-lea se poate vorbi de existența unei conștiințe naționale”; vezi și p. 279, unde se afirmă că, „exista o conștiință națională” în Transilvania; la p. 277 se vorbește însă de conștiința unității de neam. (Autorul confundă conștiința unității de neam cu conștiința națională de mai târziu; vezi și articolul lui C. Rezachevici în curs de apariție.) Din această pricină M.N. afirmă că Mihai Viteazul a acționat „în sensul realizării unității naționale a poporului român” (p. 282).

— La p. 277 se susține : „Cele trei națiuni privilegiate” iau „măsuri discriminatorii împotriva românilor transilvăneni” (Autorul confundă termenul medieval de „natio” cu națiunea în sens modern, totalitatea locuitorilor; vezi articolul citat al lui C. Rezachevici.)

— Nu se poate face o „paralelă perfectă între gîndirea politică a lui Rareș și Mihai” cu privire la Transilvania (p. 276), deoarece primul urmărea alte scopuri.

În concluzie, — dacă M.N. recunoaște el însuși că Mihai merita „însutit și înmîit” mai mult decît i-a putut oferi modesta sa contribuție (cum spune în „Săptămîna” din 13. V. a.c.) — îl întreb atunci ce rost a mai avut să tipărească această contribuție dacă nu a fost în stare să ofere mai mult?

N. Stoicescu

DOUĂ PRECIZĂRI

1) *Iarăși Bezerenbam?*

Enigmaticul Bezerenbam și nu mai puțin enigmatică țară Ilaut au avut o lungă și discutată existență în istoriografia noastră¹ până în 1973 când regretatul savant Aurel Decei a tradus din nou textul cronicarului persan în cauză astfel: „Orda et Baydar ayant passé par le pays Ilāvūt, rencontrèrent le nommé Barz avec une armée et ils le rompirent”². Același savant a identificat pe Barz cu W. Brzeze-Brzesk, castelan de Sandomierz care s-a luptat într-adevăr cu tătarii la 1241 — iar țara Ilāvūt cu Liovol (Ilov) sau cu Opolje (Opolia) din Silezia, regiuni unde au avut loc lupte cu năvălitorii. Pe baza unui studiu atent, marele învățat conchidea: „exit Basarab ban ou de Zeren ban et exit Aluta”³.

Toți istoricii serioși au considerat problema rezolvată și au scos pe Bezerenbam (sau Basarab ban) din istoria românilor căreia nu-i aparține.

De curînd însă, a apărut în „Magazin istoric”, nr. 12, 1976, p. 36 — 38, articolul: *1241: marea invazie tătară. Votevodatele române își afirmă independența*, semnat de Manole Neagoe, în care, reluînd vechea teză a lui B. P. Hasdeu, autorul afirmă: „Bezerenbam era conducătorul unei țări care cuprindea o parte din Oltenia și Banat și pe care cronicarul persan (Fazel-Ulah-Rasid — N. S.) o numea Ilant”; pe baza aceluiași informații, se spune mai departe: „În 1241 românii aveau deja constituite mai multe formațiuni politice”.

Ținînd seama de faptul că Bezerenbam a fost scos din istoria noastră printr-un studiu serios, făcut pe baza textului persan, ni se pare stranie reluarea tezei vechi a lui B. P. Hasdeu care s-a dovedit fantezistă. Reluarea ei dovedește lipsa de informare a autorului care-și informează la rîndu-i greșit cititorii, făcîndu-i să creadă din nou în existența lui Bezerenbam. (După cum i-a recomandat nu demult Șerban Papacostea, ar fi bine ca autorul unor astfel de „descoperiri” să rupă din timpul pe care l-a dăruit pînă acum numai publicisticii de mare rentabilitate pentru a putea face efortul de a se ține la curent cu cercetarea din domeniul său de specialitate).

Facem aici cunoscută rectificarea, considerînd că și revista „Magazin istoric” este datoare să țină seama de progresele realizate de istoriografia noastră. Deci „exit Bezerenbam”!

2) *Un document inedit de la Mihai Viteazul*

În aceeași revistă, același autor (în colaborare cu Ionel Gal) a publicat *Un document inedit de la Mihai Viteazul* (p. 28, 49). Documentul — datat 19 decembrie 1599 și scris la Alba Iulia — se referă la o intervenție a marelui domn în favoarea nobilului maghiar Ștefan Tholdy. Documentul nu este însă necunoscut; el a fost rezumat încă din 1893 de L. Szádeczky, *Erdély és Mihály vajda története 1595 — 1601. Oklevéltárral*, p. 449, fiind semnalat recent, în 1975, de C. Șerban în repertoriul corespondenței lui Mihai Viteazul publicat în volumul *Mihai Viteazul*, p. 267. Cred că autorii trebuiau să arate acest lucru.

N. Stoicescu

CRONICA

În ziua de 13 iunie 1977, la București s-au desfășurat lucrările sesiunii anuale de comunicări științifice a Institutului de istorie „N. Iorga” al Universității din București, consacrată împlinirii a 60 de ani de la eroicele lupte de la Mărăști, Mărășești, Oituz.

După cuvîntul de deschidere al lucrărilor sesiunii, rostit de prof. univ. dr. Ștefan Ștefănescu, decanul Facultății de istorie și director al Institutului de istorie „N. Iorga”, în continuare au fost prezentate comunicările: *Declarația de război a României împotriva puterilor centrale* de dr. Anastasie Iordache, cercetător științific principal la Institutul de istorie „N. Iorga” *Operațiile militare de la Mărăști, Mărășești, Oituz* de col. Victor Atanasiu, Academia Militară

¹ Din bogata literatură (în afară de Hasdeu) amintim: Titus Hotnog, „Bezerenbam” din cronica persană a lui Fazel-Ullah-Raschid. *Studiu istorico-filologic*, Iași, 1919; Ilie Gherghel, *Basarab ban? sau Severin ban?* („Arhiva”, 1926, nr. 1, p. 60—63); T. Hotnog, *O lămurire despre Basarab ban sau Severin ban* (*ibidem*, nr. 2, p. 131—134); I. Gherghel, *Bersabeni Berserment* (*ibidem*, 1928, nr. 2, p. 142—146); C. I. Kogălniceanu, *Basarab și năvălirea tătarilor din 1241* (*ibidem*, 1934, nr. 3 — 4, p. 111 — 117).

² Aurel Decei, *L'invasion des Tatars de 1241/1242 dans nos régions selon la Djami ot-Tevarikh de Fâzil Ollah Râsid od-Din* („Revue roumaine d'histoire”, 1973, nr. 1, p. 103).

³ *ibidem*, p. 111.

Generală, *Aliații și ofensiva din 1917* de Paul Opreșcu, cercetător științific principal la Institutul de istorie „N. Iorga”, *Lupta populației române împotriva trupelor străine invadatoare*, de dr. Mircea Iosa, cercetător științific principal la Institutul de istorie „N. Iorga”, *Femeile în acțiunea de rezistență în teritoriile ocupate* de lector univ. dr. Maria Totu, Facultatea de istorie; *Scritorii contemporani și epopeea de la Mărăști, Mărășești, Oituz*, de Nicolae Liu, cercetător științific principal la Institutul de istorie „N. Iorga”

În ziua de 21 mai 1977, în comuna „Costache Negri” din județul Galați, în cadrul celei de-a 5-a ediții a Întîlnirilor de la Mînjina a avut loc sesiunea de comunicări „Lupta poporului român pentru libertate, unitate și independență națională”. Cu acest prilej au fost susținute comunicările: *Galașul în contextul evenimentelor pașoptiste*, de Margareta Guziec, muzeograf pr. Muzeul de istorie Galați; *Costache Negri diplomat*, de conf. univ. Nicolae Ciachir, Universitatea București; *Militanți pașoptiști români și ideile socialist-științifice* de Emeric Mihály, Universitatea Galați; *Revoluția de la 1848, model pentru mișcarea socialistă din România*, de dr. Al. Porțeanu, Institutul de istorie „N. Iorga” București; *Orașul Galați pe coordonatele socialismului multilateral dezvoltat*, de Emeric Mihály, Sara Mihály.

În ziua de 23 aprilie 1977, la Baia Mare a avut loc Sesiunea științifică omagială pe tema „File din lupta poporului român pentru libertate, unitate și independență națională” organizată de Comitetul Județean Maramureș al Partidului Comunist Român cu prilejul Centenarului cuceririi independenței de stat a României. Cu această ocazie, după cuvîntul de deschidere rostit de dr. Gheorghe Pop, prim secretar al Comitetului județean Maramureș al P. C. R., președinte al Consiliului Popular județean, au fost prezentate comunicările: *Însemnătatea cuceririi independenței de stat a României*, de Acad. Ștefan Pascu; *Ideile independenței, suveranității și unității naționale în programul P. C. R.*, de conf. univ. dr. Gheorghe I. Ioniță; *Ideea de unitate și independență națională la scriitorii din Transilvania*, de prof. univ. dr. Gavril Scridon; *Economia românească factor determinant al luptei poporului pentru apărarea libertății și independenței*, de dr. Liviu Ștefănescu; *Ideea unității și suveranității naționale în programele revoluționare de la 1848*, de Ioan Sabău; *Acțiuni diplomatice premergătoare cuceririi independenței de stat a României*, de Vasile Căplînean; *Contribuția armatei române la lupta pentru cucerirea independenței de stat a României*, de Aurel Vaida; *Războiul de independență în conștiința lărmînimii*, de Dumitru Cristea; *Asistența medico-sanitară în timpul războiului de independență*, de dr. Felix Marian; *Contribuții maramureșene la războiul de independență*, de dr. Ion Babici; *Date noi privind războiul de independență și Transilvania*, de dr. Alexandru Matei; *Ecourile și importanța cuceririi independenței de stat a României*, de dr. Alexandru Porțeanu; *Conducători ai luptei poporului român pentru independență și neatințare*, de Viorica Ursu; *Evenimente și personalități istorice în folclorul maramureșan*, de Ion Chiș-Ster; *Contribuții maramureșene la dezvoltarea luptei naționale a românilor (inceputul secolului X)*, de dr. Ion Iacoș; *Maramureșul și desăvîrșirea unității de stat a României (1918)*, de Valeriu Achim; *În legătură cu unele toponimice chiorene cu conținut istoric*, de dr. Nicolae Fielean; *Suveranitatea și independența statelor în condiții contemporane*, de Ioan Gabor.

În zilele de 5 — 6 mai 1977 s-a desfășurat la Facultatea de istorie din București sesiunea de comunicări științifice a cercurilor studențești din facultate. În cele două zile de lucrări au fost prezentate următoarele comunicări: *Foghel Marilena, Considerații asupra problemei agrare în primele secole ale Romei republicane* (îndrumător științific acad. E. Condurachi); *Iancu Rodica, Societatea etruscă și problemele proprietății agrare* (îndrumător științific acad. E. Condurachi); *Stănică Mihaela, Ideologia social-politică a pravilelor românești din sec. al XVIII-lea în Țara Românească și Moldova* (îndrumător științific lect. dr. N. Isar); *Lukács Antal, Critica teoriei lui Fustel de Coulanges asupra măicii la germani* (îndrumător științific lect. dr. Fl. Cazan); *Diță Alexandru, Contribuții la genealogia Cantacuzinilor* (îndrumător științific conf. Gh. T. Ionescu); *Pienaru Nagy, Izvoare noi cu privire la organizarea administrativă a Imperiului Otoman în a doua jumătate a secolului al XVI-lea* (îndrumător științific asist. dr. M. Maxim); *Olaru Natașa, Poziția Angliei față de tratatele de pace de la San Stefano și Berlin* (îndrumător științific conf. dr. N. Ciachir); *Pană Tiberiu, Contribuția maselor populare din județul Vilcea la războiul de independență* (îndrumător științific prof. C. Corbu); *Avăcăriței Elena, Caracterul național și de masă*

al războiului de independență (Indrumător științific lect. dr. M. Totu); Dumitrescu Doru, *Lupta antifascistă a lănerelului mondial* (Indrumător științific conf. dr. Gh. Cazan); Tudorică Aurelian, *Poziția intelectualității antifasciste față de dictatul de la Viena* (Indrumător științific lect. E. Popescu).

În ziua de 3 iunie 1977 în fața Comisiei de doctorat a Facultății de istorie și filozofie a Universității „Al. I. Cuza” din Iași a avut loc susținerea publică a tezei de doctorat *Supușii străini din Moldova între anii 1781 — 1862* elaborată de *Steluța Mărieș*.

Lucrarea cuprinde următoarele capitole: Cap. I. „Situația supușilor străini în Imperiul otoman. Regimul capitulațiilor în Turcia”; Cap. II. „Înființarea consulatelor străine în Principatele Române”; Cap. III. „Supușii străini în Moldova între anii 1781 — 1862”; Cap. IV. „Rolul supușilor străini în viața social-economică, politică și culturală a Moldovei”.

În afară de capitolele menționate lucrarea mai cuprinde: „Introducere”, „Bibliografie selectivă”, „Anexe”.

Comisia de doctorat a fost compusă din: conf. univ. Vasile Cristian, decan al Facultății de istorie și filozofie a Universității „Al. I. Cuza” — președinte; prof. dr. Gheorghe Platon, Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași — conducător științific; prof. dr. Constantin Corbu, Universitatea din București, prof. dr. Alexandru Vianu, Universitatea din București; cercetător principal dr. Leonid Boicu, Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” din Iași.

În unanimitate comisia de doctorat a hotărât să acorde lui *Steluța Mărieș* titlul științific de *doctor în istorie*.

În ziua de 15 iunie 1977 în fața Comisiei de doctorat a Facultății de istorie filozofie a Universității „Al. I. Cuza” din Iași a avut loc susținerea publică a tezei de doctorat *Partidul Poporului în viața politică a României (1918 — 1938)*, elaborată de *Gh. I. Florescu*.

Lucrarea cuprinde cinci capitole: Cap. I. „Liga Poporului (aprilie 1918 — martie 1920)”; Cap. II. „Partidul Poporului (martie 1920 — decembrie 1921)”; Cap. III. „Formațiunea politică averescană în anii reconsiderărilor (ianuarie 1922 — martie 1926)”; Cap. IV. „Partidul Poporului în anii celei de-a doua guvernări (martie 1926 — iunie 1927)”; Cap. V. „Declinul Partidului Poporului (iunie 1927 — martie 1938)”.

În afara capitolelor menționate, lucrarea mai cuprinde: „Introducere”, „Încheiere”, „Bibliografie”.

Comisia de doctorat a fost compusă din: prof. univ. dr. doc. Mircea Petrescu-Dîmbovița, — președinte; prof. univ. dr. Aurel Loghin, — conducător științific; conf. univ. dr. Gh. I. Ioniță; dr. Al. Gh. Savu, șef de sector la Centrul de studii și cercetări de istorie și teorie militară din București și dr. Dumitru Șandru, șef de sector la Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” din Iași, membri.

Comisia de doctorat a hotărât, în unanimitate, să acorde lui *Gh. I. Florescu* titlul științific de *doctor în istorie*.

În ziua de 16 iunie 1977, în fața Comisiei de doctorat a Institutului de istorie „N. Iorga” din București a avut loc susținerea publică a tezei de doctorat *Istoricul podgoriei și a tirgului Panciu din cele mai vechi timpuri și pînă la 1918* elaborată de *Gh. Untaru*.

Lucrarea cuprinde următoarele capitole: Cap. I. „Istoricul podgoriei Panciu”; Cap. II. „Istoricul tirgului Panciu”.

În afară de capitolele menționate lucrarea mai conține „Introducere”, „Istoriografia problemei”, „Bibliografie”.

Comisia de doctorat a fost compusă din: prof. univ. dr. Aron Petric, director-adjunct al Institutului de istorie „N. Iorga” — președinte; dr. Nichita Adăniloae, cercetător științific principal la Institutul de istorie „N. Iorga” — conducător științific; prof. univ. Constantin Corbu, conf. univ. Florea Stănculescu, dr. Constantin Șerban — membri.

În unanimitate, comisia de doctorat a hotărât să acorde lui *Gh. Untaru* titlul științific de *doctor în istorie*.

VALERIU ȘOTROPA, *Proiectele de constituție, programele de reforme și petițiile de drepturi din țările române în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea*, București, Edit. Academiei R.S.R. 1976, 306 p.

În literatura istorică românească și mai ales străină sînt extrem de rare acele monografii consacrate ideologiei medievale menite să reflecte ansamblul ideilor și concepțiilor care au exprimat interesele și aspirațiile claselor sociale la vremea respectivă. E drept că în acest sens se pot găsi ici și colo risipite prin anumite sinteze privind fie istoria României fie istoria filozofiei românești unele știri, dar ele privesc numai unele aspecte, și acestea secundare, ale acestei probleme. De aceea specialiștii au înțeles că un deosebit interes aparține lucrării de față pe care o recenzăm, mai ales că ea este prima de acest gen în literatura noastră istorică pe de o parte iar pe de altă parte privește de pe pozițiile materialismului istoric și dialectic, această ideologie, pe ansamblul celor trei țări românești și mai ales în perioada de trecere de la societatea medievală la cea din epoca modernă. Totodată avînd un dublu caracter, istoric și juridic, monografia de față reflectă — și în aceasta constă și originalitatea ei — eforturile depuse fără întrerupere, timp de un secol și jumătate, de mințile luminate din această perioadă pentru triumful progresului social și al libertății naționale. Spre deosebire de alte lucrări monografice, cea de față nu cuprinde material documentar de arhivă; totuși autorul a utilizat o bogată bibliografie de specialitate și mai ales documente publicate de mare valoare istorică și juridică.

Ampluarea și complexitatea temei tratate a impus autorului un reputat istoric și jurist în același timp, cu o bogată activitate istoriografică de mai multe decenii — încadrarea diferitelor aspecte ale problemei nu numai în limite cronologice precise dar și în tiparul citorva capitole precedate de o „Introducere” și urmate de concluziile generale. Introducerea, pe cît este de scurtă pe atît este de succintă și bogată în idei menită să lămurească pe scurt pe cititor asupra conținutului lucrării. În acest sens ea cuprinde considerații generale asupra originalității ei, asupra principalelor categorii de izvoare istorico-juridice utilizate, asupra principalelor etape cronologice ale acestui proces istoric, asupra valorii surselor care au stat la baza lucrării, asupra caracterului problemelor pe care le conțin proiectele de constituție, programele de reforme și pe-

tițiile de drepturi din țările române, în fine asupra importanței pe care aceste documente de valoare națională o au în contextul european al luptei pentru emancipare națională și socială. Tot în Introducere Valeriu Șotropa prezintă succint și conținutul și mai ales, tematica fiecărui capitol în parte ceea ce face pe cititor să-și dea seama despre necesitatea punerii în circuitul științific a acestei lucrări. Desigur că cele cuprinse de Introducere permit în cea mai mare măsură, oricui să-și dea seama de conținutul ei însă credem că aici era locul unde autorul ar fi putut să comenteze unele categorii de izvoare pe de o parte, iar pe de altă să treacă în revistă literatura istorică și juridică de pînă acum în care au fost abordate fragmentar principalele aspecte ale subiectului de față. În acest fel ne-am fi dat seama mai bine de noile contribuții ale autorului lucrării pe care o recenzăm.

Abordînd tema sa V. Șotropa a considerat că este foarte necesar să prezinte cititorului mai întîi un tablou, un cadru istoric al condițiilor social-economice și politice din țările române; de fapt acesta este și conținutul capitolului I, care cuprinde trei părți (caracterizare generală, Situația economică, Situația social-politică). Nu vom insista asupra datelor pe care le conține acest capitol pentru că ele sînt arhicunoscute de specialiști, pentru că ele rezultă din utilizarea lucrărilor de bază privind istoria României în această perioadă, pentru că ele au fost tratate în ultimile sinteze relativ la istoria poporului român apărute în ultimul deceniu. Această parte din lucrare are un subsol foarte sărac; era și firesc, sînt chiar pagini fără trimiteri! Totuși, considerăm că la acest capitol s-ar fi putut menționa, și în subsol și în text, recente realizări ale istoriografiei românești în prezentarea acestui cadru general privind condițiile social-economice și politice din țările române. În privința conținutului subliniem ca meritoriu faptul că autorul a studiat situația economică, pe compartimente (agricultura, industria și comerțul) făcînd o paralelă între Țara Românească și Moldova pe de o parte și Transilvania pe de altă. Procedul permite să se constate asemănări și deosebiri, calitative și cantitative. Tot așa s-a procedat și la subcapitolul situația

social-economică. În consecință revenea autorului obligația de a trage anumite concluzii la acest capitol privind stadiul de dezvoltare general al țărilor române la sfârșitul secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea pe care din păcate nu le aflăm în lucrare.

În capitolul al II-lea au fost prezentate din punct de vedere istoric petițiile de drepturi din țările române, anumite programe de reforme și chiar proiecte de constituție din perioada anterioară anului 1818, cele din Țara Românească și Moldova fiind tratate separat de cele din Transilvania. Din punctul de vedere al economiei lucrării „Actele din Țara Românească și Moldova până la 1847” se bucură de un spațiu tipografic mai mare, de aproape patru ori față de cel afectat pentru „Petițiile de drepturi din Transilvania până la 1847”. Dar nu numai atât în prima parte a acestui capitol (A) autorul a stabilit și o mică perioadă și anume perioada până la 1821, apoi anul 1821, în fine anii 1822 — 1847. În contextul capitolului autorul a justificat această periodizare în sensul că de la o etapă la alta, pe baza materialului documentar, se poate distinge „cu claritate” elementul nou apărut la „fiecare treaptă ascendentă față de treptele anterioare” și că numai așa se poate urmări „în întregime și neîntrerupt creșterea specifică a fenomenului” istoric pe care-l analizează pe o durată de un secol și jumătate. Sintem de acord cu acest criteriu de urmărire a luptei poporului român pentru libertate socială și națională, totuși în anumite privințe tiparul ales de autor nu se potrivește întotdeauna. Așa de pildă în perioada 1716/1718 — 1768/1774 nu constatăm proiecte de constituție iar petițiile de drepturi din țările române și programele de reforme se referă mai mult la lărgirea autonomiei țărilor române față de puterea suzerană, adică privesc o problemă de statut internațional și nicidecum una de importanță națională. Probabil că cercetătorii care s-au oprit asupra acestei lungi perioade (începutul secolului al XVIII-lea — 1847) și-au dat seama de acest fel de carențe în privința materialului documentar și de aceea, și autorul o cunoaște, ei s-au referit în studiile lor numai fie la perioada 1769 — 1830, fie la anii 1821 — 1822. Dealtfel această perioadă este caracteristică în istoria poporului nostru, pentru că este perioada când clasa socială care lupta pentru emanciparea națională și socială, era nevoită să lege aceste reforme de natură internă de cele de natură externă și anume de necesitatea desprinderii țărilor române de dominația străină, fie că era otomană fie austriacă. Mai mult, când s-a ivit momentul istoric favorabil pentru a scoate Țara Românească și Moldova de sub dominația otomană pentru a o schimba cu cea austriacă sau țaristă se poate constata o tendință de a se evita înlocuirea unei domi-

nații strînse asupra provinciilor românești cu o alta. De aceea în aceste memorii au prioritate și pondere problemele privind relațiile externe ale țărilor române și mai puțin cele relative la organizarea lor constituțională. Acest aspect credem că trebuie subliniat de autor pentru că numai așa se pot înțelege unele inadvertențe între realitatea istorică și tematica lucrării de față. Desigur că la realizarea acestui capitol autorul a făcut un mare pas înainte în tratarea acestei probleme față de antecesorii săi. Așa de exemplu ni se pare interesant faptul că este subliniată pentru perioada 1768/1774 — 1786

1792 ideea eliberării țiganilor robi, dar mai ales a unirii celor două principate (cerută prin memoriul lui Mihai Cantacuzino). De asemenea se relevă faptul că la începutul secolului al XIX-lea aceste memorii sînt tot mai mult străbătute de idei burgheze, de ideea încheierii contractului social între domnul țării și supușii săi, memorii în care se constată nu numai influența revoluției burgheze din Franța, dar și a revoluției burgheze din Anglia de la mijlocul secolului al XVII-lea. În analiza acestor memorii până la 1821 se mai constată și faptul că autorul privește în mod critic nu numai actele revendicative aducînd în sprijinul afirmațiilor sale și punctul de vedere exprimat în urmă cu mai bine de un secol de Nicolae Bălcescu dar și reformele înfăptuite în perioada fanarioșilor, reforme considerate ca niște concesii și realizări făcute de aceștia sub „influența revendicărilor maselor și ideologilor lor”. Din acest punct de vedere credem că într-o oarecare măsură autorul forțează adevărul istoric mai ales cînd se referă la desființarea rușăniei și veciniei și înlocuirea lor cu regimul clăcași ei. Oare se știe că această reformă n-a rezultat în urma unor memorii nici din partea țărănimii, nici a burgheziei în formare, nici chiar a boierimii care făcea parte din clasa privilegiată.

Al doilea subcapitol din capitolul al II-lea se referă la actele din timpul revoluției de la 1821 și cele imediat consecutive acesteia 1821 — 1822. Prima parte a acestui subcapitol ni se pare prea succint analizată (3 pagini) în raport cu partea a II-a (23 pag.). Credem că autorul a trecut prea repede peste proclamațiile lui Tudor Vladimirescu și peste „Cererile norodului românesc”, și mai ales peste aprecierile unor contemporani cu privire la proiectul de constituție elaborat de conducătorul revoluției din 1821 pentru Țara Românească. Lucrări publicate recent au demonstrat că în primăvara lui 1821 Tudor Vladimirescu elaborase o chartă, o constituție prin care căuta să schimbe orînduirea existentă cea perimată, anacronică, cu o alta mai înaintată, și că numai moartea sa prematură l-a împiedicat s-o ducă la îndeplinire. Dealtfel chiar

forma diferită pe care o cuprind „Cererile norodului românesc”, în prezent necompletă (ar fi avut în realitate 47 puncte) este o dovadă că această problemă încă nu este rezolvată în istoriografia românească. În privința actelor din 1821-1822 ulterioare revoluției, inclusiv memoriului cărvunărilor din acest punct de vedere în bună parte principalele aspecte ale problemei sînt cunoscute. Meritul autorului constată în faptul că de data aceasta se face o netă deosebire între actele elaborate în timpul ocupației turcești consecutive revoluției din 1821 și care au fost ocazionate de aceasta și cele din 1822 (memoriul cărvunărilor) care a intrat în viața politică a Moldovei în timpul domniei pînă la reînnoirea recent restabilită. Relativ acest proiect de constituție pentru Moldova din 1822 se cunosc cercetările lui A. D. Xenopol, D. V. Barnovschi, V. Popovici, și ale altora. În lucrarea de față autorul, precum și într-un articol publicat în 1971, exprimă un nou punct de vedere și anume că deși acest memoriu adopta unele principii din Declarația drepturilor omului și cetățeanului de la 1789 din Franța totuși autorii lui căutau să garanteze interesele păturii sociale din care făceau parte aceștia.

În aceste sens V. Șotropa stabilește condițiile apariției actului, apoi face o analiză critică a conținutului lui pe probleme și încheie cu aprecieri de natură juridică subliniind valoarea actului pentru istoria constituțională a poporului român. Această analiză ca și concluziile la care se ajunge și anume că „proiectul acesta avea să rămînă datorită ideilor și calităților sale de fond și formă, cu toate inerentele sale scăderi unul din actele de valoare istorică ale trecutului nostru” considerăm că reprezintă o meritorie contribuție a autorului în studierea acestei probleme.

Ultima parte a capitolului al II-lea este precedată de o analiză profundă a actelor din anii 1822-1848 în care se constată o „schimbare treptată a obiectivelor revendicărilor” poporului român care între cele două revoluții cunoscuse un puternic progres cultural și ideologic. Din acest punct de vedere sînt prezentate programele de reforme și petițiile de drepturi ale țărilor române pînă la Regimintele organice și după acestea, epoca 1838-1840 fiind o epocă de vîrf în această direcție. Din punct de vedere documentar această perioadă este bine cunoscută de specialiști, mai ales că actele de bază au fost publicate de multă vreme. Meritul autorului însă constă în profunzimea lui analiză critică, în comparație și cu dezvoltarea generală social, economică și politică a societății românești pe aceeași perioadă, în fine prin utilizarea celor mai recente cercetări în această direcție. Este locul să menționăm sublinierea autorului cu privire la caracterizarea proiectului de constituție a lui Ion Cîmpineanu („prezintă un

caracter original și un aspect distinctiv aparte între toate proiectele de constituție și programele de reforme elaborate în țările române în perioada de care ne ocupăm”), deoarece pare a fi o concluzie nouă cu care se îmbogățește literatura de specialitate. Cu aceeași competență sînt analizate în acest capitol „Petițiile de drepturi din Transilvania pînă la 1847”, studiate de autor în bună parte de mai bine de 50 de ani. În succesiunea lor se stabilește de data aceasta o periodizare (pînă la activitatea revendicativă a lui Inochentie Micu, în timpul acestuia, de la aceasta pînă la *Supplex Libellus Valachorum*, și între 1792 și 1847) menită să scoată în evidență evoluția ideologiei revendicative a românilor din Transilvania mai ales în timpul dominației austriece, care va trece „de la concepția ameliorării prin reforme a statului feudal la concepția răsturnării orînduirii feudale și a creării unui stat de tip nou”, fiind vorba de statul capitalist la conducerea căruia să fie burghezia revoluționară. Această amplă analiză întreprinsă de autor l-a dus la concluzia că în ajunul anului 1848 ideologia din cele trei țări românești se afla într-o „fază avansată” că pînă atunci din punct de vedere teoretic burghezia în ascensiune reușise să-și clarifice principalele probleme care erau în legătură cu organizarea pe baza constituțională a statului, și că nu mai rămînea decît punerea în practică a acestei teorii.

Tot atît de important este și capitolul al III-lea din lucrare unde sînt studiate „Actele revendicative din anul revoluționar 1848”. Nu ne vom opri asupra părții introductive a acestui capitol unde se fac aprecieri generale asupra țărilor române în ajunul izbucnirii revoluției din punct de vedere social-economic și politic și nici despre începutul revoluției, ci ne vom opri mai mult asupra actelor revendicative pe care burghezia română le-a elaborat și a căutat să le pună în aplicare după ce a reușit să pună mina pe putere, mai ales în Țara Românească și Moldova. Este în deosebire cunoscut, și o remarcă și autorul, că anul 1848 reprezintă o perioadă de vîrf al activității revendicative a maselor populare a tuturor claselor și păturilor înaintate din țările române din întreaga perioadă studiată în această lucrare, este anul în care a fost formulat programul politic revoluționar, cel mai complet al reprezentărilor națiunii române din cele trei țări”. Elaborarea lui însă cunoscut unele etape din care una se plasează în primăvara acestui an, înainte de izbucnirea revoluției, cînd s-au cristalizat bazele acestui program, care în etapele următoare va fi numai completat în funcție de noile condiții istorice. Autorul dovedește cu acest prilej că îi sînt bine cunoscute faptele, petrecute în urmă mai bine de un secol și că prin lucrarea de față el nu face decît să supună unei analize pro-

fund proiectele de constituție, proiectele de reformă și petițiile de drepturi din țările române nu atît ca un istoric, pentru că în acest fel s-au mai întreprins cercetări în această direcție, ci ca un jurist, care caută să stabilească natura juridică a acestor documente și să tragă concluzii de natură istorică. În acest fel sînt studiate rînd pe rînd programul revoluției din Moldova, programul revoluționar din Transilvania din mai 1848 pînă în 1819, și programul revoluției din Țara Românească. Folosind ultimele cercetări asupra acestor programe autorul constată că în trecut conținutul lor a fost privit în mod cu totul sumar, iar că în prezent opiniile juriștilor și istoricilor încă nu coincid întru totul. Drept urmare V. Șotropa examinează din nou în mod complet această problemă fiind încredințat că prin aceasta își aduce o contribuție la elucidarea unor puncte încă obscure. Procedul ales constă în faptul că mai întîi expune opiniile anterioare privind natura juridică a actului și apoi expune propriile sale observații. Așa de pildă se ajunge la concluzia că proclamația de la Izlaz nu poate fi considerată o constituție, ci un punct de plecare, o bază a revoluției care izbucnea în anumite condiții și care avea să sfîrșească în alte condiții ce nu i-au mai fost favorabile. Tot așa această proclamație poate fi considerată fie un program politic, un program fundamental de organizare a statului, dar mai de grabă "o declarație de drepturi combinată cu un program politic de organizare a statului pe baze și forme noi, conținînd simultan punctele esențiale ale unui proiect de constituție... Cu același discernămint este studiat și proiectul de constituție al lui M. Kogălniceanu, considerat ca fiind „una din principalele contribuții și realizări” ale revoluționarilor din Moldova. Față de alți istorici și juriști V. Șotropa stabilește mai întîi izvoarele principale ale acestui proiect de constituție apoi rînd pe rînd analizează principiile care stau la baza lui, pentru a ajunge la concluzia că acesta prezintă „toată caracteristicile intrinseci ale unei constituții elaborată de către și în interesul clasei burgheze” și din această cauză are un caracter progresist și o pronunțată notă de originalitate, situîndu-l „printre elaborările juridice cele mai caracteristice din țările române ale epocalului an revoluționar 1848”. Totodată autorul confirmă prin cercetările sale și teza potrivit căreia revoluția română din 1848 a avut un caracter unitar reflectat în programele sale, teză dominantă în concepția istoricilor acestei perioade din trecutul poporului nostru.

Capitolul al IV-lea al lucrării de față cuprinde într-o formă sintetică ideile conducătoare care au stat la baza tuturor proiectelor de constituție, programelor de reforma și petițiilor de drepturi din țările române în perioada studiată. Autorul stabilește după

obiectivele urmărite și caracterul revendicărilor cuprinse în aceste acte și anume: cele cu caracter social-economic, cele cu caracter național-politic și cele cu caracter juridico-organizatoric. Ordinea acestor caractere nu este de natură istorică în sensul că la începutul secolului al XVIII obiectivele de bază urmărite ar fi fost predominant cu caracter social-economic, revendicări care urmăreau transformarea radicală a societății ci dimpotrivă ele aveau atunci un caracter național-politic. În continuare autorul se oprește foarte succint asupra curentului de idei care a furnizat "luptătorilor ideologi un plus de argumentație în favoarea revendicărilor determinate de condițiile concrete", aceste idei fiind acelea ale dreptului natural, ale iluminismului, ale democratismului revoluționar, ale liberalismului în fine ale socialismului științific și utopic. De un deosebit interes sînt acele subcapitole relativ la revendicările social economice și revendicările național-politice și revendicările juridico-organizatorice. În abordarea acestor probleme autorul dă dovadă de o amplă cunoaștere a realităților istorice din țările române în perioada cercetată, de cunoașterea unui bogat material informativ recent publicat, de un talent deosebit în a discerne din noianul de date acele elemente caracteristice care să-i permită să scoată în evidență principiile revoluției burgheze așa cum ele se oglindesc în numeroasele proiecte de constituție, programe de reforme și petiții de drepturi din țările române.

Ultimul capitol al lucrării se referă la realizarea ideilor și revendicărilor, el constituind o trecere în revistă a istoriei poporului român după 1849 pînă în zilele noastre în care sînt urmărite rînd pe rînd aceste revendicări pînă la realizarea lor în societatea burgheză și cea actuală socialistă, așa cum este reflectată și în Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism.

Lucrarea se încheie cu concluzii, cu un rezumat în limba franceză și cu un indice de nume. Considerăm că autorul ar fi putut adăuga la textul prezentat și o ilustrație în concordanță cu problemele dezbătute precum și unele scheme care să ilustreze organizarea statului burghez român așa cum se reflectă el în proiectele de constituție elaborate în secolul al XIX-lea mai ales.

În comparație cu alte lucrări similare consacrate unor aspecte ale subiectului tratat cea de față se impune prin caracterul ei monografic, prin rezultatele noi la care ajunge autorul, prin caracterul critic al investigației științifice ce stă la baza ei; este o contribuție meritorie la istoriografia problemei atît din punct de vedere istoric cît și juridic.

Constantin Șerban

EMANUEL TURCZYNSKI, *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*, Düsseldorf, Pädagogischer Verlag Schwann, 1976, XI+323 p. + 4 hărți.

Binecunoscut pentru contribuțiile sale la istoria Sud-Estului european în perioada modernă, profesorul Emanuel Turczynski de la Ruhr-Universität Bochum a abordat în repetate rânduri problema formării națiunilor în această zonă a continentului, fie pornind de la aspecte culturale, fie de la mișcări surprinse în viața economică a acestor popoare. Studiile parțiale anunțau, cu evidență, o carte, rod al unui material documentar imens, strins de-a lungul anilor, și al unei meditații mereu aplecată asupra laturilor celor mai semnificative ale unui proces istoric extrem de complex. Cartea de față ne oferă o bună parte din această muncă, mult mai amplu desfășurată, întrucât istoricul a urmărit acest proces și în destinul poporului grec și al celorlalte popoare; dar dacă studiile preliminare s-au referit la profunde transformări din epoca Luminilor în Sud-Estul european, aici tema se restringe și se adâncește. Ne este prezentat procesul formării ca națiuni a românilor și sîrbilor din cadrul monarhiei habsburgice, în secolul XVIII și începutul secolului XIX, cu un accent special asupra unui aspect major: faza de trecere de la ceea ce autorul numește „Konfessions-Nationalität” la națiunea intrată în luptă pentru impunerea unor drepturi „naționale”. Este vorba, așadar, de o fază bine delimitată și de o latură dintr-un proces mai amplu; națiunea română, ca și națiunea sîrbă s-au format ca rezultat al unui proces în care a fost angrenat întregul popor român sau întregul popor sîrb, despărțite arbitrar de frontiere feudale. Dar în cartea aceasta, autorul se ocupă numai de o latură, subliniind el însuși delimitarea pe care și-a impus-o; va face referiri, o spune din primele pagini, la principatele române sau la destinul poporului sîrb aflat sub dominație otomană, oricâte ori fenomenele se vor dovedi strins legate, adică, vom reflecta noi, foarte adeseori. Autorul, însă, pune în vedetă, din primele pagini, o serie de deosebiri dintre condițiile dezvoltării culturale și social-politice în imperiul habsburgic și în imperiul otoman, trecind cu vederea unele contribuții recente în aceste domenii. Am atras, deliberat atenția asupra aspectelor discutabile ale cărții profesorului Turczynski tocmai datorită faptului că, în ansamblu, lucrarea este extrem de stimulată, fiind desfășurată în coordonatele unui demers istoriografic foarte modern.

Autorul constată că în secolul XVIII are loc o politizare, o radicalizare și, conco-

mitent, o „democratizare” a luptei pentru drepturi dusă de sîrbii și de românii din cadrul monarhiei habsburgice; cele două popoare au frecvent un destin asemănător, deoarece ele sînt clasificate în aceeași categorie de sistemul birocratic, foarte precis, al dominațiilor și acționează în cadrul aceleiași instituții: biserica. Este, de altfel, singura instituție care poate purta un dialog cu autoritățile, care refuză, cu o obtuzitate surprinzătoare pentru un om din secolul XX, să discute cu „schismatici” și cu „plebea”, formații care nu au dreptul la statut politic, precum maghiarii, sașii, secuii. Nu întimplător, arată autorul, Inochentie Micu va argumenta drepturile românilor făcînd apel la cazul comunității evreiești din Praga, cu un statut mai generos. În asemenea condiții, lupta de afirmare națională a fost purtată în condiții diferite de cele care au favorizat apariția națiunilor occidentale (deși unele asemănări cu situația din Irlanda nu scapă perspicacității autorului); se impunea, ca atare, o clară definire a coordonatelor istorice și geografice, ceea ce autorul face din primul capitol al expunerii.

Emanuel Turczynski vorbește despre spațiul danubian și carpatic între Est și Vest pornind de la relevarea unor trăsături importante din viața economică și socială a popoarelor din această parte a continentului mereu asaltată de forța unor mari imperii, pentru a sublinia faptul că mare parte din funcțiile unor instituții occidentale au fost preluate aici de către biserică. Autorul vorbește, de aceea, și de rolul Rusiei în dinamizarea luptei purtate de popoarele balcanice sau de ortodoxii din monarhia habsburgică promotoare a Contra-Reformei, pînă în pragul Luminilor. Reliefind importanța curentelor pornite din Rusia și a jozefinismului, autorul subliniază, însă, cu tărie rolul determinant pe care l-a avut cultura populară în formarea conștiinței populare în întreagă această zonă. Precizarea de la p. 28 este remarcabilă, întrucît dovedește o bună cunoaștere a realităților trăite din Sud-Estul european, adeseori trecute cu vederea de istoricii care nu depășesc litera documentului pentru a pătrunde în frământarea oamenilor, în aspirațiile, ezităările, deciziile pe care nu le pot reda întocmai cuvintele cîte unui raport sau ale unei relatări de călător sau informator. Aici autorul vorbește despre capacitatea popoarelor din Sud-Estul european de a asimila elemente orientale fără să abandoneze orientările lor europene, precum și de a asimila elemente occidentale fără să re-

nunțe la densitatea intelectuală din cultura formată de-a lungul secolelor, aceste trăsături fiind mai ușor de surprins la români și la jugoslavi. Din punct de vedere economic și social, autorul adaugă că transformările pe care le urmărește au fost favorizate atât de supraviețuirea grupărilor gentilice, cât și de apariția comunităților de soldați și păstori cu privilegii, apoi de trecerea de la păstorit la tranzitul de mărfuri. Autorul ia în considerare elemente aparent contradictorii deoarece acordă o egală prioritate reformei, ca și rezistenței care apără moduri de viață verificate de timp.

Extrem de modernă, incursiunea profesorului Turczynski asupra acestui aspect se concentrează: la sfârșitul secolului XVIII, sîrbii și românii desfășoară o luptă întemeiată pe o conștiință națională bine cristalizată, după ce în deceniile anterioare se apăsaseră în cadrul bisericii, unde cele două popoare luptaseră împreună. Ce s-a întâmplat în acest răstimp, în care administrația centrală a întreprins o serie de reforme, Rusia a devenit tot mai activă în Sud-Estul european, impulsuri venind și din partea imperiului otoman și chiar a Prusiei? Fenomenul este foarte complex, subliniază autorul explicit la p. 139, unde vorbește despre „umanizarea”, adică, „laicizarea” politicii confesionale a curții de la Viena și despre formele de militarizare, sensibile prin înființarea regimentelor grănicerești. Evident, studiul se desfășoară de pe bazele oferite de documentele administrației imperiale; autorul analizează îndelung modul în care puterea centrală a format eparhii și unități administrative tocmai cu scopul de a separa pe cei de aceeași limbă și confesiune, un exemplu constituindu-l separarea Maramureșului și a Banatului de restul Transilvaniei, după cum analizează și reformele întreprinse de guvernanți luminați, ca Johann Christoph Freiherr von Bartenstein. Dar expunerea nu se limitează la această bază, ci îmbrățișează, în egală măsură, documentele române și sîrbe. Este suficient, în acest sens, să punem în lumină faptul că lucrarea se încheie cu o anexă în care figurează textul unui memoriu român înaintat forurilor imperiale, în perioada 1792 – 1801, text descoperit în arhiva principelui Maximilian d'Este care s-a dovedit, probabil, receptiv în fața unui memoriu care relua argumente din „Supplex”; autorul precizează că l-a arătat academicianului David Prodan, cu care s-a consultat, și că acest text reprezintă o variantă dintr-un prototip pierdut, din care descinde cealaltă variantă, descoperită de savantul român recent la Cluj-Napoca și publicată, cu Elena Cernea-Stepan, în 1973. Urmărind atât mărturiile administrației, cât și mărturiile oferite de cei aflați în luptă pentru drepturi politice, autorul reușește să prindă

în obiectivul său atât pe cei care guvernau, cât și pe cei care suportau dominația imperială; el deplasează tacit centrul de greutate dinspre viața formelor, a unităților administrative, militare, politice, spre viața oamenilor și aduce în prim plan problema cu adevărat esențială în studiul apariției unei noi conștiințe politice și a unor noi unități politice, într-o etapă următoare: cum s-au format noile *solidarități*, cum s-au transformat factorii tradiționali de coeziune în factori destinați să fundamenteze statele naționale.

În cadrul acestui proces, o verigă intermediară este cea „Konfessions-Nationalität”, despre care autorul vorbește frecvent și o definește la p. 188 și urm., ca pe o unitate în care coeziunea s-a întemeiat pe comunitatea confesională, fiind condusă de o ierarhie ce aparținea grupării etnice cuprinse în acea comunitate în luptă pentru recunoașterea unui teritoriu propriu. Această „naționalitate-confesiune” pune un accent sporit asupra dezvoltării unei gândiri naționale, în cadrul luptei pentru autonomie ca la sîrbi, sau asupra argumentării legate de principiul teritorial în cazul românilor (p. 211-212); predomină o formă de naționalism „real politic” (p. 233). „Naționalitatea-confesiune”, care poate fi urmărită și în istoria poporului grec sau a celui bulgar, înscrind-se, după opinia noastră, într-o formă de universalitate care și a propus să dezvolte universalitatea medievală, cu puternice note moștenite de la Bizanț, a început să se destrame în deceniile în care au început să joace un rol preponderent în viața economică, social-politică și intelectuală a popoarelor sud-est europene elementele izvorite din realitățile vii, din focarele de viață precum familia, obștea, „nația”. Emanuel Turczynski trece în revistă, la acest capitol, activizarea comerțului, creșterea rolului centrelor din Buda și alte orașe, diferențierea clerului înalt de cel mijlociu mai direct angajat în procesul rațional de învățămînt, creșterea continuă a importanței, pe plan social, a „grănicerului”, din regimentele care confereau o poziție privilegiată locuitorilor acelor sate în Transilvania, impactul social al mișcărilor conduse de Visarion și mai ales de Sofronie, care a imprimat note naționale mișcării lui, accentuate de refugiu în Țara Românească, răscoala lui Horea cu consecințele ei decisive asupra conștiinței celor care nu au mai putut accepta ulterior exploatarea feudală, mai înainte învâluită în formule alambicate, în sfârșit, laicizarea progresivă a gândirii care, pe acest plan, atinge un moment culminant în anii redactării esențialului „Supplex”. Autorul surprinde, pe acest parcurs, constituirea unei conștiințe naționale în jurul unei imagini reînnoite a trecutului, cu precădere datorită activității entuziaste a luminaților din „Școala ardeleană”; am subliniat,

la rîndul nostru, importanța acestui factor în articolul publicat în revista de față, nr. 7/1975.

Autorul reface constant legăturile mișcării din Transilvania cu cea din Principate, deși apreciază uneori că în Principate exista un fel de „panortodoxism” (p. 216), formă care ni se pare că se destramă la început de secol XVII în cultura română, sau că unele idei erau mai curînd inspirate de lecturi de cărți străine decît de cartea care venea de la sud de Carpați (în cazul lui Sava Popovici am emis, în 1968, ideea că s-a putut inspira din „Mincele” de Rîmnice, cp. cu p. 237). De fapt, bibliografia este adusă la zi doar în cîteva locuri, în linii mari oprindu-se la anii 1965 — 1966 și deci pierzînd din vedere cărți de mare importanță datorate prof. Ștefan Pascu, Pompiliu Teodor, Adolf Armbruster; ar fi meritat discutate opiniile lui V. L. Tapié și reținute contribuțiile solide ale lui Keith Hitchins. În mod evident, autorul și-a încheiat cercetarea la o dată mult anterioară trimiterii manuscrisului la editură și multe din afirmațiile sale înnoitoare puteau fi duse mai departe cu ajutorul bibliografiei române recente.

Densă și adeseori saturată de date și interpretări, cartea profesorului Turczynski reconstituie destinul adeseori comun al sîrbilor și românilor din monarhia habsburgică, sugerînd, astfel, procesul care a favorizat solidaritatea dintre cele două popoare în perioada modernă și contemporană. Lupta de afirmare a acestor popoare a traversat cîteva faze, pe care autorul le delimitează în ultimul capitol, remarcabil ca sinteză, dar și prin perspectivele deschise cercetării.

Emanuel Turczynski așază limitele de sus ale primei faze în anii de la mijlocul secolului XVIII, fază de „socializare prenațională”, în care reprezentanții sîrbilor și românilor, „mîndri de cultura bizantină,” pe care o mențineau s-au confruntat cu apărătorii „militari și feudali” ai structurii sociale și mentale din Europa centrală. Dialogul nu s-a putut lega spre bune rezultate, remarcă autorul, mai ales datorită disprețului cu care feudalii au privit pe „schismaticii Raizen und Walachen”, atitudine ce se înscrie într-o deliberată deformare a imaginii civilizației bizantine, perpetuată la Herder, Hegel și Harnak (p. 260). A doua fază este marcată de intrarea în lupta politică, spre mijlocul secolului, a autorităților locale care dau o viguroasă replică abuzurilor feudale, în timp ce ierarhia din comunitățile confesionale „monoetnice sau polietnice” aduce tot mai sistematic în discuție o argumentare juridică; în acest fel, se ajunge la edictul privind toleranța religioasă proclamat de curtea veneză în 1781. Foarte important este momentul imediat următor mijlocului secolului, deoarece acum eforturile conducătorilor celor două

popoare se întîlnesc cu voința curții veneze de a asigura românilor și sîrbilor condiții de educație superioară; prin școli, ideile înnoitoare pătrund mai ușor și un program bine încheiat de acțiune politică ajunge să fie formulat de tinerii absolvenți. Autorul insistă aici atît asupra măsurilor luate de către Bartenstein, cît și asupra unui element mai puțin luat în considerare de unii istorici, deși cu un evident rol în istorie: conștiința pe care o dobîndește masa că reerezintă o forță. Autorul citează declarații ale participanților la adunarea de la Zlatna, unde s-au aflat, în august 1760, aproape zece mii de țărani. În aceste decenii, „naționalitatea-confesiune” are o funcție dinamică soldîndu-se cu o serie de drepturi cucerite prin lupta tenace; în aceste pagini, E. Turczynski reliefează pozițiile cîștigate de cele două popoare în monarhie, prin intermediul bisericii, care, remarcă Hans-Georg Beck cu alt prilej, a devenit, în Sud-Estul european o instituție „a primatilor”. După 1760, precizează autorul, asistăm la tot mai strînsa imbinare a conștiinței confesionale cu conștiința etnică; dispar treptat denumirile de „Raize, Walache, orthodox, orientalist”, pentru a face loc desemnării „griechisch-orientalistisch” și apoi celei de „sîrbi” și „români”. Un rol deosebit, în evoluția conștiinței naționale l-a avut imaginea trecutului, care s-a cristalizat fără să renege epoca medievală, ca în Luminile occidentale. Această observație pertinentă ni se pare exactă și, într-adevăr, definitorie pentru culturile română și sîrbă, după cum am arătat la rîndul nostru în comunicarea la Congresul Luminilor din 1975. „Confesiunea-naționalitate” (sau invers) a început să se destrame spre sfîrșitul secolului, atunci cînd limba vorbită s-a impus în locul limbii sacre și a fost larg difuzată noua imagine a lumii propusă de științele naturii, cînd, subliniază autorul, s-a impus în conștiințe sistemul heliocentric.

Cartea lui Emanuel Turczynski se impune mai ales prin noutatea interpretării, chiar dacă am trece cu vederea bogăția materialului luat în discuție în cursul expunerii. În acest sens, ni se pare că ducе mai departe cercetările intrate pe un bun făgaș pe urma cărților lui Keith Hitchins sau Mathias Bernath, mai ales datorită surprinderii factorilor dinamici din snul popoarelor care, la capătul unei îndelungate lupte, plină de sacrificii, au sfîrșinat sistemul social-politic montat de aristocrația sprijinită pe monarhia habsburgică și de burghezia care se afirma respingînd lupta de afirmare a popoarelor ținute sub autoritate imperială. Cazul român și cel sîrb sînt exemplare, întrucît dezvăluie tocmai această luptă a unor popoare oprite împotriva aristocrației austriece și maghiare, ca și

împotriva sistemului de privilegii care a perpetuat în secolul XIX puterea imperială. În acest sens, accentul pus pe Emanuel Turczynski asupra etapelor parcurse de evoluția conștiinței naționale la români și sârbi, ca și precizia cu care demontează o serie de clișee care mai stăruie în istoriografie, conferă cărții lui o evidentă noutate ce ar

putea deschide noi orizonturi atât studiului formării națiunilor în Sud-Estul european, cât și studiului destrămării monarhiei habsburgice prin apariția noilor unități politice, expresii ale unor nuclee puternice de civilizație.

Alexandru Dușu

ENDRE FERENCZY, *From the Patrician State to the Patricio — Plebeian State*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976, 224 p.

Avansul realizat de istoriografia romană în ultimele decenii¹ a generat o importantă operă de regândire a încheierilor stabilite înainte vreme cu privire la începuturile Republicii. Situatându-se pe cursul acestui curent inovator, Endre Ferenczy înfățișează cititorilor, prin lucrarea ce ne preocupă, un studiu amplu, bogat informat și solid argumentat asupra celui atât de complex secol IV roman, care oferă — cel dintâi — mai multe temeuri pentru tranziția de la legendă la realitatea istorică (p. 7).

Studiul asupra dezvoltării statului patricio-plebeian, cu sublinierea unora dintre momentele sale de răscruce — proclamarea în 367 î. e. n. a acelor *leges Liciniae Sextiae*, prin care plebeii capătă acces la magistratura supremă; încetarea în 342, după circa optsprezece ani² de „rezistență”, a așa-numitei „reacții patriciene” împotriva participării plebeilor la guvernarea statului; în sfârșit, adoptarea în 339 a celebrelor *leges Publiliae Philonis*, care pot fi considerate drept fundamentul juridic al noului stat (p. 22, n. 2 și p. 54—56) —, ca și investigațiile privind descifrarea împrejurărilor în care s-au produs marile războaie latine (340—338) și teribilele înclăstări cu samniții (p. 129), izbucnite în 326 — studiu, deci, asupra acestui complex de probleme l-a obligat pe autor la două mari digresiuni — în sensul cel mai bun al cuvântului — digresiuni care au cîntărit greu în definirea structurii și problematicei volumului analizat. Tema tratată, care a făcut obiectul unor preocupări mai vechi ale profesorului Ferenczy, a putut fi reluată de autor — ni se spune în *Prefață* — pe baza unui material de cercetare îmbogățit, ceea ce a permis formu-

larea unor concluzii de mai largă extindere întemeiate pe noi puncte de vedere (p. 9). Trebind însă la elaborarea volumului, autorul s-a izbit de problema gravă care se deschide în fața oricărei cercetări întreprinse pe tărîm istoric: aflarea rădăcinilor de la care au pornit evenimentele ce ne preocupă la un moment dat. Endre Ferenczy s-a văzut astfel nevoit să coboare în „preistoria” statului patricio-plebeian (este vorba de prima digresiune), să pornească adică de la societatea și instituțiile statului patrician. Hotărîrea autorului, cât se poate de judicioasă, ne ajută să înțelegem, de pildă, că legea din 367 constituie nu un început, ci punctul de sosire³ la care a condus un lung șir de compromisuri — inaugurate răsunător la jumătatea secolului V și — la care patricienii au fost obligați sub presiunea pericolelor⁴ ce amenințau însăși existența cetății.

Dacă incursiunea în „preistoria” temei apare firească (și este într-adevăr așa!), autorul considerînd doar necesar s-o anunțe în deschiderea cărții, cea de a doua digresiune, pare să-i pună autorului însuși anumite probleme. Întîi, despre ce este vorba. Pornind de la recunoașterea rolului deosebit de important jucat de Appius Claudius Caecus, acest „revoluționar de geniu” — cum îl numește Léon Homo⁵ —, ca și de la subaprecierea personalității censorului din anii de răsruce 312—308 în opera multor învățați moderni, stînjești de sărăcie izvoarelor, Ferenczy a realizat în volumul discutat o „analiză și o descriere exhaustivă a carierei și reformelor” inițiate și traduse în mare măsură în faptă de Appius Claudius, acordînd acestui travaliu un volum „prea mare în comparație cu proporțiile cărții” (p. 8). Această din urmă rezervă aparținînd, după cum se vede, chiar autorului este însoțită de observația că tratarea temei în cadrul arătat

¹ Vezi Gabriella Poma, *Gli studi recenti sull'origine della Repubblica Romana. Tendenze e prospettive della ricerca 1963—1973*, Bologna 1974.

² Vezi la paginile 66, 125 și 135 ale lucrării o ușoară inadvertență în datarea evenimentului; poate fi vorba însă și de o greșală de tipar.

³ G. Poma, *op. cit.*, p. 78.

⁴ Léon Homo, *L'Italie primitive et les débuts de l'imperialisme romain*, Paris 1938, p. 164.

⁵ *Ibidem*, p. 230.

nu trebuie privită ca o altă versiune a „cultului personalității” și cu atât mai puțin ca o reinviere a acestuia. Ținuta științifică a întregului volum, concepția materialist-istorică ce se află la baza concluziilor formulate, fac — după mine — inutilă precauția luată de Ferenczy față de eventualitatea unor critici formaliste. Cel mult i s-ar putea imputa autorului absența unui subtilu menit să-l anunțe de la bun început pe cititor asupra intențiilor cărții.

Mențiunile sumare făcute mai sus au reușit poate să sugereze multitudinea de probleme tratate în lucrare. N-am greși dacă am spune că volumul este greu de fapt. Nu este vorba însă de o demonstrație de erudiție, ci doar de evitarea afirmațiilor goale. Autorul își desfășoară expunerea pe mai multe direcții. Roma este confruntată, din zorii epocii republicane cu un puternic conflict social. Se poate afirma că „patricienii și plebeii apar în istorie ca două clase de sine-stătătoare (ca rezultat al unui proces evolutiv îndelungat (p. 17, 31)) numai după sfârșitul regalității, la începutul secolului V⁶. Începe atunci — așa spune, mai curând, continuă sub alte forme — o luptă aspră de clasă care va marca istoria internă romană timp de peste două secole” (p. 16). Ferenczy știe însă să evite înfățișarea schematică a lucrurilor. Fondul conflictului social nu poate fi redus la cei doi factori — patricienii, plebeii — fiecare în parte prezentând, de altfel, rareori o anume omogenitate a rîndurilor. Cadrele convenționale ale istoriei sociale în epocă constituie o creație discutabilă a primilor analiști, care trebuiau să deducă din experiența lor de războinici și senatori (ai secolului III î. e. n.) indicațiile menite să umple golurile cuprinse în narațiunea ce le parvenise⁷, și care privea evenimentele petrecute cu două-trei sute de ani mai devreme. În realitate complexitatea socială era foarte mare. Nici în primele decenii după căderea regimului monarhic patricienii nu se înfățișează ca o clasă unitară. Rivalitățile dintre marile clanuri⁸ împiedică instituirea unei guvernări centralizate (p. 20, 32) iar amenințările din partea dușmanului din afară — însoțitor ne-lipsit al istoriei romane primitive — obligă curînd clasa conducătoare la concesiuni față

de plebei (p. 20). Mai mult, granițele dintre clase, „dintre bun și rău” — cum formulează Titus Livius (IX 30, 2) — nu sînt imuabile: patricianul lovit de ruină economică și în caz de *capitis deminutio* își pierde privilegiile și nu va mai aparține clasei patriciene (p. 19)⁹. După tradiție, Marcii — de pildă — figurează printre patricieni încă în timpul regalității¹⁰, iar sub republică se numără în rîndurile plebeilor¹¹.

În ceea ce privește compoziția plebei, diversitatea socială se face simțită încă din primul secol al republicii (p. 48). Tribunii poporului, instituții la jumătatea veacului V (p. 34, 64) și asistenții lor — edilii —, precum și aceia dintre plebei care dețin proprietăți funciare mai importante se constituie cu timpul într-un fel de elită (p. 48). Cu toate că izvoarele menționează căsătorii între plebei și patricieni abia de la sfîrșitul secolului V, faptul că prin *lex Canuleia* acestea sînt admise încă din anul 445 (p. 22) constituie o atestare timpurie a ridicării amintitei elite și — așa adăuga — un temei pentru întărirea puterii celor avuți proveniți din păturile de jos ale populației. Deși învățării n-au ajuns nici pe departe la un punct de vedere unitar privind originile plebei (p. 16, 23 nota 14)¹², se poate afirma — cred — că sursele acestui component de bază al populației romane au fost multiple. Lipsa de omogenitate socială amintită mai sus ar putea fi înțeleasă de aceea și ca un „rău” congenital, nu numai ca rezultat al unei diferențieri sociale obișnuite. Oricum, în vremea formulării celebrilor *leges Liciniae Sextiae*, plebea era adinec stratificată, iar pătura plebea conducătoare era — sub raport financiar — mai apropiată de proprietarii patricieni ai marilor domenii dect de propria lor clasă (p. 48). Așa se face că, de pildă, C. Marcius Rutilus, ales ca prim dictator plebeu în 356 și care cu un an mai devreme

⁹ Notabilă similitudinea cu situația cetățenilor spartani decăzuți din drepturi (ὄρομεινός) din cauza sărăciei (vezi J. Hasebroeck, *Griechische Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte bis zur Perserzeit*, Tübingen 1931, pp. 69, 250; C. Ioniță, *Relații agrare în Grecia veche de la începuturi pînă în pragul epocii clasice*, București 1977, p. 127.

¹⁰ Titus Livius (*Istoria Romană*, vol. I—IV, București, 1884—1910), I 20, 5; Plutarh (*Vieți paralele*, Studiu introductiv, traducere și note de N. I. Barbu, Editura științifică <I—V>, București 1960—1971), Numa V.

¹¹ István Hahn, *The Plebeians and Clan Society*, în „Oikumene...”, p. 72.

¹² Vezi L. Homo, *op. cit.*, p. 163; Raymond Bloch, *Les origines de Rome*, Paris, 1946, p. 19, 70—72; G. Poma, *op. cit.*, p. 82, 178 nota 73.

⁶ Vezi și István Hahn, *The Plebeians and Clan Society*, în „Oikumene. Studia ad historiam antiquam classicam et orientalem spectantia”, Akadémiai Kiadó, Budapesta 1976, p. 71.

⁷ Vezi E. Bickerman, *Some reflections on Early Rome History*, „Riv. Fil. Istr. Cl.” XC VII (1969), p. 393—410 (în special, p. 399); G. Poma, *op. cit.*, p. 84 și 177, n. 66.

⁸ Vezi Endre Ferenczy, „*Uti legassit... Ita ius esto*” în „Oikumene” p. 181.

fusesse consul alături de patricianul Cn. Manlius Capitolinus, își exercită prerogativele spre satisfacția aristocrației patriciene (p. 49); așa se face că magistratura tribunilor poporului își pierde cu timpul caracterul revoluționar inițial (p. 64), straturile suprapuse ale plebei contopindu-se pînă la urmă în așa măsură cu interesele aristocrației patriciene încît la jumătatea secolului IV destinele Romei încep să fie călăuzite de o nouă clasă conducătoare¹³ — *nobilitas* — exponentă a privilegiatilor aparținînd celor două părți principale ale populației din Cetate (p. 15)¹⁴, aflate odinioară în aprigă dușmănie (pp. 22, 194).

Tradiția a ignorat sau nu a fost în stare să înțeleagă marea complexitate a relațiilor sociale în epocă¹⁵. O lectură atentă a izvoarelor permite însă să se desprindă, dincolo de marele conflict dintre patricieni și plebei — încheiat doar parțial prin *leges Publiliae Philonis* (339) —, și alte antinomii sociale: dintre cei vrednici să poarte armele grele întru apărarea, mai tirziu întru gloria Cetății, și cei nevrednici de aceasta — *classis* — *infra classem* (pp. 18, 31, 34); dintre *clientes* și *patronus* (pp. 17—18, 20, 31) această din urmă antinomie generînd și conflicte colaterale: clienții ajungeau uneori în rîndurile plebeilor — prin stingerea vreunei ginte sau din alte pricini (p. 18)¹⁶ sau era folosiți ca o masă de manevră împotriva acțiunilor politice ale plebei¹⁷.

O altă direcție importantă pe care se dezvoltă studiul profesorului Ferenczy este aceea a relațiilor Cetății cu lumea înconjurătoare. Îndată după căderea monarhiei etrusce, Roma este silită să intre în alianță latină — existentă, după annaliști, încă din timpul regalității (p. 101) —, pentru a face față atacurilor dezlanțuite de foștii stăpîni sau de alte populații vecine turbulente (echii, volsicii) (p. 20). Clauzele alianței reînnoite acum de consulul Spurius Cassius au fost înscrise în bronz, textul fiind încă accesibil lecturii în timpul lui Cicero¹⁸. Amintirile clauze atestă limpede că *foedus Cassianum* a fost un tratat pe bază de egalitate și nici o știre nu ne îndreptățește să afirmăm că acest tip de relații dintre Roma și lumea latină s-ar fi schimbat în perioada care a precedat cumplita incursiune galică din anul 390 î. e. n. (p. 102). În pofi-

da acestui fapt, istoriografia modernă, plecîndu-se aproape în unanimitate, fără discernămint, în fața autorității lui Mommsen, preia teza acestuia¹⁹ conform căreia Roma și-ar fi instituit hegemonia în Latium încă din secolul V. În această privință, ca și în altele (vezi p. 180), Mommsen însuși li urmăse credul pe annaliștii care urmăreau, prin inexactitatea relevată, să creeze „un precedent istoric” și să pună astfel „bazele” unei alte ficțiuni — și anume, să înfățișeze Roma drept stat conducător în Liga latină reorganizată după bătălia de la Allia (p. 102). Și totul, cu un scop bine definit. Cei mai vechi annaliști, printre care și Fabius Pictor, încep să scrie către sfîrșitul secolului III²⁰, cînd Roma, angajată într-o luptă pe viață și pe moarte împotriva Cartaginei, fosta ei aliată, are neapărată nevoie să cîștige prietenia grecilor — la rîndul lor, dușmani seculari ai metropolei punice. Pentru dobîndirea acestei prietenii extrem de prețioase, istoria romană se cerea puțin „aranjată”: bunele relații dintre cetatea de pe Tibru și Cartagina trebuiau să dispară în cețurile uitării (p. 208), iar luptele purtate de Roma împotriva orașelor latine — care își găsiseră un aliat natural în cetățile din Marea Grece — trebuiau înfățișate drept „represalii îndreptățite” („just retaliation”, p. 102) pornite de statul investit cu calitatea de hegemon în Latium contra unor supuși „răzvrătiți”. Beloch²¹, urmîndu-l pe Polybios²², situează reorganizarea Ligii latine în 370 î. e. n.; de cîrînd, M. Sordi²³ propune o altă datare — anul 354 —, dar majoritatea istoricilor consideră că evenimentul s-ar fi produs în anul 358 [legîndu-l probabil de cea de a doua capitulare a herniștilor sau de o nouă amenințare din partea galilor. — *n. m.* (vezi și p. 76)²⁴]. Profesorul Ferenczy este de părere că metodologia la care istoriografia modernă face apel în analizarea destinului Ligii latine după bătălia de la Allia este defectuoasă, cercetătorii renunțînd la metoda comparativă în examinarea izvoarelor și întemeindu-se în primul rînd pe Titus Livius (de altfel ori infirmat de studiile critice), alături de care Polybios și Diodoros sînt socotiți doar simple surse complementare (p. 73—74). Ferenczy aduce în sprijinul îndoielilor sale privind o reorganizare temeinică a Ligii latine argumente

¹³ Vezi și I. Hahn, *op. cit.*, p. 74; E. Ferenczy, „*Uti legassit... ita ius esto*”, p. 181.

¹⁴ R. Bloch, *op. cit.*, pp. 116—117.

¹⁵ Vezi și G. Poma, *op. cit.*, p. 70.

¹⁶ I. Hahn, *op. cit.*, p. 71.

¹⁷ Titus Livius II 35; I. Hahn, *op. cit.*, p. 63.

¹⁸ Cicero, *Pro Balbo* 23, 53 (după E. Ferenczy, *From the Patrician State...*); Titus Livius II 33.

¹⁹ Theodor Mommsen, *Römische Geschichte*, I, Berlin, 1888, p. 338, 450 urm.

²⁰ R. Bloch, *op. cit.*, p. 6.

²¹ K. J. Beloch, *Römische Geschichte*, Berlin—Leipzig, 1926, p. 194.

²² Pol. II 18, 5.

²³ M. Sordi, *I rapporti romano-ceriti e l'origine della civitas sine suffragio*, 1960, p. 59 urm.

²⁴ L. Homo, *op. cit.*, p. 211.

peremptorii (căci în istorie — se știe — chiar și îndoilele trebuie întemeiate pe fapte, — *n. m.*). Deci, iată faptele: sursele principale care ar îngădui afirmația că în 358 ar fi avut loc o reorganizare a Ligii latine constau în două pasaje — unul din Titus Livius (VII 12, 7), celălalt din Polybios (II 18, 5). Trebuie spus în primul rând că amintite textele atestând deopotrivă reînnoirea legăturilor cu latinii (îmi permit să invoc aici, pe linia demonstrației lui Ferenczy, un alt element — după mine — deosebit de grăitor) se contrazic totuși într-o chestiune principală privind problema hegemoniei romane: astfel, după Polybios „romanii își redobândiră puterea și sfârșiră neînțelegerile cu latinii”, iar după Titus Livius, romanii „acordă” latinilor pacea, dar ajutorul militar important oferit de aceștia face ca statul roman să împlinescă „cu nepăsare” iminența unui nou atac galic. Acest ultim fapt nu pledează pentru existența hegemoniei romane. În al doilea rând, o serie de fapte petrecute ulterior ne dau dreptul să afirmăm că reconcilierea dintre Roma și orașele latine nu a fost luată în serios de nici una dintre părți (p. 111, n. 12). Astfel, atât din Titus Livius (V II 17, 18, 19), cât și din Diodoros (XVI 45, 8) rezultă că în 354 romanii sînt angajați în lupte repetate împotriva celui mai puternic oraș latin — Tibur (p. 75); în același an, Roma încheie un armistițiu cu un alt mare centru latin Praeneste (p. 76); pe de altă parte, înțeleg rea care survine, tot în 354, între romani și samniți era incompatibilă cu alianța dintre cetatea celor șapte coline și latini — aceștia fiind conștienți că o atare înțelegere constituia un pericol potențial pentru securitatea propriilor lor orașe (p. 77). Deci ruptura care survine în relațiile dintre Roma și Latium în 349, o dată cu războiul pornit de Cetate împotriva unui alt membru al Ligii latine — Antium (p. 76), apare ca un corolar firesc al încordărilor anterioare. Așa stînd lucrurile, afirmația că în marea război latin din 340—338, Roma — „hegemon” în Latium — lichidează niște socoteli cu orașele „răzvrătite” din zonă apare ca inconsistentă.

Profesorul Ferenczy atinge aici o problemă de o deosebită acuitate — aceea a adevărului în istorie. Autorul nu-și propune să discute nici esența, nici sfera problemei. Se mulțumește să înfățișeze doar încălcarea unor evidențe, prin însăși prezentarea faptelor. Că problema îl preocupă totuși în mod deosebit, aceasta se vedește din reluarea ei în capitolele închinat tratării importantei opere politice și sociale a lui Appius Claudius Caecus. Dacă în primul caz însă, adevărul istoric este jertfit unor interese de ordin diplomatic, în cel de al doilea, mascarea realității își găsește explicația într-o netă ostilitate politică pe care aristocrația patricio-plebeiană, mai tirziu

aristocrația senatorială — pur și simplu — a manifestat-o față de radicalismul reformelor realizate la cumpăna dintre secolele IV—III î. e. n. de acest — fără îndoială cel mai mare — om de stat al Romei timpurii (p. 8, 120—121, 208). Nașterea sa aleasă — era descendent al unei vechi familii patriciene — mai curînd i-a îngreunat decît i-a înlesnit (p. 124) drumul către magistraturile înalte. Aceasta pentru că *gens Claudia* — afectată, printre altele, de sporirea avcrii funciare a plebei (p. 127) — a avut constant o poziție net antiplebeiană (p. 126—128). Dar aversiunea viitorului cenzor față de organismul statal patricio-plebeian (p. 28) nu se explică doar printr-o tradiție de familie. După ce în primul an al marelui război samnit (326 î. e. n.), clasele bogate consimt la unele sacrificii [se votează *lex Poetelia Papiria*²⁵, punîndu-se astfel capăt — cel puțin pe tărîm juridic — înrobirii romanilor de către romani (pp. 61—63)], și aceasta în vederea salvării păcii sociale, instituțiile patricio-plebeiene cunosc un proces de sclerizare. Gravele înfrîngerii suferite de romani la Caudium (în 321) și Latulæ (315) pun Cetatea într-o situație deosebit de critică (p. 106—109). Appius Claudius, ca *aedilis curulis* — cu cea mai mare probabilitate, în anii 316 și 314 (p. 130) — are posibilitatea să cunoască multe din racilele regimului. O tensiune socială de maximă gravitate era generată de discrepanța dintre puținele drepturi de care beneficiau clasele umile și mijloicii ale societății și nevoia resimțită de aceeași societate de a le antrena în lupta desfășurată de statul roman pe tărîm militar, de a spori puterea financiară a Cetății prin contribuțiile pe care în cazul dat, în primul rând amintitele pături mijloicii le puteau aduce. Trebuia acționat, cu alte cuvinte, în direcția anulării antinomiei *populus-plebs*²⁶, care pe plan juridic se va realiza abia în al doilea deceniu al secolului III, prin *lex Hortensia* (pp. 60, 186, 194—196). De altfel, s-ar putea spune că tocmai această lege aduce consacrarea juridică

²⁵ Titus Livius, ostil legii, îi dă o explicație „romantică” (Ferenczy, *From the Patrician State*..., p. 62), socotind votarea prevederilor ei drept urmare a „silinției neînfrîinate a unui singur om” (VIII 28, 8). De notat că Plutarh, referindu-se la o măsură, de asemenea cu caracter revoluționar, luată de ephorul Epitadeus privitor la circulația pămînturilor la Sparta — măsură impusă de o serie de noi realități afirmate în Laconia secolului IV î. e. n. — o pune și el în seama arbitrarului unui singur om, „mîndru și rău din fire” (Agis V).

²⁶ Vezi discutarea problemei la G. Poma, *op. cit.*, pp. 71; 160, n. 6; 165, n. 19; 176, n. 60.

a multora dintre măsurile luate de Apus Claudius (vezi și p. 197). Reforma tribală, inițiată de aceasta în perioada neobișnuit de lungă a censurii sale (312–308)²⁷, reprezintă o adevărată reformă constituțională care poate fi pusă alături de măsurile radicale întreprinse pe același tărâm de Cleisthenes (p. 169). După Diodor (XX 36, 4), fiecare cetățean roman avea acum dreptul să ceară înrolarea într-un trib sau altul și în clasa de cens pe care o prefera; după Titus Livius, censorul ar fi hotărât împărțirea așa-numiților *humiles* urbani în toate triburile (p. 170). Oricum ar fi fost, prin reforma tribală, *factio forensis*, partidă a cetățenilor urbani — care, nobiliari sau de origine modestă, aveau drept scop democratizarea instituțiilor (p. 201, n. 74), răspunzând astfel intereselor majore din acel moment ale Cetății — această partidă deci își asigură majoritatea în *comitia tributa* și în *comitia centuriata* (p. 170). Întemeiată pe o atare platformă, reorganizarea tribală zdruncină nobilimea mai mult decât reforma senatorială aplicată tot atunci de către același Appius Claudius, care — după spusele istoricului din Patavium — „a înjosit cel dintîi senatul” prin aducerea în rândurile sale a fiilor de liberi (IX 46, 10). Noua organizare a triburilor trebuia să ducă la o ridicare populară de mare amploare, căci egalitatea în fața drepturilor politice impunea și îndatoriri militare corespunzătoare. A fost atunci cu puțință dublarea numărului legiunilor din rândurile păturilor superioare și mijlocii ale amînărilor *humiles*. Reforma tribală a constituit deci totodată o adevărată reformă militară (pp. 171–172), care a răspuns în așa măsură atunci unor nevoi acute ale statului roman, încît chiar dacă censorii anului 304, Fabius Rullianus și Decius Mus, i-au adus modificări esențiale, reorganizarea lui Appius Claudius s-a menținut viguros (*remained in force*) pînă la marea reformă a sistemului politic centuriat al secolului III. î. e. n. (p. 164).

Reîntorcîndu-ne însă la problema gravă a respectării adevărului istoric, trebuie spus că nici în timpul vieții, nici după moarte

societatea romană nobiliară nu i-a iertat marelui om de stat poziția sa radicală de favorizare a celor umili (p. 120), chiar dacă Appius Claudius Caecus a proclamat principiul democratice — cum bine spune Franz Althelm, în opoziție cu Mommsen — numai pentru că, datorită vederilor sale largi, a înțeles care erau atunci interesele majore ale statului roman (pp. 147–148). Așa se face că, în secolul III, Fabius Pictor, pentru a-l pune într-o lumină mai favorabilă pe străbunul său Fabius Rullianus, contemporan și adversar politic al lui Appius Claudius, falsifică și diminuează rolul acestuia din urmă în calitate de comandant de oști (p. 189), așa se face că Titus Livius îi este cu desăvîrșire ostil, învinuindu-l de rea credință (IX 34, 1), înzestrîndu-l cu cele mai penibile epitete (III 35), denunțîndu-i guvernarea drept o adevărată tiranie (IX 34, 9). Istoricii oficiali din timpul lui Augustus — arată profesorul Ferenczy — au încercat să-l înmormînteze activitatea de reformator, iar Augustus însuși îi așază bustul în Forum, însoțit însă de o inscripție derutantă (p. 121). Nici un istoric din timpul Imperiului nu a îndrăznit să reînvie memoria aceluia care a fost primul reformator politic al Republicii (p. 121).

Ceea ce este însă mai trist este că istoriografia modernă, începînd cu Mommsen și continuînd cu un lung șir de alți învățați au găsit cu greu sau nu au găsit deloc dreapta măsură pentru a judeca prodigioasa activitate a lui Appius Claudius, care cu limitele inerente ale timpului și clasei sale a avut totuși un net caracter progresist.

În fața acestor constatări nu vom ajunge la încheierea unui Dilthey — „dacă știința istorică depinde de o voință actuală, valoarea științei se află dintr-odată pusă în discuție”²⁸ (deși atîtea realități privitoare la istoria popoarelor — și nu o dată privitoare la istoria poporului nostru — au fost de nenumărate ori distorsionate) — ci vom fi cu totul alături de profesorul Ferenczy în strădania nobilă de a sluji adevărul științei printr-un apel neobosit la faptul istoric.

Cecilia Ioniță

²⁷ *Lex Aemilia* prevedea pentru funcția de censor un termen limită de 18 luni (p. 181). Deținînd înalta magistratură circa cinci ani de zile, Appius Claudius încalcă prevederile legii și își atrage încă o dată neiertătoarea judecată a lui Titus Livius (IX 34, 26).

²⁸ După Raymond Aron, *La philosophie critique de l'histoire*, Paris, 1969, p. 280.

GUY HERMET, *L'Espagne de Franco*, Paris, Armand Colin, 1974, 302 p.

Spania lui Franco sau cea mai paradoxală pagină din istoria ultimilor 40 de ani ai continentului; paradoxul decurge din faptul că un sistem totalitar, autocrat, a putut să aibă o atît de mare vitalitate.

Lucrarea lui Guy Hermet, unul dintre cei mai străluciți analiști ai sistemului franchist, posedă, prin conținutul său, șansa de a clarifica parțial direcția de evoluție a Spaniei contemporane. Drept argument în acest sens servesc prezentarea detaliată a evenimentelor, a confruntărilor pe plan economic, social și politic, interpretări date oscilațiilor regimului franchist în diferite etape ale existenței sale și măsurile întreprinse de către acestea pentru a se menține la putere.

Introducerea servește drept prezentare a structurii lucrării care cuprinde două părți. *Prima parte* este asamblată în patru capitole, redând succesiv istoria celei de-a doua Republici (1931 — 1936), războiului civil (1936 — 1939), prima fază fascizantă și fășiș contrarevoluționară a franchismului (1939 — 1956) și a doua fază modernizatoare pe plan economic, dar nu mai puțin autoritară și conservatoare în domeniul politic și social (1957 — 1974). Fiecare dintre aceste capitole succinte este completată de o cronologie amănunțită care dă cititorului posibilitatea de a urmări configurația internă, sistemul de măsuri întreprinse pe plan economic și politic, precum și contextul internațional în care se situează Spania.

Partea a doua a lucrării, a cărei scop constă în a sublinia componentele și cadrul vieții politice spaniole, cuprinde trei capitole referitoare la curențele ideologice și forțele politice, la cultură și la atitudinile politice ale spaniolilor, și, în ultimă instanță, la sistemul de guvernământ propriu-zis. O bibliografie incluzând cele mai importante lucrări raportate la problematica abordată se află grupată la sfîrșitul volumului, autorul marchează lucrările bibliografice de primă importanță printr-un asterisc.

În primul capitol al părții I-ntii, autorul se ocupă de *Experiența republicană 1931 — 1936*¹.

Evenimentele petrecute în Spania și pe plan internațional în primele două decenii ale secolului al XX-lea au stîrnit teamă în rîndul claselor dominante care recurg, la 13 septembrie 1923, la instaurarea unui

regim dictatorial în frunte cu Primo de Rivera. Dictatura, însă, nu a rezolvat problemele stringente de ordin economic, social și politic, așa cum sperau cercurile conducătoare, ci dimpotrivă, a dus la discreditarea monarhiei muribunde, fapt care explică înălturarea lui Alfons al XIII-lea și victoria republicanilor în aprilie 1931. Politica internă desfășurată de guvernele republicane ocupă un loc important în cadrul acestui capitol (p. 20). Sînt prezentate confruntările pe plan politic între forțele republicane, centru și dreapta, consolidarea treptată a pozițiilor deținute de forțele de dreapta fapt demonstrat și de alegerile legislative din noiembrie 1933 (vezi tabel nr. 2, p. 23) precum și de apariția și acțiunea organizațiilor de extremă dreaptă, forțe ostile regimului republican, reformelor concepute și formelor sale constituționale. După părerea exprimată de către autor curențele fasciste s-au structurat și consolidat în februarie 1934 prin fuziunea J.O.N.S. (Junta Ofensivă Național-Sindicaliste) cu Falanga spaniolă.

În condițiile creșterii pericolului fascist are loc fenomenul de apropiere între socialiști și comuniști ca bază a constituirii Frontului Popular care a reunit în componența sa socialiști, comuniști, republicani de stînga, unele organizații din Catalonia și Galicia și alte organizații politice și profesionale și elaborarea la 16 ianuarie 1936 a programului Frontului Popular. Rezultatele alegerilor din februarie 1936 încheiate cu victoria forțelor de stînga — precizează autorul — sînt foarte controversate și chiar falsificate de diferite grupări politice, exprimîndu-și, totodată, părerea că cea mai demnă sursă de informare în această privință o constituie lucrarea lui Hugh Thomas *Istoria războiului din Spania*, care reproduce statistica publicată în presa epocii: Frontul Popular — 4 176 000 voturi, dreapta — 3 784 000, coaliția de centru — 681 000 și naționaliștii basci — 130 000; stînga obținînd 56% din locuri în parlament, față de 30,4% obținute de dreapta și 13,5% de centristi și basci (vezi tabel nr. 3, p. 34). Aceste rezultate au provocat panică în cadrul forțelor moderate, conservatoare, și falangiste, care au pus la cale rebeliunea în Marocul Spaniol și într-o serie de orașe din sudul și nordul Spaniei.

Capitolul 2 — Războiul civil, 1936 — 1939² analizează contextul în care a izbucnit războiul

¹ După părerea autorului a doua Republică spaniolă este încadrată între anii 1931 — 1936, considerînd anul 1936 ca începutul regimului fascist. Istoriografia marxistă clasează regimul fascist după războiul național revoluționar al poporului spaniol, adică din 1939.

² În lucrare nu este cuprinsă noțiunea de război național revoluționar așa cum apreciază istoriografia marxistă, ci numai de război civil.

civil. Conflictul a avut caracterul unui război național revoluționar, desfășurat între forțele reacționare a căror țel consta în instaurarea unui regim dictatorial fascist sprijinit de Germania hitleristă și Italia fascistă și forțele republicane, progresiste care s-au bucurat de solidaritatea internațională. Autorul subliniază diferitele grupări existente în tabăra reacționară civilă — curentul fascist, gruparea monarhistă și curentul carlist și scopurile urmărite. Lipsa de unitate s-a remarcat și în cadrul forțelor armate. Din rândul generalilor fasciști, Franco a fost desemnat — nu fără rezistență — ca șef de guvern al statului spaniol în perioada cît va dura războiul. El însuși s-a calificat ca șef de stat cu prima dispoziție publicată la 1 octombrie. În mod justificat — după părerea autorului — data de 1 octombrie 1936 este celebrată în analele oficiale ca dată de naștere a regimului franchist. În politica sa, generalul Franco a urmărit trei obiective principale: în primul rînd s-a preocupat să găsească susținători ai noului regim pe plan internațional. Primul pas a fost făcut la 18 noiembrie 1936 odată cu recunoașterea guvernului din Burgos de către Germania și Italia, precum și de către cele două state din America Centrală, Salvador și Guatemala, iar apoi prin sosirea primelor unități germane și italiene care au intervenit pe front la începutul anului 1937. Pe de altă parte, un modus vivendi a fost găsit de marile societăți americane care au acceptat să furnizeze naționaliștilor petrol și mii de camioane. Generalul Franco, a căutat, în al doilea rînd, o cauză ideologică capabilă să contrabalanseze influența forțată a fascismului și să mobilizeze în favoarea sa forțele conservatoare însă ezitante, anume pături catolice, în general biserica, fapt realizat prin trimiterea la 24 iunie 1938 de către Vatican a unui însărcinat cu afaceri la Burgos. În al treilea rînd, a întreprins acțiuni menite să anihileze unele dintre curentele politice existente în tabăra naționalistă. Acest scop este atins prin decretul de unificare de la 19 aprilie 1937, pe baza căruia s-a constituit un partid unic sub conducerea generalului Franco, reunind toate grupările și partidele politice fasciste, monarhistice și conservatoare, noul partid primind denumirea de *Falanga Spaniolă Tradiționalistă și Junta Ofensivă Național-Sindicalistă* (p. 58). Succesele acestor acțiuni — conchide autorul, i-au permis lui Franco să-și întărească pozițiile și să confere funcțiunii sale un caracter definitiv.

Autorul redă, totodată, atmosfera existentă în zona republicană, creșterea rolului și a influenței forțelor de stînga muncitorești, reprezentate de sindicatele muncitorești, socialiști, comuniști, anarhiști precum și de grupările de extremă stîngă (p. 60). Lipsa unei unități eficiente în modalitățile

de realizare practică a scopului urmărit va crea o situație conflictuală și va slăbi tabăra republicană în fața dușmanului înverșunat — fascismul. Este reliefată, de asemenea, politica guvernului de Front Popular în frunte cu Largo Caballero și apoi Juan Negrin, poziția ezitantă a unor forțe componente și greutatea create de curentul anarhist. Este redată și explicată poziția de neintervenție a Franței și Marii Britanii. Operațiunile militare desfășurate, raportul de forțe în cadrul acestor confruntări, rezistența îndrăzită manifestată în tabăra republicană, rolul brigăzilor internaționale, înfrîngeră suferită de republicani și pierderile umane din timpul războiului în cadrul celor două tabere sînt aspecte cî încheie acest capitol (vezi tabelul nr. 5, p. 76—77).

Capitolul 3 — are ca subiect „*Contrarevoluția franchistă 1939 — 1956*”. Potrivit părerii exprimate de autor cca mai mare parte a specialiștilor care au analizat regimul franchist de pe pozițiile exterioare dinamicii politice din Spania, fie caracterizînd regimul prin prisma politicii sale externe și a contextului internațional, fie prin prisma raporturilor schimbătoare dintre Franco și grupările care l-au sprijinit din proprie inițiativă sau prin forța evenimentelor, disting în cadrul regimului franchist succesiunea unei faze pseudo-fasciste, o fază pseudo-creștină, o fază tehnocratică și în sfîrșit ultima fază marcată prin ridicarea gradului „Opus-Dei” și urmările politice ale înlăturării amiralului Blanco. Fiecare din aceste două procedee de periodizare reflectă, după părerea autorului, o parte de adevăr, dar adepții acestei periodizări uită de modificările care se opun în final regimului însuși. Regimul a cunoscut din acest punct de vedere două perioade: *inițială și finală*, cu totul distincte prin logica lor internă. Prima caracterizată printr-o voință deliberată de reîntoarcerea la vechiul tip de regim tradițional și corporatist, și a doua printr-o tendință de progres rapid în domeniul modernizării economiei, separate prin etape intermediare. Prima din aceste perioade începe în 1939 și se termină la sfîrșitul anului 1943, în timp ce apăreau premisele victoriei aliaților; a doua este marcată printr-o serie de tentative eșuate privind adaptarea la o nouă situație și se încadrează aproximativ între anii 1944 — 1956; a treia este aceea a „miracolului economic” în cadrul „stabilității politice”, a cărui punct de plecare coincide cu venirea la putere a echipei tehnocrate intrată în acțiune în anii 1956 — 1957 și a cărui sfîrșit nu trebuie marcat neapărat de venirea la putere a guvernului Arias Navaro și ridicarea cadrelor politice reputate apropiate de „Opus Dei”. Acestea sînt conchide autorul etapele schițate în panorama istorică și politică a erei franchiste tratate în acest capitol și cele care urmează.

Perioada 1939 – 1943 este perioada statornicirii regimului totalitar caracterizat prin măsuri de epurare, teroare și condamnări la ani grei de închisoare, astfel, între 1 aprilie 1939 și 30 iunie 1944 s-au efectuat 192 000 de execuții legale. La sfârșitul anului 1938 și începutul lui 1939 peste 500 000 de republicani spanioli au emigrat în Franța, 6 000 de învățători au fost executați în timpul sau după războiul civil, 7 000 trimiși în închisori, epurarea a avut loc chiar în rândul poliției, complet reorganizată în 1941. Paralel cu acest proces se remarcă creșterea efectivului forțelor Falangiste de la 36 000 de membri în 1936 la 932 000 în 1942 (p. 89–90). În același timp sînt relevate aspectele demagogice la care a recurs regimul franchist, pe tărîm politic. Ţelul principal al acestei grandioase frazeologie — conchide autorul — urmărea realizarea în practică a unei ordini conservatoare, tinzînd să reducă la neant reformele economice și sociale realizate sub regimul republican și crearea unui cadru instituțional corespunzător noului regim fascist totalitar printr-un sistem de măsuri întreprinse pe tărîm economic, social, politic, cultural și instituțional. Tot în acest capitol sînt analizate unele aspecte ale politicii externe a Spaniei în strînsă legătură cu evoluția situației internaționale; politica sa de neutralitate și apoi de nonbeligeranță; excluderea Spaniei din O.N.U. (2 august 1945); închiderea frontierelor cu Franța (1 martie 1946); revoluția Aduării Generale a O.N.U. prin care toate țările membre sînt invitate să-și retragă ambasadorii de la Madrid (12 decembrie 1946). În condițiile războiului rece marile puteri și-au schimbat atitudinea față de Spania, S.U.A. o consideră ca un partener eficient în lupta împotriva comunismului, Franța își redeschide grănițele cu Spania, iar O.N.U. autorizează țările membre de a relua legăturile diplomatice cu guvernul franchist. Spania este primită în U.N.E.S.C.O., redevine membră a O.N.U. și încheie, totodată, un acord militar și economic cu S.U.A. Este recunoscută ralierea democrat-creștinilor la guvern de către S.U.A. și Vatican în 1953. În încheierea acestui capitol se desprinde cu claritate concluzia că dacă pe plan extern se remarcă consolidarea pozițiilor Spaniei, și a regimului franchist situația economică a țării rămîne, în multe domenii, sub parametrii dinaintea războiului civil. Se impunea găsirea unei formule capabile de a salva Spania din criza economică și din penuria permanentă, această formulă viza echilibrarea forțelor falangiste și democrat-creștine cu scopul de a se obține o mai mare eficacitate administrativă și a consolida în același timp printr-un sistem de măsuri bazele interne ale regimului.

În Capitolul 4, *Era tehnocraților 1957–1974*, se analizează presiunile din ce în ce mai frecvente îndreptate de forțele interne împo-

triva regimului, caracterizate prin acțiuni repetate începînd cu anul 1956, manifestatăii muncitorești și studențești, forme de opoziție ale intelectualilor, o nemulțumire difuză generală. În acest context Franco încredințează anumite posturi de conducere unor tehnocrați, persoane apolitece pătrunse de un catolicism conservator. Programul elaborat cuprindea transformări esențiale în cadrul economiei, după o perioadă de 15 ani de stagnare, alcătuit în așa fel încît să nu atragă după sine schimbări politice majore. Această nouă politică este definită ca „liberală” în comparație cu vechea politică autarhică rigidă din perioada 1939–1956, un „liberalism”, care se aplică numai în economie, viața politică a Spaniei păstrînd în continuare aceeași austeritate dictatorială. Avîntul economic este cotat drept spectaculos, datorat unei industrializări masive și expansiunii fără precedent a turismului, în timp ce agricultura cunoaște o evoluție mult mai lentă.

Ieșind din cadrul lor esențial economic și administrativ în care au acționat, miniștrii tehnocrați abordează terenul politic propriu-zis. Sprijiniți — se pare — de către Carrero Blanco ei au întreprins acțiuni care să pregătească *perioada post-franchistă* pentru care ei au definit cadrul instituțional prevăzut de legea organică de stat, supusă referendumului național din 14 decembrie 1966. Această lege menținea esențialul structurilor existente, care urmau să fie doar adaptate în ipoteza restaurării unei monarhii autoritare în cadrul căreia omul-cheie al regimului urma să fie viitorul șef al guvernului și nu numai șeful statului sau al monarhiei. Peste 2 ani, la 23 iulie 1969, această orientare va fi confirmată prin desemnarea prințului Juan Carlos, ca succesor oficial al generalului Franco, în caz de deces sau de incapacitate de muncă. Educat în Spania și desemnat succesor printr-un acord semnat în 1954 între tatăl său și Caudillo, Juan Carlos părea să ofere toate garanțiile pentru continuarea politicii de modernizare economică în cadrul imobilismului politic sus-numit începînd cu 1957. Acest proces de instituționalizare a neofranchismului nu se va realiza fără confruntări.

Începînd din 1957, se desfășoară perioada în care se manifestă cu putere opoziția activă contra franchismului subliniind degradarea puterii sale.

Numărul grevelor a crescut de la 236 în 1965 la 491 în 1969 și 817 în 1970. Se impune de relevat caracterul lor politic accentuat: se estimează că 40 % din grevele declanșate în 1970 aveau ca obiectiv atitudinea ostilă față de regim, față de 24 % în 1969 și 15 % în 1968. Ele erau, de asemenea, organizate din ce în ce mai mult de sindicatele clandestine — comisiile muncitorești și alte organizații constituite în anii '60 (p. 134 – 135). La

acestea se adaugă manifestațiile studențești din țara Bascilor și a altor categorii sociale.

Pe planul politicii externe acțiunile întreprinse s-au încheiat cu un bilanț negativ. Reînnoirea acordului cu S.U.A., semnat la 7 august 1970 s-a efectuat în termen defavorabil Spaniei, care n-a obținut beneficiile financiare scontate. Deschiderea spre est s-a remarcat prin recunoașterea R. D. Germane și a R. P. Chineze.

Cabinetul tehnocrat nu s-a putut menține decât pînă în primăvara lui 1973. Înfrîngerea tehnocraților catolici s-a desăvîrșit odată cu asasinarea lui Carrero Blanco în decembrie 1973. Noul guvern constituit în frunte cu Carlos Arias Navarro, n-a mai cuprins nici un simpatizant al Opus Dei.

A doua parte a monografiei se ocupă de *Elemente și cadre ale vieții politice. — Curente și forțe politice*. În tratarea curentelor și forțelor caracteristice tabloului politic spaniol din ultimii 40 de ani, autorul evidențiază în esență distincția clasică între curentul de stînga, centru și dreapta, formele de organizare pe tărîm politic și profesional, forța lor numerică și influența politică exercitată.

Fondat în mod clandestin în 1879 Partidul Socialist Muncitoresc Spaniol (P.S.M.S.) a cuprins în rîndurile sale 15 000 de membri în 1920, 80 000 — 1927, cu toate că era singura organizație admisă și chiar protejată de către guvern în timpul lui Primo de Rivera. Uniunea Generală a Oamenilor Muncii — centrala sindicală aflată sub influența Partidului socialist regrupa un efectiv de 42 000 aderenți în 1910 iar în 1937 — 2 000 000 (Vezi tabelul nr. 6 privind efectivul partidelor și organizațiilor sindicale muncitorești între anii 1919—1937, p. 165.) Partidul a participat la guvernele republicane din anii 1931—1933 în cadrul cărora socialiștii dețineau portofoliile cheie în domeniul economic și social, iar odată cu instaurarea regimului franchist partidul socialist divizat a trecut în exil.

Un loc important în cadrul forțelor de stînga acordă autorul mișcării comuniste. Constituit în noiembrie 1921 *Partidul Comunist din Spania* (P.C.S.) rămîne pînă în 1936 cu o forță numerică restrînsă, cuprinzînd doar 1 200 membri în 1921, 800 în preajma proclamării republicii, 10 000 în februarie 1936. Războiul civil a modificat însă totalmente poziția P.C.S. în cadrul vieții politice spaniole, Partidul comunist avînd poziția cea mai fermă în lupta împotriva fascismului, fapt ce a determinat creșterea forței sale numerice și a influenței politice, reușind să cuprindă în rîndurile sale 370 000 membri, incluzînd cele 2 filiale: catalană și bască. Dintre organizațiile de stînga afirmate în epoca republicană, Partidul Comunist din Spania a rămas, după instaurarea franchismului, singurul par-

tid pînă în zilele noastre cu o prezență continuă în interiorul țării, exercitînd un rol însemnat pe plan social și politic, în timp ce pozițiile și influența anarhiștilor și socialiștilor au scăzut. Persistența influenței comunistilor decurge după părerea exprimată de către autor în lucrare, din trîncia organizațiilor, componența sa și abilitatea tacticilor sale, partidul manifestînd receptivitate față de noua opoziție muncitorească și studenți, păstrîndu-se alături de acestea, mai ales în cadrul comisiilor muncitorești. În pofida obstacolelor și greutăților întîmpinate din cauza ilegalității, și a represuniilor, în general propice divizării organizațiilor clandestine, P.C.S., a reușit să se afirme ca partidul cel mai bine organizat în cadrul opoziției franchiste, ca un partid cu o politică autonomă și independentă, ca promotor al redefinirii structurilor și obiectivelor mișcării comuniste internaționale.

Autorul analizează rolul și locul pe care îl dețin în cadrul stîngii comisiile muncitorești înființate în 1962, componența, structura, metodele și procedeele lor de muncă, precum și criza intervenită în cadrul lor începînd cu anul 1967.

În viața politică a Spaniei contemporane autorul precizează poziția forțelor de *dreapta și extrema dreaptă*. El prezintă curentul *carlist* existent în Spania, principalele sale etape de manifestare și integrare formală a acestuia în partidul unic oficial în 1937, dată după care mișcarea carlistă nu și-a mai păstrat independența, iar diferitele grupări carliste reprezentau circa 500 000 de membri și simpatizanți în 1967 (p. 187).

Mai puțin original și mai puțin tipic spaniol decât carlismul — subliniază autorul — este *falangismul*, versiunea națională a fascismului. Reprezentînd la origine tendințele antimonarhice violente și pseudo-revoluționare ale extremei drepte, Falanga dinaintea războiului civil s-a constituit prin fuziunea a trei mici grupări influențate de Italia și Germania. Două dintre ele se unesc în octombrie 1931 sub numele de *Junta Ofensivă Națională Sindicalistă* (J.O.N.S.). La 29 octombrie 1933 a luat ființă *Falanga Spaniolă* în frunte cu Jose Antonio Primo de Rivera, iar în 1934 cele două organizații s-au unit sub denumirea de *Falanga Spaniolă și J.O.N.S.* cuprinzînd în iunie 1936 aproximativ 150 000 de aderenți. În urma războiului civil, potrivit decretului din 19 aprilie 1937, falangiștii, carliștii și monarhiștii s-au regrupat într-un partid unic *Falanga Spaniolă Tradiționalistă și Junta Ofensivă Națională Sindicalistă* ajungînd la 1 milion de membri, avînd sub influența sa sindicatele verticale. După al doilea război mondial, în condițiile înfrîngerii puterilor totalitare, are loc un proces de desmembrare progresivă a Falangei, care capătă în 1958 denumirea de *Mișcare*.

În Capitolul 6 se discută „Cultura și comportamentele politice”. Într-un regim democratic, cultura reproduce structura organizării sociale. În Spania franchistă, cultura are un statut foarte complicat, deoarece în multe cazuri, s-a sustras eforturile de ideologizare oficială.

Într-un regim de tipul celui franchist, autorul remarcă referitor la comportamentele politice că singurul rol al alegerilor este acela de a legitima puterea oficială. Alegerile pot servi ca prilej pentru selecționarea anumitor persoane considerate ca utile aparatului de stat. Spania a cunoscut alegeri democratice în 1931 și 1936 în perioada celei de-a doua republici. În ceea ce privește regimul franchist acesta a recurs la operațiuni electorale formale, menite să întărească bazele sistemului. Modul practic de desfășurare a alegerilor franchiste, dezvăluie o structură numai aparent democratică. În timp ce la referendum participă toată populația de vîrstă majoră, la alegerile pentru consiliile municipale și Cortesuri, au drept de participare numai capii de familie și femeile căsătorite. Autoritățile au posibilitatea de a modifica anumite date ale alegerilor ca de exemplu numărul voturilor, dețin controlul absolut al candidaturilor, iar lipsa libertății de expresie determină ca 90% din voturi să fie neconcludente. Analiza referendumurilor și alegerilor municipale cum ar fi cele din 1970 arată că metode ca trucajul sau mărirea artificială a numărului alegătorilor sînt frecvent folosite de regim. Alegătorii nu au decît două posibilități: de a vota favorabil sau de a se abține de la vot. La ultimele alegeri menționate, numai 48,6% din numărul voturilor pot fi considerate ca favorabile regimului, iar numărul abținerilor (al opozițioanelor) se cifrează la 51,4%.

În Capitolul 7, *Sistemul de guvernare*, autorul își propune să analizeze sistemul de guvernămînt la mai multe nivele succesive.

Referitor la clasarea regimului politic franchist în cadrul regimurilor politice moderne. În limbajul curent el este definit fie ca un regim dictatorial reacționar de nuanță fascistă, fie ca un regim autoritar conservator, această a doua formulare este considerată de autor ca fiind binevoitoare comparativ cu prima. Chiar în Spania se vorbește simplu de „regim” așa cum în trecut se vorbea de „Republică”, guvernării însuși preferă termenul de „Statul spaniol” (p. 242—243). Sînt redată cele trei școli de clasificare a regimurilor politice susținute de specialiști și aprecierile în conformitate cu acestea a regimului politic din Spania.

Autorul prezintă în continuare sistemul legislativ și instituțional avînd ca model de inspirație fascismul italian. Între 9 martie

1938 și 1 ianuarie 1967¹, au fost elaborate șapte legi fundamentale, care n-au alterat de fapt autoritarismul real al unei puteri concentrate în mîna șefului de stat și a președintelui guvernului desemnat de el, secundat de cîțiva notabili și tehnicieni care gravitau în jurul său. Sînt analizate componența și atribuțiile cortesurilor, a consiliului de regentă și consiliul regatului, trucajul alegerilor din Spania și puterea generalului Franco care a rămas cvasi-absolută, de drept și de fapt, pînă la promulgarea legii organice din 10 ianuarie 1967.

Autoritar pe plan guvernamental, statul spaniol este represiv și arbitrar în domeniul judiciar, menit să împiedice intervenția maselor și toleranța libertăților democratice. Liberalismul aparent al principiilor cuprinse în Charta Spaniei proclamată la 17 iulie 1945 nu și-au găsit realizarea în practică, lipsind populația de cele mai elementare drepturi și libertăți democratice. Opoziția interzisă regroupează o bază muncitorească, animată de vechile grupuri republicane, ea contestă însăși legitimitatea regimului franchist. În cadrul opoziției însă mai multe păreri cu privire la conflictul dintre opoziție și franchism concretizîndu-se în special în șase domenii principale: prima de natură ideologică, izvîrîtă din diferența existentă între curentele democrat moderate și curentele revoluționare; a doua se referă la alegerea mijloacelor de acțiune, opunînd partizanilor violențe armate, pe susținătorii luptei pașnice contra franchismului; a treia reflectă deosebirile dintre partizanii unei Spanii unitare și concepțiile autonomiștilor basci, catalani și galicieni; a patra privește structura grupelor clandestine anumite grupuri manifestă o organizare interioară solidă, în timp ce altele pot fi considerate „simple cenacuri”, nuclee conspirative; a cincea este de natură istorică, opunînd grupările republicane, organizațiilor noi apărute începînd cu 1960; a șasea se referă la localizarea grupurilor clandestine pe teritoriul Spaniei și în emigrație (p. 264—265). Antagonismul cel mai acut îl prezintă organizațiile extremiste, mai cu seamă aripile lor înarmate cum ar fi naționaliștii basci E.T.A., urmează apoi în ordinea radicalității grupurile comuniste de diferite nuanțe.

¹ Charta muncii (9 martie 1939; legea de constituire a cortesurilor (17 iulie 1942); charta spaniolilor (17 iulie 1945); legea asupra referendumului național (22 octombrie 1945); legea asupra succesiunii șefului de stat (26 iulie 1947); legea asupra principiilor mișcării naționale (17 mai 1958); legea organică a statului (10 ianuarie 1976).

Atitudinea regimului față de opoziție a cunoscut două criterii tranșante: primul este de ordin propagandistic, orientat în primul rând împotriva opoziției celei mai radicale. Al doilea criteriu vizează ostilitatea difuză generală a populației și cuprinde măsuri întreprinse împotriva grupărilor stângiste și a acțiunilor lor.

Politica externă deține un loc secundar în cadrul lucrării comparativ cu politica internă a regimului spaniol. Faptul se explică prin relativa izolare a Spaniei. Războiul civil, carantina impusă Spaniei, precum și rețineri de ordin economic au accentuat această izolare. Politica externă s-a desfășurat la nivelul reprezentanților în străinătate, reducându-se la un mijloc de propagandă. După 1945 succesele în politica externă au fost utilizate ca propagandă pentru obținerea unei legitimități internaționale de către regim. Intrarea în diferite organizații internaționale (UNESCO, O.N.U., O.C.D.E.), concordatul din 1953 cu Vaticanul au reprezen-

tat succese costisitoare și mult mai puțin profitabile decât acceptarea Planului Marshall. Începând din 1956—1957, politica externă a Spaniei este subordonată unor rațiuni economice: regimul acceptând prezența unor companii străine pe teritoriul național. Conform expansiunii și diversificării economiei în ultimii 15 ani, politica externă a Spaniei simte nevoia unei mai mari flexibilități, a unor relații mai strânse cu Piața Comună, o deschidere spre țările din estul Europei, o politică mai realistă față de lumea a treia.

Lucrarea lui Guy Hermet, densă prin conținutul ei, are meritul de a oferi specialiștilor, tuturor celor interesați de problemele lumii contemporane, o imagine fidelă a Spaniei din timpul franchismului, constituind o sursă de reflecție, o posibilitate în plus de a cunoaște și înțelege problematica complexă cu care se confruntă Spania în zilele noastre.

Silvia Istrate

ISTORIA ROMÂNIEI

LUCIAN BOIA, *Evoluția istoriografiei române*,
Tipografia Universității din București,
1976, 378 p.

Este evident că, în cadrul culturii românești, istoriografia ocupă un loc important. Încă de pe timpul când românii erau divizați de granițe artificiale — fiindcă unitatea de spirit n-a fost niciodată frînă —, istoria a constituit terenul afirmării originii lor comune și a continuității neîntrerupte pe pământul străbun. Pe de altă parte, dezvoltarea științei istorice este, la rândul său, legată de alte probleme fundamentale, cum sînt mișcarea națională, cu expresia sa firească, dacoromânismul, și lupta neîntreruptă a poporului român pentru independență. Iată de ce stîrnește mirare faptul că, în pofida rolului considerabil jucat de istoriografie în spiritualitatea românească, nu s-a scris o lucrare de sinteză cuprinzătoare, care să înfățișeze, într-un tablou coerent, evoluția științei noastre istorice, de la întii pași șovăielnici și desori confuzi, la închegarea unor concepții solide privind viața economică, socială, politică, demografică și culturală a patriei noastre, precum și oglindirea, dintr-un unghi propriu de vedere, a dezvoltării istorice a umanității. Putem zice, fără a exagera, că acest gol este umplut în bună măsură de volumul *Evoluția istoriografiei române*, semnat de Lucian Boia. Folosind judicios cercetările parțiale întreprinse încă de generația din 1818, care a editat și a interpretat scrierile cronicarilor, prezentările de ansamblu (cum sînt cele ale lui George Panu și I. Bogdan), studiile speciale aparținînd lui Nicolae Iorga și Constantin Giurescu, lucrările privind istoriografia românească tipărite în perioada interbelică și, îndeosebi, cele publicate după anul 1911, autorul a reușit să alcătuiască într-o viziune personală, extrem de limpede și pertinentă, o construcție științifică remarcabilă. „O prezentare de ansamblu a dezvoltării științei istorice românești va da o imagine mai clară a rolului important jucat de aceasta în cultura noastră, în mișcarea noastră națională, în istoria poporului român

spune în introducerea sa Lucian Boia. Căci istoria și scrierea istoriei au fost mereu strîns legate. Istoricii au scris istoria dar, de multe ori, prin scrisul sau fapta lor, au contribuit, ca factori activi, la trezirea și consolidarea conștiinței naționale, la lupta pentru o viață mai liberă și mai dreaptă”. Sub aceste auspicii, este normal ca volumul să urmărească nu doar simpla înșiruire a unor istorici, a unor școli, curente, preocupări și reviste, ci și schițarea cît mai exactă a transformărilor produse în istoriografie, de la operele cronicarilor la realizările ultimilor ani, a chestiunilor celor mai interesante legate de cercetarea istorică, a angajării istoricului și a poziției sale militante. „Oamenii simt nevoia să cunoască ce s-a petrecut pînă la ei, în felul acesta înțelegînd mai bine prezentul și orientîndu-se mai bine spre viitor” — se subliniază cu dreptate în introducere. Iar dacă prin istorie ajungem să ne analizăm ființa națională, drumul societății din cele mai vechi timpuri pînă azi, prin reprezentarea mutațiilor înregistrate de istoriografie putem sesiza modul de a gîndi, cerceta și scrie istoria de-a lungul diferitelor epoci.

În ceea ce privește structura volumului, autorul a optat pentru o periodizare corespunzînd, pe planul social-economic, orînduirii feudale (istoriografia medievală), destrămării relațiilor feudale și consolidării orînduirii burgheze (istoriografia modernă), capitolul prelungit pînă la prima jumătate a secolului al XX-lea, și, în fine, noilor realități create după 23 August 1914. Nu stă în intenția noastră să descriem fiecare segment al lucrării, deși sînt numeroase pagini extrem de incitante, care aduc în discuție probleme controversate și, nu numai atât, înglobează opinii proprii despre diverși istorici. Ni se pare însă necesar să reliefăm cîteva din stadiile parcurse de istoriografia românească, așa cum sînt ele reflectate în volum. O primă fază este cea a cronicarilor, cu încercările lor deseori timide de a depăși relatarea evenimentelor printr-o meditație asupra faptelor (chiar dacă este subordonată unei mentalități mistice, providențialiste), a societății și cursului politic (cu deformările inerente datorate

apartenenței de clasă, intereselor personale și uncori ignoranței autorilor). Este de menționat că o temă statornică tratată de cronicari, cu limite create de insuficiența izvoarelor și de concepții adesea fanteziste, o constituie formarea poporului român, văzută permanent din perspectiva originii comune și unității tuturor românilor. De altfel, acest subiect — al originii și continuității, apărut așa de timpuriu, rămâne mereu actual în preocupațiile istoricilor. Contemporani cu unii croniciari, Constantin Cantacuzino și Dimitrie Cantemir depășesc mult condiția acestora, încadrându-se în curentul ideologic caracteristic istoriografiei europene din secolul al XVII-lea și înțlia jumătate a veacului al XVIII-lea, și fac, într-un fel, puntea de legătură dintre modul desuet și modul modern de a scrie istoria.

Odată cu lărgirea sferei de cuprindere, înglobând așadar domenii rămase nestrăbătute de cronicari (mai cu seamă de ordin social-economic), istoriografia tinde spre formularea unor explicații în ceea ce privește mersul general al societății.

Stadiul acesta, numit de Lucian Boia *luminist*, încadrează Școala Ardeleană, precum și lucrările istorice care țin de istoriografia secolului al XVIII-lea și primele două decenii ale secolului al XIX-lea din Țara Românească și Moldova. Ideologia luministă va fi succedată de *romantism*: „este vremea cind în aproape toate Țările continentului, mișcările naționale se intensifică, se organizează, libertatea și unitatea națională devenind unii din imperativele epocii. Istoricii vor fi susținătorii activi ai acestei idei (...), istoria se umanizează, poporul apare pe primul plan și mulți istorici afirmă rolul însemnat al maselor, unii istorici chiar semnificația luptei de clasă”. De acum încolo, istoriografia românească va merge ascendent, ajungându-se treptat la abordarea tot mai precisă și concretă a realității, la analiza profundă a economiei și societății, la relevarea unor surse majore de documentare asupra epocilor (arheologia). În prima jumătate a secolului al XX-lea, istoriografia, legată din ce în ce mai organic de întreaga evoluție socială și politică, include în aria sa de investigație, la proporții deosebite, aspectele materiale din istoria omnirii. Bunurile cistigate de *școala critică* (în primul rind impunerea justă a ideii că istoria este o disciplină științifică) sînt preluate, după cum erorile ei (între ele, aceea că, „istoria poate fi cercetată în condiții de laborator, fără legătură cu politica curentă”) sînt depășite. Dintre istorici, se detașează Nicolae Iorga, personalitate proteică, proiecție uriașă a geniului românesc. Lucian Boia redă despre acesta o sugestivă apreciere: „În fond, tot ce a gîndit și a

scris Iorga stă sub semnul geniului : o memorie formidabilă, dublată de o intuiție și un spir't combativ ieșite din comun, de un puternic talent. Chiar cind nu îl aprobăm, trebuie sa recunoaștem puterea sugestivă a operei sale (...) la marile sale realizări, ea și cu contradicțiile și ciudățeniile vieții și operei sale, Iorga este un personaj unic, trecut încă din viață în domeniul legendei. Fără el, istoria și cultura românească ar fi fost mult mai sărace”.

Foarte interesante sînt paginile consacrate istoriografiei marxiste pînă la 1914, care a mîrit aria cercetării și a venit cu o viziune nou, fructuoasă, în procesul de înțelegere a istoriei. Aîn fi urmărit cu plăcere și un tablou al istoriografiei românești din ultimii 30 de ani. Autorul nu ne oferă însă decît o succintă enumerare cu cîteva caracterizări a realizărilor celor mai însemnate. Credem că este în puțina cercetătorului, așa cum a demonstrat-o elocvent în volum, de a-și duce pînă la capăt studiul. Bogăția informației și felul chibzuit în care o utilizeaza, capacitatea de a surprinde esența și a lăsa de o parte balastul amănuntelor, stilul fluent de exprimare, care, deși nu face concesii retorismului, se ridică pe multe file la o autentică valoare literară, sînt realități care i justifică pe deplin întreprinderea.

Ținînd cont de importanța volumului, ni se pare oportună propunerea ca el să stea în atenția unci edituri. Sîntem convinși cu interesul pe care îl poate stîrni publicului cititor, trece cu mult dincolo de acela al unui obișnuit curs universitar, apropiindu-se adica de dimensiunile unui eveniment editorial.

Dumitru Nicu

* * * *Yû-y'll'k Bag'ms'z'l'k (1877—1977)*
Romanya tarihine k'sa bir bak's (O sută de ani de independență (1877—1977). O scurtă privire asupra istoriei României), Istanbul, 1977, 201 p.

Apărută la începutul anului 1977, lucrarea menționată mai sus reprezintă o încercare de sinteză, în limba turcă, a istoriei poporului român din cele mai vechi timpuri pînă la desăvîrșirea statului național unitar în 1918. Semnificația acestei cărți este cu atît mai importantă cu cît a fost dedicată „Centenarului Independenței” (1877 1977), după cum se poate observa chiar și din titlu.

De precizat este și faptul că, deși pe copertă figurează mai mulți autori, istorici români totuși, unele sondaje arată că au fost luate ca bază cîteva lucrări fundamentale, printre care : *Istoria poporului român*, de sub redac-

ția acad. Andrei Oțetea (București, ed. rom. 1972, ed. engl. 1974), *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până astăzi* (autori: C.C. Giurescu — Dinu C. Giurescu), București, 1975 ș.a. Unele capitole au fost traduse aproape integral din operele mai sus menționate, iar altele reprezintă fragmente selectate, traduse sau rezumate, mai mult sau mai puțin ample.

Lucrarea cuprinde un număr de 16 capitole de dimensiuni inegale, dezvoltate în următoarea ordine: Cap. I *Ülke ve halk'* (Țara și locuitorii), p. 7—24; cap. II — *Romen halk'n'n Dacyal' va da Getik staları* (Dacii și geții — strămoșii poporului român), p. 25—36; cap. III — *Romal'lar'la Dacyal'lar aras'ndaki savaslar* (Războaiele dintre romani și daci), p. 3—54; cap. IV — *Roma Dacyas'* (Dacia romană), p. 55—62; cap. V — *Roma Dacyas'n'n örgütselel dâzeni* (Structura organizatorică a Daciei romane), p. 63—68; cap. VI *Yerli halk'n Roma'last'r'lmas'* (Romanizarea populației autohtone), p. 69—75; cap. VII *Dacya-Roma halk'n'n Carpat-Tuna bölgesindeki varl'g'n'n sürekliliği* (Continuitatea populației daco-romane în zona carpato-dunăreană), p. 77—90; cap. VIII *Țara Românească (Wallachia) ve Moldavia'n'n feodal devletlerin kuruluşu; Transilvania Vayvodalığı; Dobruca Devleti* (Formarea statelor feudale: Țara Românească și Moldova; Voievodatul Transilvaniei; Statul dobrogean), p. 91—101; cap. IX *Romen Ülkelerinin bagimsizliklerini korumak için verdikleri mücadele* (Lupta țărilor române pentru apărarea independenței lor), p. 103—111; cap. X *Üc Romen Ülkelerinin, Transilvania, Wallachia ve Moldavia'n'n, ilk birliğı: Ülkenin tarihinde can alıcı bir olay* (Prima unire a celor trei țări române: Transilvania, Valachia și Moldova, eveniment crucial în istoria țării), p. 113—122; cap. XI — *15. ve 16. yüzyıllarda Romen ülkeleri arasındaki ekonomik ve politik ilişkiler* (Relații economice și politice între țările române în secolele XV—XVI), p. 123—141. (Dar acest capitol cuprinde și relații culturale); cap. XII — *Titlul acestui capitol a fost omis, dar se poate deduce că este vorba de: Ideea de unitate națională și politică*, p. 145—150; cap. XIII — *Romen Prensiplerinin birliğı için verilen mücadele* (Lupta pentru unirea Principatelor Române), p. 151—161; cap. XIV *Moldavia ile Wallachia'n'n birleşmesi (24 Ocak 1859)* (Unirea Moldovei și Țării Românești — 24 ianuarie 1859), p. 163—175; cap. XV — *Bagimsizlik, ulusal yapının temeli. Bir kahramanlık yıl': 1877* (Independența — temelia edificiului național. 1877 — un an al eroismului), p. 177—186; cap. XVI — *Birleşik ulusal Romen devletinin tamamlanması* (Desăvârșirea statului național unitar român), p. 187—204.

La sfârșitul lucrării au fost anexate două foi cu ilustrații, reprezentând: un grup de țunari români — 1877, intrarea lui Mihail Viteazul în Alba Iulia, eroii Valter Mărăcineanu și Gh. Șonțu, figuri de domni, ca Mircea cel Bătrîn și Ștefan cel Mare, precum și Mihail Kogălniceanu.

Cu tot caracterul fragmentar al lucrării, în ansamblul ei, faptele sînt totuși prezentate în succesiunea lor istorică, astfel încît pasajele traduse sau rezumate respectă desfășurarea firească a istoriei poporului român de-a lungul veacurilor pe întreg spațiul carpato-dunărean. De asemenea, se cuvine remarcat și faptul că, propunîndu-și să rămînă în limitele unei traduceri făcută de Ayla Uzgören uneori integral, alteori fragmentar, sau chiar și rezumate mai ample, autorul-traducător a ținut să respecte întocmai sensul și ideile fundamentale ale pasajelor selectate.

Lucrarea nu este scutită însă de unele scăpări: astfel, chiar și pe copertă numele lui G. I. Brătianu, a apărut I. G. Brătianu. De asemenea, nu se constată o *tablă de materii*, care să ofere cititorului o primă informare despre conținutul lucrării. Acest lucru era cu atît mai necesar cu cît volumul nu este însoțit nici de o *Prefață* sau *Introducere*, care să explice, într-un fel, sarcinile pe care și le-a propus autorul prin publicarea acestei lucrări. Capitolele, la rîndul lor, nu sînt numerotate, ceea ce, de asemenea, creează unele dificultăți în lipsa celorlalte elemente auxiliare pentru consultarea lesnicioasă a oricărei lucrări cu caracter științific.

De asemenea, intrucît autorul a ținut să păstreze o bună parte a denumirilor de locuri și de persoane așa cum apăreau ele în textele române sau engleze, ar fi fost utilă, pentru cititorul în limba turcă, o notă cu explicații cuvenite, pentru a înlesni, în felul acesta, lectura lor cît mai corectă (Wallachia, Decebalus, Michael, getai (în loc de geți), daco-getai etc., iar în cazul celor trei principate române (Moldova, Țara Românească și Transilvania) ar fi fost indicat să se menționeze, cît puțin pentru informarea cititorului, și denumirile cu care ele erau cunoscute, în genere, în lumea turcă începînd încă cu primele mențiuni din istoriografia otomană, ce s-au transmis pînă astăzi: *Bogdan* (sau *Bugdan*) pentru Moldova, *Eflak* pentru Țara Românească și *Erdel* pentru Transilvania.

Dar se cuvine ca lucrarea să fie apreciată nu atît ținîndu-se seama de scăpările de care s-a amintit mai sus, sau altele, unele inerente, cît avîndu-se în vedere intenția autorului, întru totul lăudabilă, de a oferi cititorilor din Turcia o *sinteză deosebit de bogată și variată în conținut* privind istoria poporului român de pe întreg spațiul carpato-dunărean, începînd din comuna primitivă și pînă la sfârșitul primului război mondial. De asemenea merită subli-

niat aici accentul pus pe problemele majore ale istoriei poporului român, cum ar fi etnogeneza sa, continuitatea daco-romană și, ulterior, a elementului românesc pe teritoriul de azi al R. S. României, condițiile formării statelor feudale românești, lupta dusă de poporul român, timp de mai multe secole pentru menținerea independenței sale, unirea celor trei țări române sub Mihai Viteazul, la sfârșitul veacului al XVI-lea, legăturile multiple (economice, politice, culturale etc.) dintre ținuturile locuite de români, etapele principale ale unității naționale și politice a poporului român — *Unirea Principatelor* (1859), *Independența* (1877), desăvârșirea statului național unitar român (1918).

Dealtfel, tocmai prin această lucrare, cititorii din Turcia au, pentru prima oară, posibilitatea de a-și forma o viziune de ansamblu asupra trecutului poporului român, începând cu cele mai vechi timpuri pînă în zilele noastre, iar traducerea unor capitole sau părți de capitole, cele mai semnificative, din lucrările fundamentale elaborate de istoricii români constituie modul cel mai adecvat de a transmite cititorilor în limba turcă concluziile cele mai importante ale istoriografiei române contemporane în legătură cu momentele sau aspectele cele mai semnificative ale istoriei poporului român, fie pe planul dezvoltării interne, fie sub raportul relațiilor sale internaționale.

În încheiere, ne exprimăm convingerea că lucrarea pe care o semnalăm reprezintă un început promițător pentru cunoașterea din ce în ce mai bine a istoriei poporului român și în Turcia, iar legăturile seculare dintre cele două popoare, fie în perioadele mai vechi, cînd numeroase popoare de neam turcic (pecenegi, cumani, tătari ș. a.) s-au perindat pe acest teritoriu, unele contopindu-se cu autohtonii, fie, mai cu seamă, în perioada multi-secularului Imperiu otoman, oferă nenumărate posibilități de tratare a unor subiecte de interes comun.

Mustafa Ali Mehmet

* * * *Lucrări științifice*, 1974, 1975, 1976, seria B, Institutul Pedagogic Oradea, 55 + 53 p.

Volumele de față, aflate în 1976 la cea de a noua apariție, constituind una din căile de valorificare a producției științifice a cadrelor didactice de la Institutul Pedagogic din Oradea, reușesc o serie de studii și comunicări dintre care însă vom prezenta, avînd în vedere profilul revistei, pe cele de istorie.

Aceste materiale abordează o gamă largă de teme din domeniul istoriei economice,

sociale, culturale și politice, de a lungul tuturor epocilor, tratînd cu precădere istoria Transilvaniei.

Istoria veche este reprezentată de două studii aparținînd lui Sever Dumitrașcu, apărute în 1974 — *A existat un drum de la Anquincum (în Pannonia romană) la Porolissum (în Dacia romană) pe Crișul Repede?* — și respectiv 1976 — *Dacii liberi din Crișana (secolele II—IV e.n.)*. În primul dintre ele se investighează posibilitatea a unui asemenea drum comercial urmînd informuțiile oferite de izvoarele narative antice și ipotezele avansate de istoriografia românească, ce menționează un drum între iazigi și roxolani prin Dacia romană legînd Clmpia Panonică de ținuturile de la nordul gurilor Dnării. Autorul supune discuției trei posibile itinerare ale unui astfel de drum pe teritoriul Daciei romane, considerîndu-l ca cel mai probabil, în lumina dovezilor arheologice și numismatice prezentate, pe cel care urma traseul Anquincum — Clmpia Tisei Szolnok — Oradea — Crișul Repede — Bodoga — Porolissum — Angustia — Piroboridava — Tyras. În cel de al doilea studiu, sintetizîndu-se roadele cercetărilor asupra culturii materiale a dacilor din Crișana în epoca romană, se reliefează amplul proces de romanizare care a pătruns și în satele dacilor liberi de aici angrenîndu-i ca o componentă durabilă și activă a etnogenezei românești.

Istoria medievală a Transilvaniei constituie subiectul mai multor materiale semnate de Mihail P. Dan, Ileana Șuta, Petru Bona, Ion Bratu și Doina Oprean. Regretatul istoric clujean Mihail P. Dan a creionat în liniile sale esențiale, definitorii portretul lui *lancu de Hunedoara omul și comandantul militar*, subliniind meritele acestuia în îmbogățirea artei militare a vremii, suplețea și inventivitatea gîndirii sale de conducători de cși.

Obligațiile în muncă pe domeniul Belușului în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea sînt tratate de Ileana Șuta în contextul schimbărilor social-economice ale epocii, relevîndu-se specificul obligațiilor iobagilor de pe acest domeniu și modul de aplicare a reglementărilor urbariale din 1767 în comitatul Bihorului. Același autoare îi aparține studiul intitulat *Preocupări privind cultivaarea vișei de vie în Bihor în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în care se prezintă exlinderea culturilor de vișă de vie pe pămînturile alodiale ale Episcopiei romano-catolice din Oradea.

În domeniul demografiei istorice, spre care se îndreaptă tot mai mult atenția cercetătorilor de astăzi, se înscrie studiul lui Petru Bona, *Contribuții la cunoașterea populației domeniului Tinca al Episcopiei romano-catolice de Oradea în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, care constituie, după spusele autorului, o încercare de elucidare a unor aspecte la nivelul unui domeniu ecleziastic. Analizîndu-se comparativ

dinamica demografică a Transilvaniei și cea a domeniului în cauză, s-au evidențiat particularitățile evoluției demografice de pe acest din urmă teritoriu, caracteristicile procesului de diferențiere a țărănimii — a iobagilor și a jelerilor — pe domeniul bisericesc, penetrația relațiilor de producție capitaliste.

Aniversând împlinirea a 375 de ani de la prima unire politică a Țărilor Române, publicația orădeană cuprinde, în seria repartizată între altele și istorici, studiul lui Ion Bratu, *Mihai Viteazul și Bihorul*, în care sint înfățișate succint stăruința lui Mihai Viteazul de a se recunoaște dreptul de domnie „ereditară” asupra Transilvaniei și tratativele cu imperiul privind întregirea teritorială a acesteia.

O investigație ținând de istoria culturii, proiectând noi lumini asupra evoluției procesului de afirmare a națiunii române în Transilvania asupra mijloacelor de propagare și conservare a operelor cărturarilor români, este efectuată de Doina Oprcan în studiul *Lucrări iluministe în biblioteca Episcopiei române din Oradea*. Cercetările autoarei documentează rolul scrierilor școlii Ardelene, a manualelor destinate școlilor populare, a operelor preoților din împrejurimi în dezvoltarea conștiinței unității de neam a românilor, în cunoașterea drepturilor lor asupra acestui pământ.

Cele patru materiale de istorie modernă, cuprinse în aceste fascicule, semne de Mihai Drecin și Victor S. Grecu, au ca trăsătură comună a temelor abordate interesul de a surprinde și de a sublinia noi cai de realizare a aspirațiilor de unire într-un singur stat național al românilor de pe ambele versante ale Carpaților ca o condiție primordială a dezvoltării istorice plenare a poporului român.

Publicind *Două scrisori inedite ale brașovului Valeriu Bologa în legătură cu relațiile dintre Banca „Albina” și România*, Mihai Drecin argumentează interesul sporit pe care transilvănenii îl manifestau în inițierea unor legături financiare bancare cu România veche, în acest caz epistolele ilustrând încercarea lui Valeriu Bologa de a crea la București o filială a „Albinei”. Tot Mihai Drecin este autorul studiului *Contribuții la istoricul transferului proprietății funciare din Transilvania din mina nobilimii maghiare în mina burgheziei române. Rolul băncii „Albina” în acest proces (1872—1918)*, în care este prezentată consolidarea economică a burgheziei românești, a țărănimii chiar, întărire care alături de factorul numeric și al conștiinței drepturilor istorice, al organizării politice avea să joace un rol important în toamna anului 1918. Banca „Albina”, ea însăși emanație a acestei prosperități crescînde, a contribuit masiv la dezvoltarea forței economice românești în Transilvania.

Cele două studii aparținând lui Victor V. Grosu tratează *Necesitatea Academiei Române în preocupările intelectualilor din Transilvania privind unificarea limbii literare și Unitatea și independența națională la Nicolae Bălcescu*.

În cel dintîi se reliefează aportul substanțial al reprezentanților Școlii Ardelene la stabilirea sarcinilor unificării și cultivării limbii literare române, concepția lor cu privire la înființarea unui for academic național. Studiul înregistrează și opiniile, sugestiile, părerile intelectualilor transilvăneni de la mijlocul secolului al XIX-lea, dintre care se detașează Timotei Cipariu și Al. Papiu Ilarian.

În cel de al doilea material se găsesc sintetizate opiniile și principiile lui Nicolae Bălcescu, cu privire la necesitatea unității și independenței naționale, concepute ca sarcini ale revoluției, așa cum reies din operele sale.

Istoria contemporană este reprezentată, în cele două volume cuprinzînd trei ani, numai prin studiul lui Mihai Drecin, *Iunie 1945. O filă din activitatea și ideile lui Lucrețiu Pătrășcanu*, în care, urmărindu-se itinerariul și agenda de lucru a ministrului Justiției în vizita acestuia din 7—13 iunie 1945 în județele din nordul Transilvaniei este înfățișat tabloul complex al problemelor politice, economice și naționale de după război ale acestei regiuni, cu care a fost confruntat guvernul Groza și mai ales reprezentanții partidului comunist. Reiese limpede dificila misiune a ministrului comunist, modul cum și-a îndeplinit atribuțiile de stat și de partid.

Volumele *Lucrări științifice* denotă în general interesul susținut ale specialiștilor institutului orădean de a se afla permanent integrați circuitului științific și editorial național, iar în privința materialelor de istorie apreciem orientarea autorilor spre acele domenii de actualitate, fertile, ale cercetării actuale, contribuția pe care rezultatele obținute în studierea istoriei locale sau zonale o pot aduce la întregirea sau aprofundarea imaginii generale. Am fi dorit însă utilizarea în mai mare măsură a datelor comparative în analiza problemelor de ordin social-economic, determinarea mai clară a cauzelor imprimării specificului local unor situații sau fapte, în interpretarea aspectelor social-politice, o mai judicioasă reprezentare a epocilor istorice (volumul pe anii 1975—1976 neavînd nici un material de istorie contemporană), acordarea unui spațiu mai mare istoriei în cadrul general al volumelor, avînd în vedere faptul că seria B mai conține științe sociale, filologie, pedagogie, educație fizică.

Gelu Apostol

ISTORIA UNIVERSALĂ

IIORIA C. MATEI, SILVIU NEGUȚ, ION NICOLAE, NICOLAE ȘTEFLEA, *Statele lumii. Mică enciclopedie*, Coordonator științific Mircea Malița, Ed. II-a revăzută și adăugită, București, Edit. științifică și enciclopedică, 1976, 695 p.

Îi revine Editurii științifice și enciclopedice meritul incontestabil de a fi sesizat, la momentul oportun după opinia noastră —, necesitatea realizării și difuzării în tiraje adecvate, a unor instrumente, de lucru, lucrări extrem de utile în numeroase domenii de activitate (dicționare, enciclopedii, bibliografii ș.a.). Astfel, în domeniul istoriei au fost editate volume cu caracter biobibliografic consacrate lui N. Bălescu, M. Kogălniceanu, Vasile Părvan, I. Slavici, A. D. Xenopol, Nicolae Iorga sau mai recent răscoalei iobagilor transilvăneni de la 1784.

În aceeași categorie, a lucrărilor de informare a publicului larg și specialiștilor se înscrie și volumul cu caracter enciclopedic *Statele lumii* ..., aflat acum la a II-a ediție, apărută în condiții grafice mult îmbunătățite.

Dat fiind evident caracterul miscelaneic al informațiilor despre fiecare țară, cuprinse în cadrul volumului, ne limităm în cele ce urmează doar la o succintă prezentare a caracteristicilor sale generale.

Ordonate alfabetic, statele lumii sînt delimitate pe două mari compartimente: „State independente” (p. 17—603) și „Teritorii dependente, neautonome și cu statut special” (p. 604—646). De asemenea este anexată o listă cu date extrem de utile prin caracterul lor informativ (Pămîntul. Caracteristici generale; Dinamica populației pe continente; Statele lumii în ordinea mărimii suprafeței; Statele lumii în ordinea mărimii populației; Primele 25 aglomerații urbane; Statistici economice (principalele produse industriale și agro alimentare); State independente după 1 ianuarie 1945; Statele membre ale O.N.U.; Statele membre ale Societății Națiunilor; Principalele organizații internaționale guvernamentale menționate în text). Mai menționăm că volumul este însoțit de o „Addenda” conținînd modificări petrecute pe plan internațional în cursul ciclului tipografic al lucrării (1 august — 10 decembrie 1976).

În ceea ce privește fiecare țară în parte, în cadrul microenciclopediei se utilizează următoarele rubrici informative: numele oficial, situarea, suprafața, populația, capitala, limba oficială, diviziuni administrative, istoria, organizarea de stat, sărbătoarea națională, drapelul, condiții naturale, ora locală, orașe principale, porturi principale, aeroporturi principale, economia monedă, învățămînt-cultură, ocro-

tirea sănătății, relații internaționale, relații cu R. S. România.

Se remarcă compartimentarea egală și desul de judicioasă de care beneficiază fiecare stat al lumii, elocventă expresie și pe acest plan a poziției statului nostru, care are printre principiile diriguitoare ale politicii sale externe, egalitatea în drepturi și în tratament a tuturor țărilor lumii.

Referitor la capitolul de „Istorie” din cadrul microenciclopediei, apreciem că deși sintetic, el reușește să pună la îndemna cititorului datele și evenimentele cele mai importante din trecutul țării respective, oferind astfel o succintă retrospectivă istorică care merge pînă la zi. Socotim aceasta cu atît mai remarcabil, cu cît în lipsa unei istorii universale specializate sau a unor istorii a țărilor de pe diverse continente, prezenta contribuție suplineste această lacună care sperăm că va fi în curînd înlăturată.

În încheiere ne exprimăm încă o dată deosebita apreciere pentru substanțialul și rodnicul efort depus de echipa de autori cărei a li datorăm *Statele lumii* ..., cit și pentru inițiativa inspirată a Editurii științifice și enciclopedice.

Marian Stroia

* * * *Colophons of Armenian Manuscripts, 1301-1180. A source for Middle Eastern History*, selectate, traduse și adnotate de Avedis K. Sanjian, Harvard, 1969, 159 p.

Puține teritorii și puține comunități umane au avut un destin mai înacinat decît Armenia și tenacii ei armeni. Pentru a supraviețui ca popor, în pămîntul natal sau în diasporă, le a fost necesară, pe lîngă alte însușiri cu care nevoia și vicisitudinile istoriei i au înzestrat, o acuitate politică care sa scruteze orizontul și să anticipeze pericolul. Armenia n a fost niciodată o mare putere în Orientul mijlociu, dar, tocmai datorită particularităților mai sus înșirate, a devenit un receptacol de mare finețe al politicii „mondiale”. Colofoanele armene sînt embleme de marcă ale acestei neliniștite sensibilități față de istorie. Deși cu formule înghețate de o tradiție canonizantă multisećulară (cele mai vechi datează din secolul al V-lea), departe de a se fi sterilizat, ele vorbesc cu impresionantă simțire despre circumstanțele în care și a desfășurat copistul pioasa munca, sînt adevărate medalioane științifice de viață care pectueiesc impersonalul manuscris. Vedem omul implorînd smerit iertare pentru caligrafia trenurată: i a tremurat mina de

frieă, boală, frig sau subnutriție. În fond, lamentația este loc comun în care se decantează sumbrul fatalism medieval, este un gen alt de exersat înalt ades textele nu sînt altceva decît probe de stil, fără atingere cu realitatea; ceea ce face din colofonul armean document istoric și, mai mult, eșantion de viață credibilă, este împerecherea, cu totul individuală, de fapte pe care noi sîntem obișnuiți astăzi să le percepem în serii fenomenale izolate. Aceste abia schițate *carmina miserabilia* adună ca într-un *focus* comun micro și macrocosmosului marea politică cu mizeriile diurne. Cutare scrib, de pildă, mărturisește excedat, cu o candoare înduioșătoare, care sînt cele două motive ce i-au stînjinit activitatea: pe de o parte, răsturnări dinastice în Asia centrală, de unde de altă ori a pornit impulsul pustiilor al revărsărilor turanice, l-au făcut să vegheze încordat, vigilență șubrezitoare a sănătății care, pe de altă parte, a fost greu încercată în același timp, de lupta patetică dusă în chilia sa cu popoare de șoareci și de insecte parazite. În chiar aparentul amestec confuz de planuri stă valoarea de izvor istoric de primă mînă al colofonelor armenice: o singura trăire (*Erlebnis*) juxtapune, la același nivel, notînd direct „împresiile”; este specificul și meritul „istoriei prin cei mici” de a nu denatura prin disjuncție de idei, abstragere și ierarhizare în sistem. Și sînt cu atât mai prețioase aceste mărturii ale evenimentelor mici sau mari cu cît beneficiază de privilegiul atât de rar în evul mediu, de a nu sucomba sub presiunea tiranică a modelului: comparația cu cronicista este în acest sens edificatoare.

Volumul editat de prof. A. K. Sanjian cu prime excerpte de colofane redactate între 1301-1180. Așezate cronologic, selecțiile conțin doar acele părți din text care aduc informații istorice. Un studiu introductiv îl familiarizează pe cititor cu problemele legate de activitatea transcrierii manuscriselor armenice, etapele dezvoltării acestei discipline, stadiul actual al cercetării și editării lor, elaborarea colofonelor, precizări referitoare la echivalările cronologiilor etc. O bibliografie selectivă este însoțită de un indice de nume de persoane, de copii și autori de colofane, termeni geografici și de popoare, citate sau aluzii la citate biblice și de un glosar al termenilor străini.

Aria de cuprindere a informațiilor vizează ținuturi îndepărtate în toate direcțiile cardinale: Asia centrală și Iranul în răsărit, Constantinopolul și Europa în apus, Crimeea și Caucazul la nord, Egiptul la sud. Date extrem de ample privitoare la aspecte economice, topografice, demografice, epidemii, calamități naturale etc. se referă nu numai la teritoriile apropiate Armeniei (de exemplu selgiucizii din Asia mică, ilhanizii din Persia) ci și la Hoarda de Aur, la regatul tătar ghiraid din Crimeea, la federația triburilor turcomane Ak-Koyunlu

și Kara-Koyunlu, la Bizanț cu care românii au avut legături nemijlocite.

Deși nu conțin știri referitoare la țările române, colofonurile armenice adaugă deci o lumină deloc neglijabilă și asupra zonelor nouă învecinate și prin refracție, se pot aduce lămuriri la una dintre cele mai importante etape ale istoriei noastre: formarea și consolidarea statelor feudale Moldova și Țara Românească.

Virgil Ciocillan

CHARLES B. MAC DONALD, *The Mighty Endeavour American Armed Forces in the European Theater in World War II*, New York, Oxford University Press, 1970, 564 p.

Istoria celui de-al doilea război mondial, așa cum menționează și autorii apreciatului volum *Marșul conflagrației a secolului XX* ocupă de peste treizeci de ani un loc important în cercetarea istorică și în publicistica social politică din întreaga lume.

În acest context prezentăm și ampla lucrare *Marșul efort. Forțele armate americane în teatrul european al celui de-al II-lea război mondial* a istoricului militar american, Charles B. Mac Donald, lucrare apărută cu cîțiva ani mai în urmă, dar mai puțin cunoscută.

Charles B. Mac Donald, șef al Departamentului de istorie a armatei, la început șeful secției europene a oficiului din Departamentul de istorie militară, colonel în rezervă în Armata S. U. A., este autorul a încă două lucrări de istorie oficială a armatei americane și a campaniei europene în cel de al doilea război mondial, coautor al altor lucrări și consultant la redactarea altor șase. Tot el a scris și *Bătălia de la Herten Forest* și *Compania comandant* o clasică descriere a celui de al II-lea război mondial, din punctul de vedere al soldaților combatanți.

Miezul lucrării îl constituie descrierea detaliată a unor faimoase și dramatice episoade militare ca: debarcarea în Nordul Africii, trecerea pasului Kasserve, Salerno și Anzio, ziua D', eliberarea Parisului, bătălia de pe Bulge, trecerea Rinului, cursa de-a lungul Germaniei. Cartea descrie de asemenea neînțelegerile dintre șefii administrației americane cu alți lideri aliați măsurile luate peste capul specialiștilor militari. Pagini bine scrise, înțlnim despre uriașele convoaie de nave care la 6 iunie 1944 au debarcat în Normandia, apoi despre întreg războiul aerian purtat deasupra Germaniei, bombardarea Dresdei și în final capitularea naziștilor și înțlnirea forțelor aliate.

Cele 31 de capitole ale lucrării, includ o tematică deosebit de complexă, prezentată cronologic, pe o perioadă de aproape 30 de ani (1915 – 1945) începând de la atmosfera (discuții, controverse) existentă în societatea nord americană cu mult timp înainte de participarea la război, trecând apoi prin toate marile bătălii europene (în primul rând) la care a luat parte armata americană, până la capitularea Germaniei naziste. Mult spațiu acordă autorul primelor capitole premergătoare războiului „drumului spre decizie”, în special de la încheierea Tratatului de la Versailles „care permitea Germaniei drept forțe de apărare cu ceva mai puțin, decât numărul maxim de forțe stabilit de o lege a Departamentului apărării al S.U.A. în 1920”.

Autorul remarcă că în urma acestei legi S.U.A. era a 17-a putere, din punct de vedere al numărului soldaților, de pe glob.

După ce în 1935, Italia fascistă a atacat Etiopia, fără ca Liga Națiunilor să poată face ceva, și în 1936 a intervenit în războiul civil din Spania, iar Hitler a trimis armată în zona demilitarizată a Rinului, în 1937, „statul major american Joint Board” a hotărât să reorganizeze planul „Orange” în sensul că la baza sa să rămână ca „principal pericol” Japonia, dar să se aibă în vedere în același timp și faptul că S.U.A. ar putea intra în război cu vreuna din puterile europene. „Dar și acum erau oameni care vedeau evoluția lucrurilor numai într-un război cu Japonia, socotind că Axa Berlin-Roma era îndreptată numai împotriva Cominternului”, subliniază autorul.

Departamentul de Stat american, recunoscând faptul că Japonia a încălcat Tratatul de la Washington al celor 9 puteri din 1922 și pactul Briand-Kellogg a luat atitudine în mai multe rânduri asupra atacului japonez împotriva Chinei din iulie 1937, scoțând în evidență totodată scopurile S.U.A. în China. Cu toate acestea, după cum afirmă și alți cercetători, S.U.A. furnizau Japoniei peste 50 % din materialele strategice folosite de această țară în războiul cu China.

Autorul scoate în evidență un lucru deosebit de semnificativ pentru această perioadă și anunță că orice inițiativă de embargo în comerțul cu Japonia, chiar dacă ar veni din partea președintelui, nu ar avea sorți de izbândă, din cauza producătorilor americani.

Mac Donald analizează cu multă minuțiozitate, cu păreri proprii de cele mai multe ori bine argumentate întreaga politică externă a administrației Roosevelt în acești ani. Într-un discurs rostit în seara zilei de 5 octombrie 1937 la Chicago, Roosevelt sublinia că „politica de izolare sau de neutralitate nu este o salvare”

și deci sînt necesare acțiuni colective internaționale pentru înfringerea agresiunii.

Mai tirziu, Roosevelt a orientat politica externă a S.U.A. pe linia respingerii energice și hotărâte a agresiunii statelor fasciste, lucru confirmat și de Conferința Panamericană din decembrie 1938 de la Lima.

După ce Congresul a fost convocat în sesiune extraordinară la 21 septembrie 1939 și s-a ridicat după vîi dezbatere embargoul asupra exportului de armament către țările beligerante, și apoi odată cu invazia nazistă în Danemarca, Norvegia, Franța, Olanda, Belgia, în vara anului 1940 pe baza unui ordin al președintelui a fost expediată o mare cantitate de armament în Anglia, care devenise clar nu se putea menține fără ajutorul masiv al S.U.A.. Administrația Roosevelt începea să se decidă concret. Autorul insistă în mod firesc asupra atmosferei existente în Congresul american, în opinia publică americană pînă la declararea războiului, dînd foarte multe date și nume de oameni ale acelor care se ridicau împotriva deschiderii frontului în Europa sau ale oponenților. Interesant este însă faptul că autorul analizează cu justețe și susține punctul de vedere al acelor militari care sprijineau pe președintele Roosevelt în activitatea sa de formare a coaliției antihitleriste.

Socotim necesar să arătăm și să subliniem totodată faptul că autorul descrie aceste acțiuni ale armatei americane în contextul general complex al războiului, menționînd totodată victoriile remarcabile obținute de Armata Sovietică în primul rînd, de celelalte forțe antihitleriste. Din păcate autorului îi scapa din vedere și deci din analiză contribuția milioanelor de luptători antifasciști din țările ocupate, puternica mișcare de rezistență din spatele frontului și contribuția acestora, ajutorul dat armatelor în genere la înfringerea fascismului în Europa.

Este important să arătăm totuși că în paginile acestei lucrări, găsim și câteva aprecieri legate de participarea trupelor americane la unele operațiuni militare din România.

De pildă, la p. 234, se fac precizări referitoare la bombardarea rafinăriilor de la Ploiești, din care reținem: „Înaintea ultimelor raiduri deasupra Hamburgului armata a 9 a a forțelor aeriene din nordul Africii s-a alăturat ofensivei combinate a bombardierelor care aveau baza în Anglia, pentru distrugerea rafinăriilor de petrol de la Ploiești, România, vitale pentru mașina de război nazistă. În dimineața zilei de 1 august 1944, 177 de bombardiere de tipul „B 24 Liberators”, dintre care câteva împrumutate de la Armata a 8-a, au început un lung

bombardament care s-a exercitat foarte aproape de țintă și a grăbit deruta germană.

Aproape 42% din capacitatea totală a rafinăriilor Ploieștiului au fost distruse, dar au fost pierdute 54 de avioane și 532 oameni în această acțiune, unul din cele mai mari procente în privința avioanelor pierdute în întregul război”.

În lucrare se menționează alăturarea României de partea coaliției antihitleriste; fapt ce a obligat Germania să se retragă din Grecia” (p. 357), de deruta naziștilor în urma pierderii „României, Poloniei, Prusiei Orientale, Bulgariei, Greciei” (p. 454).

Volumul este întregit de câteva ilustrații deosebit de sugestive, unele puțin sau chiar deloc cunoscute, portrete de comandanți militari, 9 schițe (hărți) și o foarte bogată și utilă bibliografie. De fapt această bibliografie include tot ce s-a scris în S. U. A., până în 1970, referitor la cel de-al doilea război mondial.

Lucrarea lui Mac Donald reflectă în ultimă instanță o activitate migăloasă și intensă, utilizarea unor documente originale din multe surse necercetate și bineînțeles o experiență proprie, din război, a autorului.

Stelian Popescu

I. LUCRĂRI TEORETICE, MONOGRAFII, BIBLIOGRAFII

- CEAUȘESCU, NICOLAE, *Cuvintare la Adunarea activului de partid și o cadrelor de conducere din Ministerul de Interne*, 23 decembrie 1976, București, Edit. politică, 1976, 24 p.
- CEAUȘESCU, NICOLAE, *Cuvintare la Consfătuirea de lucru de la Comitetul Central al Partidului Comunist Român*, 28 decembrie 1976, București, Edit. politică, 1977, 37 p.
- * * * *Akademik Ilirio A. Hristov. Izsledvaniia po slučaj 60 godini ot roždenieto mu*, [Sofia, Izd. na Bălgarskata Akademija na Naukite, 1976, 490 p.
- COJOCARU, col. LEONID, *Dicționar militar englez-român*, București, Edit. militară, 1976, 630 p.
- DRĂGUȚ, VASILE, *Dicționar enciclopedic de artă medevală românească*, București, Edit. științifică și enciclopedică, 1976, 329 p.
- KOSTOVA, EMILIA, *Bălgarskata istoričeska nauka. Bibliografija*, t. III, 1970-1974, Sofia, 1975, 740 p.
- * * * *Momente din istoria patriei, o partidului comunist, o mișcării revoluționare și democratice din România*, Consultații, ed. a II-a revăzută și adăugită, București, Edit. Academiei R.S.R., 1976, 227 p. + 7 h.
- * * * *Pages de l'histoire de l'armée roumaine*, Bibliotheca Historica Romaniae, București, Edit. Academiei R.S.R., Edit. militară, 1976, 218 p.
- * * * *Progresul istoric și contemporaneitatea*, București, Edit. politică, 1976, 538 p.
- ROMANESCU, colonel GH., *Oastea română de-a lungul veacurilor*, București, Edit. militară, 1976, 204 p.
- TI ODORISCU BARBU, Nicolae Iorga. *Biobibliografie*, București, Edit. științifică și enciclopedică, Edit. militară, 1976, 576 p.

II. ISTORIE VECHIE

- * * *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien*. Travaux du VIe et Congrès International d'Études Classiques (Madrid, Septembre 1974) réunis et présentés par D. M. PIPPIDI, București, Edit. Academiei R.S.R., 1976, 549 p.
- BERCIU, DUMITRU, *De la Burebista la Decebal*, București, Edit. politică, 1976, 81 p.
- DANIEL, CONSTANTIN, *Civilizația Egiptului antic*, București, Edit. sport-turism, 1976, 303 p.
- DRĂGAN, CONSTANTIN IOSIF, *Noi, tracii. Istoria multimilenară a neamului românesc*, Craiova, Serisul românesc 1976, 318 p.
- GAWLIK, LADISLAV, *Umělecká tvorba a estetické vnímání u Platóna* (Creația spirituală și estetică la Platon), Praha, Universiteta Karlova, 1971, 127 p.
- MACREA, M., I. GLODARIU, *Așezarea dacică de la Arpașu de Sus*, București, Edit. Academiei R.S.R., 1976, 111 p.
- POPESCU, EMILIAN, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV - VIII descoperite în România*, București, Edit. Academiei R.S.R., 1976, 411 p.
- POPILIAN, G., *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, Serisul românesc, 1976, 216 p. LXXXIII pl.
- PROTASE, D., *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporul de Cimpie. Contribuție la problema continuității în Dacia*, București, Edit. Academiei R.S.R., 1976, 111 p. 50 pl.
- ROMAN, PÎTRE I., *Cultura Coșofeni*, București, Edit. Academiei R.S.R., 1976, 215 p.
- RUSSU, I. I., *Elementele traco-getice în Imperiul roman și în Bizanțiu (veacurile III - VII)*, Contribuție la istoria și romanizarea tracilor, București, Edit. Academiei R.S.R., 1976, 182 p.
- * * * *Thraco Dacia*. Recueil d'études à l'occasion du IIe e Congrès International de Thracologie (Bucarest, 1-10 septembre 1976), Edité par les soins de Constantin Preda, Alexandru Vulpe et Cicerone Poghirc, București, Edit. Academiei R.S.R., 351 p.
- VULPE, RADU, *Studia Thracologica*, București, Edit. Academiei R.S.R., 1976, 336 p.

III. ISTORIE MEDIE

- BENDISCIOLI, MARIO, *Dalla Riforma alla Controriforma*, Bologna, Società editrice il Mulino, 1974, 238 p.
- * * * *La cultura antica nell'occidente latino dal VII all'XI secolo*, tomo I—II, Spoleto, Presso la sede del centro, 1975, 950 p.
- DOGARU, MARIA, *Sigiliile, mărturii ale trecutului istoric. Albuim sigilografic*, București, Edit. științifică și enciclopedică, 1976, 280 p. + 301 fig.
- * * * *L'Elica economica medievale*, Bologna, Società editrice il Mulino, 1974, 218 p.
- MUSICESCU, MARIA ANA, GRIGORE IONESCU, *Biserica domnească din Curtea de Argeș*, București, Edit. Meridiane, 1976, 52 p. + pl.
- * * * *Le origini dell'Università*, Bologna, Società editrice il Mulino, 1974, 217 p.
- PARKER, GEOFFREY, *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567—1659. The Logistics of Spanish Victory Countries' Wars*, Cambridge at the University Press, 1972, 309 p.
- POPESCU, FLORENTIN, *Cittorii brincovenesti*, București, Edit. sport turism, 1976, 110 p. + 20 pl.
- SKRYNNIKOV, R. G., *Rocetja posle opričnyy*, Leningrad, Izd. Leningradskogo Universiteta, 1975, 222 p.
- STOICESCU, NICOLAE, *Vlad Țepeș*, București, Edit. Academiei R.S.R., 1976, 238.
- STOICESCU, NICOLAE, CRISTIAN MOISESCU, *Tirgoviștea și monumentele sale*, București, Edit. Litera, 1976, 324 p.
- SZYMAŃSKI, JÓZEF, *Pismo łacińskie i jego rola w kulturze (Rolul scrierii latine în cultură)*, Wrocław, 1975, 158 p.
- * * * *Topografia urbana e vita cittadina nell'alto medioevo in Occidente*, tomo I—II, Spoleto, Presso la sede del centro, 1974, 836 + 20 fig.
- * * * *Vesti — kurantu 1612—1644 gg*, Moskva, Izd. Nauka, 1976, 399 p.
- VOITEC-DORDEA, MIRA, *Reflexe gotice în arhitectura Moldovei*, București, Edit. meridiane, 1976, 110 p. + 159 pl.

IV. ISTORIE MODERNĂ

- BRITO, FIGUEROA FEDERICO, *Tiempo de Ezequiel Zamora*, tercera edición, Caracas, Ediciones Centauro, 1975, 519 p.
- CERNAT, general ALEXANDRU, *Memorii. Campania 1877—1878*, Ediție îngrijită, cuvânt înainte și notă biografică de general-maior dr. Constantin Olteanu, București, Edit. militară, 1976, 39 p.
- * * * *Ek otvid Dynava Aprilskoto vystanie v Rumynskija pečat*, Sofia, Izd. Nauka i izkustvo, 1976, 100 p.
- KOSEV, KONSTANTIN, NICOLAI ŽEČEV, DOINO DOINOV, *Istorijska na aprilskoto vystanie 1876*, Sofia Partizdat, 1976, 622 p.
- * * * *Lo Stato moderno*, vol. I: Dal Medioevo all'età moderna; vol. II: Principi e ceti; vol. III, Accentramento e rivolte, Bologna, Società editrice il Mulino, 1971, 1973, 1974, 294 + 314 + 376 p.
- TURCZYŃSKI, EMANUEL, *Konfession und Nation zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationalbildung*, Pädagogischer Verlag Schwann, Düsseldorf, 1976,
- YOUNG, PETER, RICHARD HOLMES, *The English Civil War. A military History of the Three civil Wars 1642—1651*, London, Eyre Methuen, 1974, 366 p.
- ZALIŃSKI, HENRYK, *Kształt polityczny polski w ideologii towarzystwa demokratycznego polskiego (1832—1846)*, (Aspecte ale politicii polone în ideologia societății democratice poloneze), Wrocław, 1976, 166 p.

V. ISTORIE CONTEMPORANĂ

- BAYNES, Lt. col. J.C.M., *The soldier in Modern Society*, London, Eyre Methnen, 1972, 227 p.
- CREVELD, MARTIN, L. VAN, *Hitler's Strategy 1940—1941. The Balkan Clue*, Cambridge University Press, 1973, 248 p.
- * * * *Die Weizsäcker-Papiere 1933—1950*, Propyläen Verlag, 1974, 618 p.
- * * * *Dimităr Blagoev — velejit teoretik i revoljucioner*, Sofia, Partizdat, 1976, 424 p.
- ŁUCZAK, CZESŁAW, *Polozenie polskich robotnikow przymusowych w Rzeszy 1939—1945* (Situația muncitorilor industriali polonezi duși în Reichul german), Poznan, Instytut Zachodni, 1975, 356 p.
- * * * *Narodnoe hozjaistvo S.S.S.R. v 1974 g Statisticeskij ežegodnik* Moskva, Izd. Statistika, 1975, 862 p.
- * * * *Organizația Tratatului de la Varșovia, 1955—1957, Documente*, București, Edit. politică, 1976, 261 p.
- SAYU, AL. GH., *Sistemul partidelor politice din România 1919—1940*, București, Edit. științifică și enciclopedică, 1976, 258 p.
- * * * *Sovetskaja ekonomika v 1917—1920 gg.*, tom. pervii, Moskva, Izd. Nauka, 1976, 448 p.

Gelu Apostol

„REVISTA DE ISTORIE” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, din domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile : Probleme ale istoriografiei contemporane (Studii documentare), Viața științifică, Recenzii, Revista revistelor, Însenari, Buletin bibliografie, în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sunt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sunt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încaadrează în celelalte rubrici, dactilografiate la două rânduri în trei exemplare, trimerile infrapaginale fiind numerotate în continuare. De asemenea, documentele vor fi dactilografiate, iar pentru cele în limbi străine se va anexa traducerea. Ilustrațiile vor fi plasate la sfârșitul textului.

Numele autorilor va fi precedat de inițială. Titlurile revistelor citate în bibliografie vor fi prescurtate conform uzanțelor internaționale.

Autorii au dreptul la un număr de 30 de extrase.

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuscrisele nepublicate nu se restituie.

Correspondența privind manuscrisele, schimbul de publicații etc., se va trimite pe adresa Comitetului de redacție, B dul Aviatorilor nr. 1, București.

**REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA
ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA**

- REVISTA DE ISTORIE
- REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
- STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE
- DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
- REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
- ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE CLUJ – NAPOCA
- ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE „A.D. XENOPOL” – IAȘI
- STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
  - SERIA ARTA PLASTICĂ
  - SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE
- REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
  - SÉRIE BEAUX-ARTS
  - SÉRIE THÉÂTRE MUSIQUE CINÉMA

LUCRĂRI APĂRUTE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

- * * * Inscripțiile Daciei Romane, vol. I, 1975, 285 p., 2 pl., 31 lei.
- MITREA BUCUR ș.a. (sub redacția), Studii și cercetări de numismatică, vol. VI, 1975, 308 p., 1 hartă, 40 lei.
- * * * Studiul și materiale de istorie medie, vol. VIII, 1975, 259 p., 2 pl., 28 lei.
- MIOC DAMASCHIN (sub redacția), Documenta Romaniae Historica B. Țara Românească, vol. XI, 1593—1600. Domnia lui Mihai Viteazul, 1975, 747 p., 1 pl., 51 lei.
- MIOC DAMASCHIN (sub redacția), Documenta Romaniae Historica B. Țara Românească, vol. III (1526—1535), 1975, 452 p., 40 lei.
- * * * Mihai Viteazul. Culegere de studii, 1975, 280 p., 1 pl., 24 lei.
- * * * Nouvelles études d'histoire, vol. 5, 1975, 275 p., 26 lei.
- NEAMȚU VASILE, La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIII-e siècle, 1975, 271 p., 12 lei.
- NICOLĂESCU-PLOPȘOR DARDU și WOLSKI WANDA, Elemente de demografie și ritual funerar la populațiile vechi din România, 1975, 292 p., 1 pl., 23 lei.
- OLTEANU ȘTEFAN, Les Pays roumains à l'époque de Michel le Brave (L'Union de 1600), 1975, 159 p., 13,50 lei.
- PIPPIDI D.M., Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la Mer Noire, 1975, 314 p., XXXIV p., 38 lei.
- POTRA GEORGE, Documente privitoare la istoria orașului București 1821—1848, 1975, 527 p., 43 lei.
- ȘANDRU D., Reforma agrară din 1921 în România, 1975, 360 p., 24,50 lei.
- CIHODARU C., CAPROȘU I. și ȘIMANSCHI I. (sub redacția), Documenta Romaniae Historica A. Moldova (1384—1448), vol. I, 1976, 607 p., 46 lei.
- NICOLAE STOICESCU, Vlad Țepeș, 1976, 280 p., 20 lei.
- ION POPESCU-PUȚURI, acad. Andrei Oțetea (sub redacția) Documente privind marea răsccoală a țărănilor din 1907, 573 p., 38 lei.
- * * * Independența României, 1977, 526 p., 39 lei.
- * * * Arta și literatura în slujba independenței naționale, 1977, 238 p., 28 lei.
- IONEL GAL (coordonator), Independența României, Documente, vol. I 1977, 420 p., 33 lei.
- ȘTEFAN PASCU ș.a. Documenta Romaniae Historica D. Relații între Țările Române, vol. I. (1222—1456), 1977, 527 p., 39 lei.
- PETRE DIACONU, SILVIA BARASCHI, Păciful lui Soare. Așezarea medievală (secolele XIII—XV), vol. II, 1977, 201 p. + XXVIII planșe, 36 lei.

RM ISSN CI — 3878

